

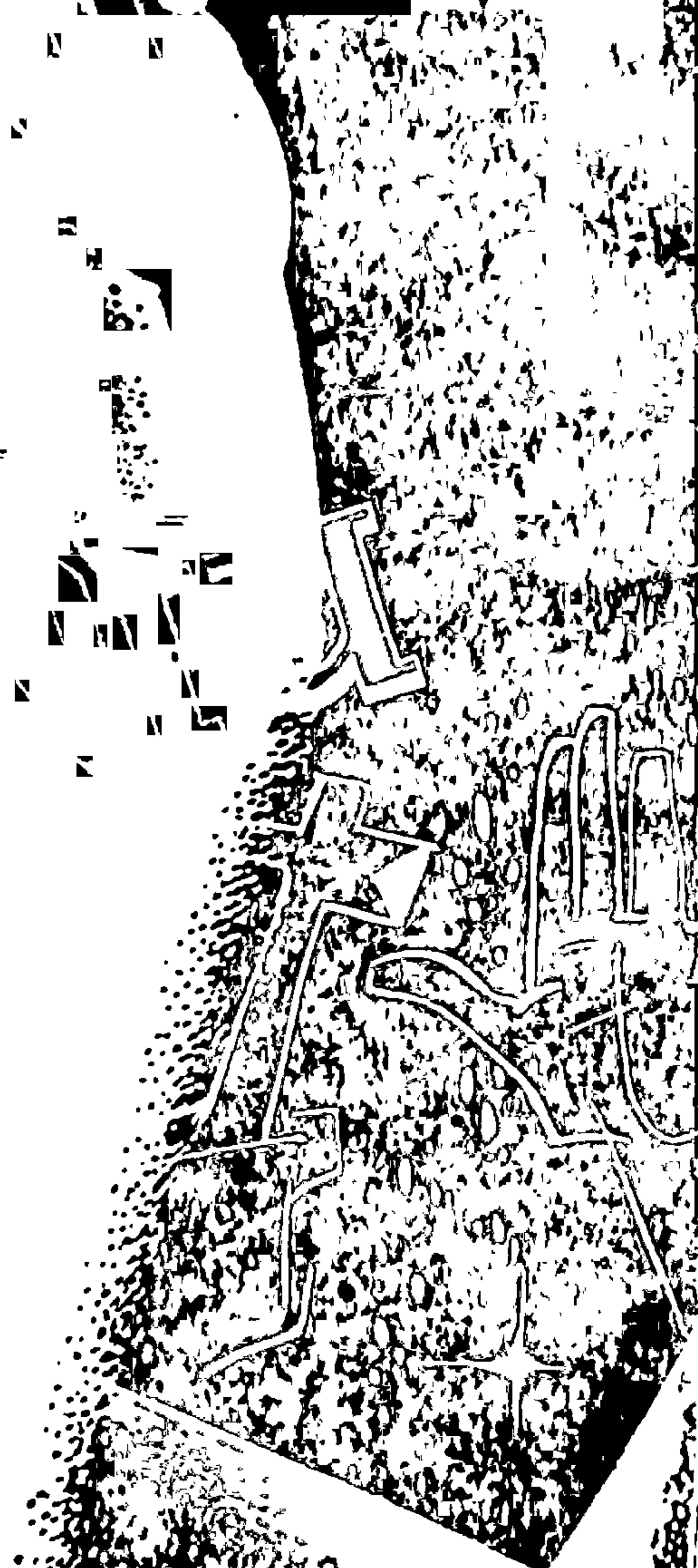

म. ग्रं. सं. टाणं.
विप्र...
सं. नं. १३३३

१९९६

REFBK-0009115

हरपलें श्रेय

केशवसुतांच्या निवडक कवितांचा संग्रह

पुस्तक संस्था, य. ठाणे, स्थळपती.

अनुक्रम २०४४० वि. ०३.१०५.....

क्रमांक ... ७३३३३... नों: दि: १३/१५/८६

संपादक

प्रा. रा. श्री. जोग

REFBK-0009115

कॉपिटने एट ल् प्रकाशन, पुणे

प्रकाशक :

अ. अं. कुलकर्णी

कॉन्टिनेंटल् प्रकाशन

१९६।१९ टिळकरोड, पुणे

प्रथमावृत्ति १९५६

सर्व हक्क सुरक्षित

किंमत साडेतीन रुपये

मुद्रक :

य. गो. जोशी, बी. ए.

आनंद मुद्रणालय

१९६।४६ सदाशिव पेठ, पुणे, २

होतें कों रसभावसंपन्न होतें, त्यांचा संप्रदाय असा कांही होता व आहे काय, आणि त्याचा अर्थ काय, त्यांचें काव्य तात्कालिक महत्त्वाचें आहे कों अक्षर आहे, त्यांची काव्यविषयक वृत्ति रोगट होती कों निकोप होती, त्यांना रोमँटिक म्हणावयाचें तर तें कोणत्या अर्थाने म्हणतां येईल, असे एक कों दोन, अनेक विचार आजवर पुढे आले. प्रस्तुत परामर्शांत या विचारांच्या अनुरोधानेच केशवसुतांच्या कवितेचा विचार करण्याचें योजिलें आहे. उपरिनिर्दिष्ट विचारांत तथ्य काय आणि अतथ्य काय याचा विचार केला कों सत्य वस्तु काय आहे, तिचें स्वरूपदर्शन आपोआपच होईल अशी अपेक्षा केल्यास तें चूक होऊं नये.

केशवसुतविषयक चर्चेत असें फार झालें आहे की जें त्यांच्या कांही कविता-संबंधी खरें आहे, तें त्यांच्या सर्वच कवितेविषयी खरें आहे असें समजून त्या कवितेविषयी सरसकट विधानें केलीं गेलीं. त्यांची कांही कविता अनुवादात्मक आहे; तीवरून त्यांची सर्व कविता अनुवादात्मक वाटली. त्यांच्या वऱ्याच कविता प्रेमविषयक आहेत; त्यांवरून त्यांच्या कवितेंत प्रणयच प्रधान आहे असें कोणीं मानलें. त्यांनीं काव्य या विषयावर कांही कविता लिहिल्या; परंतु ते याच विषयावर काव्यें लिहीत वसले असें त्यांच्याविषयी म्हटलें गेलें. त्यांच्या कांही कविता अर्थचमत्कृतिप्रधान आहेत; त्यांची कविता रसाळ उतरली नाही असा शेर तिच्यावर वसला. त्यांची कांही कविता बोधपर व प्रचारात्मक आहे; त्यांची सारी कविता प्रचारात्मक व तात्कालिक असल्याचा भास झाला. या अंधगजन्यायाने केशवसुतांना मात्र वराच अन्याय झाला आहे. मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांत असा प्रकार क्वचितच आढळेल.

केशवसुतांचा मूळचा पिंडच कवीचा होता कों नाही याविषयी निदान एका टीकाकाराला तरी शंका आली होती, व तो तसा नसल्याचें सिद्ध करण्याचा त्याने वराच खटाटोप केला. केशवसुतांचे गुरु टिळक आणि आगरकर हे गद्य-लेखकच होते, तेव्हा त्यांनींही गद्यलेखकच व्हावयाला हवें होतें असा त्याचा आग्रह; परंतु केशवसुतांच्या दुसऱ्या कोणा गुरुजींनी त्यांना 'दुर्मुखलेला' म्हणून संबोधल्यामुळे केशवसुतांनी त्यांना आव्हान दिलें व 'आपल्या मुखांतून सरसवाङ्मन्यन्द चालावयाचा आहे' असें म्हणून पुढे जन्मभर ते काव्य-रचनाच करीत राहिले अशी मीमांसा त्याने केली आहे. ह्याला आधार म्हणून त्यांनी लिहिलेल्या एका गद्य नाटकास वक्षिस मिळालें नाही, म्हणून गद्यावर

रागात्रून ते पद्याकडे वळले असाहि शोध त्याने लावला. यामुळे केशवसुतांची सारी कविता हठाकृष्ट झाली असून तीत काव्य असे फारसे नाही असा त्याचा सिद्धान्त आहे.

केशवसुतविषयक हे मत एका टोकाचे आहे. त्याचा उल्लेख येथे करण्याचे कारण एवढेच की पूर्वग्रहदूषित दृष्टि असली की वस्तुस्थितीचा विपर्यास कोठवर होऊं शकतो ते लक्षांत यावे. टिळक आणि आगरकर हे गद्यलेखक गुरुजी असले म्हणजे त्यांनी शालेंत ज्यांना शिकविले, त्यांनी कविता लिहू नये किंवा कवि होऊं नये हा कोणत्या साहित्यशास्त्रांतला न्याय ? केशवसुतांनी केलेले गद्यलेखन म्हणजे एक नाटक होतें. ते वक्षिसाकरिता लावलेल्या स्पर्धेच्या प्रसंगाने लिहिले गेले असले, तरी ते केशवसुतांनी अखेरीस पाठविलेच नव्हते. त्याला वक्षीस मिळाले नाही म्हणून गद्यावर राग काढण्याचे काय कारण ? गुरुजींना प्रतिक्रियात्मक भावनेच्या भरांत दिलेल्या व स्वतःलाच माहीत असलेल्या आव्हानाला चिकटून मरेपर्यंत आपल्यास न जुळणाऱ्या काव्यरचनेचा खटाटोप करीत राहण्याचे तरी काय प्रयोजन होतें त्याचे आकलन होणे कठिण आहे. शिवाय, वस्तुस्थिति वेगळीच होती. वरील विचारमालिकेंत निर्दिष्ट असलेल्या घटना होण्याच्या आधीपासूनच केशवसुत कविता लिहित असत. पुण्यास टिळक-आगरकर यांचे विद्यार्थी होण्याच्या अगोदर, तसेच कवि ना. वा. टिळक यांचा परिचय होण्याच्या आधीच, केशवसुतांनी काव्यरचना करावयास प्रारंभ केला होता. केशवसुतांचे थोरले बंधु श्रीधरपंत हे वडोदे येथील कॉलेजमध्ये प्राध्यापक होते. त्यांच्याकडे इंग्रजी शिक्षणाकरिता केशवसुत १८८२ साली श्रीधरपंतांच्या मृत्यूच्या आधी कांही काळ राहिले होते. श्रीधरपंतांच्या वाचनांत एखादी गद्याकविता आली किंवा कोणी त्यांना आणून दाखविली की ते 'यापेक्षा आमचा कुशा कितीतरी उत्तम कविता करितो' असे उद्गार काढीत असल्याचे नमूद आहे. 'त्यांना कविता करण्याचा नाद फारच अल्प वयापासून लागला होता. वयाच्या चौदा-पंधराव्या वर्षापासून त्यांना चांगले श्लोक व आर्या रचितां येत असत' असे केशवसुतांचे दुसरे बंधु सीतारामपंत दामले हेहि लिहितात. केशवसुतांना 'हठाकृष्ट' कवि ठरविण्याच्या नादांत टीकाकाराच्या मात्र या गोष्टी लक्षांत आल्या नाहीत, किंवा येऊनहि त्याने तिकडे डोळेझाक केली. मूळचा पिंड कवीचा नसेल, तर जन्मभर म्हणजे मरे-

पर्यंत, मनुष्य काव्यरचनेचा खटाटोप करीत राहिल हेहि असंभाव्य आहे हे वेगळें सांगावयास पाहिजे असे नाही.

केशवसुतांची पहिली काव्यरचना आणि तीमार्गील काव्यदृष्टि अर्थात् त्या कालीं प्रचलित असलेल्या पंडिती वळणाची असावी असे सहजच अनुमान करितां येतें. श्लोक व आर्या चांगल्या रचितां येत असल्याचा त्यांच्या वंधूनी केलेला उल्लेख या अनुमानार्थी सुसंगत होता. रघु-किरातादि संस्कृत काव्यांतील कांही भागाचें भाषांतर करण्याचा प्रयत्नहि याचीच साक्ष देतो. एवढेंच नव्हे, तर इंद्रजी पद्धतीच्या पहिल्या प्रेमकवितांमधील शृंगाराची उत्तानता संस्कृताचीच छाप दर्शविते. परंतु कविता-लेखनाच्या या प्राथमिक अवस्थेतच इंद्रजी कवितेचा अप्रत्यक्ष परिचय त्यांना होऊं लागलेला असावा. 'विस्तारां' तून क्रमशः येणारी इंद्रजी भावकवितेचीं वि. मो. महाजनींनी केलेलीं भाषांतरे त्यांच्या वाचनांत येत असलीं पाहिजेत व त्यांचा विशेष परिणाम त्यांच्या मनावर झालेला असावा. 'दुर्मुखलेला' या कवितेंतील 'नवीं काव्ये' हे शब्द उगाच आलेले नाहीत. गुरुजींनी केलेल्या टीकेला 'नवीं काव्ये' लिहिण्याचें आव्हान देणाराच्या मनांत आधी याविषयी कांही विचार येऊन गेले असले पाहिजेत. किंवाहना तसे त्यांचे प्रयत्नहि मुरू झालेले असले पाहिजेत. केशवसुतांची पहिली 'श्लोक व आर्या' यांची रचना आज उपलब्ध नाही. जी उपलब्ध आहे, तीवहन नवीन कवितेचीं दोन लक्षणे दृग्गोचर होतात. एक म्हणजे स्फुट रचनेचें व दुसरें म्हणजे आत्मलेखनाचें. त्यांच्या पहिल्या दहा कवितांत, विशेषतः 'दुर्मुखलेला' या कवितेच्या आधीच्या कवितांत दोनतीन सृष्टिवर्णनात्मक, एक काव्यविषयक, तीन प्रेमविषयक, एक इंद्रजी कवितेचें भाषांतर अशा कविता आहेत. या कवितांमधून कवि आपले विचारच प्रकट करीत आहे (भाषांतराचा अपवाद) असें त्यांचें रूप आहे. एवढेंच नव्हे, तर प्रेमगीतांमधून आपण पुण्यास शिक्षणाकरिता दूर आल्याचा अगदी वैयक्तिक उल्लेख त्यांनी केला आहे. या कवितांतील शृंगारावर संस्कृत शृंगाराची दाट छाया असली, तरी या रचनेंत नवीन काव्याचीं स्फुटत्व व आत्मलेखनात्मकत्व हीं लक्षणे आपल्यास सहज लक्षांत येतात. त्यांपैकी स्फुटत्व हे कांही काल आधी मराठी कवितेंत येऊं लागलें असलें, तरी आत्मलेखन मात्र नव्यानेच आलें असें म्हणावें लागतें. 'अशी असावी कविता, फिस्तून । तशी नसावी कविता, म्हणून । सांगावया कोण तुम्ही कवीला । अहांत मोठे' असा

सवालहि केशवसुतांनी याच कालांत केला आहे. काव्यविषयक नव्या विचारांना प्रारंभ यावेळीं कवींच्या मनांत झाला असल्याची ही साक्ष आहे. आणि म्हणूनच ' नवीं काव्ये ' लिहिण्याचें आव्हान हें केवळ क्षणिक प्रतिक्रियात्मक रागांतून आलेलें नसून स्वाभाविकपणें व विचारपूर्वकच आलेलें आहे असें म्हणावें लागतें. ' दुर्मुखलेला ' या कवितेच्या चतुःश्लोकी रूपावरून इंग्रजी सुनीतरचनेची कविमनावर असलेली अस्पष्ट छायाहि प्रतीत होण्यासारखी आहे.

आपलें काव्य इंग्रजी वळणाचें व्हावें ही कल्पना इंग्रजी कवितेच्या अभ्यासाने केशवसुतांच्या मनांत अधिकच दृढ व्हावी हें स्वाभाविक होतें. त्या वेळच्या त्यांच्या शालेय अभ्यासक्रमांत कोणती कविता अभ्यासाकरिता होती हें निश्चित सांगतां न आलें, तरी शेली, कीट्स, वर्डस्वर्थ या इंग्रजी रोमॅंटिक कवींची कविताच वरीचशी असावी. पोप, गोल्डस्मिथ या कवींच्या दीर्घ रचनेपेक्षा शेली-वर्डस्वर्थ यांची स्फुट रचनाच निदान केशवसुतांना आकृष्ट करितो झाली हें उघड आहे. ही कविता बहुतेक सारी पालग्रेव्हच्या ' गोल्डन ट्रेझरी ' मध्ये समाविष्ट झाल्यामुळे माडखोलकरांनी केशवसुतांचें इंग्रजी कवितेचें वाचन गोल्डन ट्रेझरीपलीकडे गेलें नसल्याचें विधान केलें आहे. तें खरें नसलें, तरी केशवसुतांचा मनःपिंड या रोमॅंटिक कवितेवर पोसला गेला हें स्पष्ट आहे व मराठी कवितेला तें वळण लावण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केशवसुतांनी त्यामुळे केला असें म्हणावयास कांहीच हरकत नाही.

हें सांगण्याचें कारण असें की, मराठी काव्याबाबत केशवसुतांनी केलेल्या या महत्त्वाच्या कामगिरीचें श्रेय त्यांना न देण्याचे प्रयत्न पूर्वीं झाले आहेत. केशवसुतांच्या कालांत मराठी कवितेंत झालेल्या परिवर्तनाचें रूप क्रान्तीचें नसून उत्क्रान्तीचें आहे, म्हणजे मूळ मराठी कवितेंत बीजभूत असलेल्या प्रवृत्तींच्या क्रमविकासाचें आहे, त्यांत केशवसुतांसारख्या एका व्यक्तीच्या कार्यास विशेष महत्त्व नाही ही पहिली भूमिका होती. हा उत्क्रान्तिपक्ष आता मागे पडला असून क्रान्तिपक्ष मान्य झाला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. तथापि ही क्रान्ति कालकृत होती, व्यक्तिगत नव्हती असें माधवराव पटवर्धनांचें म्हणणें होतें. केशवसुतांनी ही क्रान्ति घडवून आणली असें म्हणण्यापेक्षा ते क्रान्तीच्या प्रवाहांत सापडले होते असें त्यांचें मत होतें. खरोखर काव्यांत व्हावयाची क्रान्ति ही निसर्गकृत ऋतुमानांतील फेरवदलाप्रमाणे मनुष्यकृत प्रयत्नाभावीं होणें ही

गोष्ट अशक्य आहे. इंग्रजी कवितेच्या वाढत्या अभ्यासामुळे ती होणे अपरिहार्य झाले असेल. पण नवीन पद्धतीचे काव्य कोणी रचिल्याखेरीज तर ती पद्धति इकडे रुढ झाली नाही. त्यावावत केशवसुतांची नसली तरी इतर कोणा तरी कवीची कामगिरी कारण झाली असली पाहिजे. पण कोणाच व्यक्तीला हे श्रेय न देतां केवळ कालकृत अशी ही क्रान्ति आहे असे म्हणणे पटण्यासारखे नाही. वर सांगितल्याप्रमाणे केशवसुतांनी काव्याचे जे नवीनत्व पत्करले होते ते जाणीवपूर्वक होते, अजाणतां नव्हते. आपल्या ' फुकट दवडलेला तास ' या कवितेमध्येहि ' वा कांहीतरी गा नवीन ' अशी आज्ञा कवितेने आपल्यास केल्याचा उल्लेख केशवसुत करितात. ' नवीं काव्ये गाईल, ' आणि ' कांहीतरी नवीन गा ' या दोनहि उल्लेखांवरून हे नवीन पूर्वी आलेले नव्हते असे निदान कवीला वाटत होते हे उघड आहे. ते नवीन ' यावयाचे ' आहे, ' आणावयाचे ' आहे अशीच त्यांची भावना होती. केशवसुतांच्या पूर्वी स्फुट रचना कांही प्रमाणांत सुरू असली, तरी भावगीताचा आत्मा असलेले आत्मलेखन मात्र अद्यापि आलेले नव्हते. महाजर्नीची भाषांतरे म्हणजे अर्थातच त्यांचे आत्मलेखन होऊ शकत नव्हते व त्यांनी स्वतंत्र आत्मलेखनात्मक कविता लिहिली असे दिसत नाही. तशी कविता इंग्रजीत लिहिली जाते एवढेच त्यांनी दाखविले. ती मराठीत लिहितां येते हे दाखविण्याचे काम केशवसुतांनी केले. या आत्मलेखनांत अनेक गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. निसर्गविषयक आपल्या भावना व्यक्त करितां येतात, प्रेमविषयक आपल्या स्वतःच्या अनुभूति प्रकट करितां येतात, समकालीन सामाजिक जीवनावर टीका करितां येते, जीवनविषयक खोल अनुभूतींना अभिव्यक्ति देतां येते. सारांश, आपले अंतर्गत भाव-विश्वच शब्दांनी साकार करितां येते हे केशवसुतांनी दाखविले. कवि टिळक म्हणतात त्याप्रमाणे ' कृष्णाने ' (केशवसुतांनी) शिकवलेली कविता ही होती. टिळकांसारख्या केशवसुतांपेक्षा ज्येष्ठ अशा कवीनेच दिलेला हा कौल मान्य न करितां, केशवसुत हे क्रान्तीच्या प्रवाहांत नुसते अजाणतां, अभावितपणे सापडले असे म्हणणे वस्तुस्थितीस सोडून आहे हे निराळें सांगावयास नकोच.

केशवसुतांनी मराठी कवितेकरिता हे नवीन वळण स्वीकारले याचा अर्थ काव्यविषयक नवीन दृष्टीच स्वीकारली असा होतो; केवळ कांही रचनाप्रकार, वृत्तविशेष, अलंकार वा लक्ष्मी आणल्या असा त्याचा अर्थ नाही. सुनीतासारखा

काव्यप्रकार, 'झपूझी'मध्ये आणला त्याप्रमाणे कांही वृत्ताविशेष, शेलीने योजलेल्यासारख्या कांही अमूर्तोपमा इत्यादि गोष्टी केशवसुतांनीहि करून दाखविल्या आहेत; परंतु त्यामुळे मराठी कवितेंत कान्ति झाली असें नव्हे. ती झाली ती कवीची बहिर्मुख दृष्टि अंतर्मुख करण्यामुळे झाली. केशवसुतपूर्व-कालांत लिहिली जाणारी कविता कथनपर, कथात्मक, वर्णनपर, वस्तु-निष्ठ अशीच होती. त्यामुळे ती अनेक वेळा पद्यरूप गद्यच होई. तिच्यामध्ये स्वतःच्या अनुभूतीचा जिव्हाळा कमीच असे. काव्य आत्मनिष्ठ झाल्याने हा जिव्हाळा साहजिकच वाढतो व वस्तुनिष्ठ कवितेंत रसाविष्कारास जेवढा अवकाश लागतो, त्या मानाने अल्प अशा अवकाशामध्येहि भावनेची उत्कटता येऊन कविता अधिक रसपूर्ण होते. आजच्या पाश्चात्य कवितेंत काव्याकरिता हें एवढेंच क्षेत्र योग्य आहे असें मानलें जातें व आपल्याकडेहि सर्वसाधारण आचार असाच झालेला आहे. काव्याचें रूपच या काव्यविषयक दृष्टिकोणामुळे बदलून जात असल्याने केशवसुतांनी मराठी कवितेचें रूप बदलून टाकलें असें मानण्यास हरकत नाही.

केशवसुतांनी हें पाश्चात्य वळण स्वीकारल्यामुळे त्यांची कविता अनुकरणात्मक व अनुवादात्मक झाली आहे असा कित्येकांचा समज झाला. ती केवळ अनु-वादात्मक नाही. भाषांतर, रूपांतर किंवा अनुवाद म्हणतां येतील अशा सुमारे पंचवीस एक कविता त्यांनी लिहिल्या आहेत हें खरें आहे. कांही रूपांतरें स्वतंत्र कविता म्हणण्याइतकीं पृथगात्म उतरलीं आहेत हा विचार बाजूस ठेवूनहि असें म्हणतां येतें कीं, सुमारे शंभरवर कविता स्वतंत्रच म्हणावयास हव्यात. त्यांनी लिहिलेल्या तुतारी, स्फूर्ति, नवा शिपाई, गोफण, अंत्यजाच्या मुलाचा प्रश्न, हृदिविरोधी प्रतिपादनात्मक कविता या पाश्चात्य कवितेवरून घेतल्या अशी शंकाहि घेतां येणार नाही. त्यांच्या कवितेचा हा भाग त्यांचा एक महत्त्वाचा विशेष मानणाऱ्यांना तरी त्यांची कविता अनुवादात्मक म्हणतां येणार नाही. 'म्हातारी' किंवा 'नैर्ऋत्येकडील वारा' यांसारख्या कांही थोड्या कविता अनु-करणात्मक म्हणतां आल्या, तरी बहुसंख्य कविता तशा नाहीत. इंग्रजी पद्धति स्वीकारली आहे; पण तिचें अंतरंगहि इंग्रजी आहे असें म्हणणें वरोवर होणार नाही. पद्धतिसाम्यामुळे केशवसुतांच्या कवितेंत 'जोरदार पृथगात्मता' नाही असें पटवर्धनांनाहि वाटलें. मात्र इतर समकालीन (अर्थात् मराठी) कवींच्या

मानाने ती पृथगात्म आहे अशी मान्यताहि ते देऊन टाकतात. मराठी कवितेला इंग्रजी वळण लावण्याच्या आपल्या प्रयत्नांत ज्याला पटवर्धन 'मौलिक स्वातंत्र्य' असे म्हणतात, तें केशवसुत गमावून बसले. तथापि केशवसुतांनी इंग्रजी कवितेची गुलामगिरी पत्करली होती असे नाही. प्रा. लागू म्हणतात, त्याप्रमाणे मराठी कवितेवर त्यांनी इंग्रजी कवितेचे कलम केले. त्यांची गोड फळे मराठी रसिकांसच नव्हे, तर पटवर्धनांसारख्या कवींसहि चाखावयास मिळालीं.

केशवसुतांनी आत्मलेखन केले याचा अर्थहि कांहीसा तारतम्यानेच घ्यावयास हवा; विशेषतः त्यांच्या प्रेमकवितेबाबत हवा. तो तसा न घेतल्याने त्यांच्यावर प्रणयपीडितत्वाचा (माडखोलकर) व म्हणून गलितोत्साहत्वाचा आक्षेप आला आहे. त्यांच्या वऱ्याच कविता प्रेमविषयक आहेत, अर्थात् त्यांचे काव्य प्रणय-प्रधान आहे, या कवितांतून त्यांनी आत्मलेखन केले आहे, तस्मात् ते स्वतः प्रणयपीडित असले पाहिजेत; आणि ज्याअर्थी त्यांच्या कवितांतून नैराश्याचे सूर निघत आहेत, त्याअर्थी ते गलितोत्साह असले पाहिजेत अशी ही विचारसरणी आहे. परंतु त्यांच्या प्रेमकवितेचे विशेष अवलोकन केले असता ही विचारसरणी चुकीची आहे असे समजून येण्यासारखे आहे.

प्रेमासंबंधीची केशवसुतांची दृष्टि पूर्वकालीन कवीपेक्षा भिन्न होती. कवीने स्वतःच्या प्रेमासंबंधी ओशाळगत वाळगण्याचे कारण नाही असे त्यांचे मत असावे. त्याचा सरळ आविष्कार करण्यांत कांही चूक त्यांना दिसत नव्हती. ही दृष्टि इंग्रजी कवितेमधूनहि त्यांनी घेतलेली असावी, पण ती काव्यरचनेच्या प्रारंभीच त्यांनी स्वीकारली व वाचकांस त्या कालांत चमत्कारिक वाटण्याजोगे असतां हि आपल्या प्रेमविषयक कवितांतून तसे वैयक्तिक उल्लेखहि त्यांनी केले. परंतु याचा अर्थ ते प्रणयार्त होते असा घेतां येणार नाही. त्यांनी इतर कोणत्याहि एका विषयापेक्षा प्रेमासंबंधीच्या कविता अधिक लिहिल्या आहेत. तरीहि त्यांची संख्या त्यांच्या एकंदर कवितांच्या एकतृतीयांशापेक्षाहि कमी भरते. म्हणजे केवळ प्रेम हा त्यांच्या विचाराचा विषय होता असे नाही. तथापि प्रेमविषयक कविता वऱ्याच आहेत हें मान्य म्हणून त्यांत वैयक्तिकता किती प्रमाणांत होती याविषयी शंकाच आहे. ह्या कवितांत बहुसंख्य कविता अशा आहेत की त्यांत केशवसुतांच्या वैयक्तिक प्रेमाचा संबंधच येत नाही. त्यांतील सात कविता भाषांतर वा रूपांतर या स्वरूपाच्या आहेत.

त्यांतील प्रेम केशवसुतांचें नाही. त्यांचीं सात सुनीतें प्रेमविषयक असलीं, तरी सुनीतरचनेच्या प्रयोगाकरिता शेक्सपियरप्रमाणेच रचनानुकूल विषय एवढ्याच दृष्टीने त्यांतील विषयाची निवड झाली आहे असें दिसते. प्रेमाचें तत्त्वज्ञान सांगणाऱ्या प्रीति, समृद्धि आणि प्रीति, कर्तव्य आणि प्रीति, प्रीतीची भाषा, प्रणयकथन इत्यादि ५१७ कविता वैयक्तिकः अनुभवापेक्षा प्रेमाचें तत्त्वज्ञानच सांगत आहेत. दोन कवितांत पौराणिक प्रेमकथा आहेत. 'स्वप्न' सारख्या एकदोन कवितांत प्रेम हा विनोदाचा विषय झाला आहे. एक कविता गमतीचें प्रत्युत्तर या दृष्टीनेच लिहिली आहे. 'माझा अंत' ही अर्थचमत्कृतीला प्राधान्य देऊनच लिहिली आहे. हीच चमत्कृति त्यांच्या पहिल्या दोनतीन वैयक्तिक प्रेमकवितांतहि प्रविष्ट झाली आहे. सारांश, वऱ्याच प्रेमकवितांतून प्रेमाचें अवैयक्तिक प्रकटन झालेलें आहे. त्यांतील प्रेम हें केशवसुतांना चिकट-त्रिण्यांत अर्थ नाही. त्यांतील पद्धति आत्मलेखनाची आहे; त्यांमधील भावना आत्मीय नाही.

याचें कारण असें की, केशवसुतांचें प्रेमविषयाचें आकलन हें प्राधान्याने चौद्विक वा कल्पनामूलक आहे, अनुभवमूलक नाही. अर्थात् कोणत्याच कवितेंत त्यांचा अनुभव नसेल असें नाही. 'फार दिवसांनी भेट' यासारख्या कवितांत तो असावासें वाटते. एकदोन इतर विषयांवरील कवितांत आपल्या पत्नीविषयी त्यांनी काढलेले उद्गारहि वैयक्तिक प्रेमानुभवाच्या स्वरूपाचे असतील. पण यांतून प्रणय-पीडितता दिसत नाही. उलट ते समाहित मनःस्थितींतूनच निघाले असावे असें वाटते. केशवसुतांचा विवाह लौकर झाला होता, व त्यांची पत्नी कुहूप असल्याचें त्यांच्या वंधूनी आवर्जून सांगितलें असलें, तरी त्यामुळे त्यांचें लक्ष दुसरीकडे एखाद्या अगम्य वा अप्राप्य स्थलाकडे लागलें असल्याचें त्यांच्या कवितेवरून वा चरित्रावरून कळत नाही. त्यामुळे गडकऱ्यांच्याप्रमाणे त्यांच्या प्रेमकवितांत वैयक्तिक प्रेमाची वा निराशेची आर्तता येऊं शकली नाही. केशवसुतांच्या प्रेमकविता या त्यांचें वैशिष्ट्य व्यक्त करीत नसून इतर कविताच त्यांचें प्रतिनिधित्व अधिक करितात. त्यांच्या लोकपरिचित कवितांत प्रेमविषयक कविता एखादीच असेल. त्यांच्या परंपरेंत मागाहून आलेल्या कित्येक कवींत प्रणयपीडितत्व किंवा प्रेमव्यथा तीव्र स्वरूपांत व्यक्त झालेली असेल, पण त्याचा आरोप केशवसुतांवर करण्यांत 'शिष्यापराधे गुरोर्दण्डः' असा प्रकारच होत

११

२०२० वि. २३३३

नां: दि: २३/११/५५

आहे असें म्हणावयास पाहिजे. आपलें वैयक्तिक प्रेम धिटार्इने आपल्या काव्यांत प्रकट करण्याची प्रथा मात्र केशवसुतांनी लोकमतास न भितां घालून दिली व तिचा फायदा त्यांच्या नंतरच्या कविपरंपरेस मिळाला.

या विचाराचा हा एवढा विस्तार करण्याचें कारण केशवसुताविषयक एका अपसमजाचें निराकरण एवढेंच आहे. एका प्रणयपीडित कवीच्या काव्याचें सामाजिकदृष्ट्या काय महत्त्व असणार असा आभास उत्पन्न करून त्यांच्या सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या ठरलेल्या कवितेकडेहि दुर्लक्ष व्हावें याकरिता ही एक शकल होती. प्रणयपीडित माणूस 'गलितोत्साह' असतोच असें म्हणावयास हरकत नाही. अशा व्यक्तीकडून समाजदृष्ट्या महत्त्वाचे व क्रांतिकारक विचार प्रकट होणें कठिणच अशी कल्पना साहजिकच होते. परंतु केशवसुतांच्यावावत याउलट वस्तुस्थिति आहे. केशवसुतांनी लिहिलेल्या 'तुतारी', 'स्फूर्ति', 'नवा शिपाई', 'गोफण', 'मूर्तिभंजन', 'निशाण', 'उत्तेजनाचे शब्द' इत्यादि कवितांतून जे ओजस्वी विचार प्रकट झाले, ते मराठी कवितेंत अजूनहि ओजःसंपन्न ठरून राहिले आहेत. केशवसुतांच्या कवितेचें मोठेपण कित्येकांच्या मताने या कवितांवर अवलंबून आहे. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष्य करून, त्यांच्या प्रेम-विषयक कवितांचा नसता वागुलवोवा उभाहून, अशा या 'कृशप्रतिभ' कवी-कडून मराठी कवितेंत क्रांति कशी झाली याचा 'अचंबा' करीत वसण्याची पाळी अखेर माडखोलकरांवर आली. पण स्पष्ट असणाऱ्या गोष्टी पाहावयाच्या नाहीत असें ठरविल्यावर असें न झालें तरच नवल.

याचें आणखी प्रत्यंतरं पुढे पाहावें. केशवसुतांच्या कांही थोड्या, तीन-चार, कविता कित्येकांच्या मताने प्रेमविषयक दिसल्या तरी कवितादेवीस उद्देशून लिहिलेल्या आहेत. 'सृष्ट सुंदरीस', 'फिर्याद', 'थकलेल्या भटकणाराचें गाणें', 'वियोगामुळे' या त्या कविता होत. यांतील शेवटच्या दोन खरोखर प्रेमगीतें समजण्यास कांहीच हरकत नाही, उत्कट भावाविष्काराचीं तीं चांगलीं उदाहरणें आहेत. 'सृष्ट सुंदरी' मधील सुंदरी ही मानवी व्यक्ति नसून काव्य-देवता असावी असें वाटण्याजोगी तिची रचना आहे. 'फिर्याद' ही तर लक्षणेनेच घ्यावयास हवी, व बहुधा ती काव्यदेवतेवरील फिर्याद आहे. या एक-दोन कविता काव्यदेवतेस अनुलक्षून आहेत हें कबूल केलें, तरी त्यांत अनैसर्गिक प्रेमाचा भाग आहे असा अर्थ कसा निघूं शकतो ? पण माडखोलकरांचें म्हणणें

पाहावें. ते म्हणतात:—‘ कवितेवर चेतनागुणाचा आरोप करून एखाद्या कामार्ताप्रमाणे तिचें प्रणयाराधन करित सुटणें हा तरी एक मानसिक विकलतेचा किंवा विकृतीचा प्रकारच म्हणावा लागेल ? ध्येयभूत कल्पनेवर प्रेयसीचें रूपक करून तिजविषयी कविता लिहिणें ही गोष्ट केशवसुतांच्या वेळीं तरी शिष्टसंमत असावी. कीर्ति किंवा परमेश्वरकल्पना यासंबंधी हों रूपकें होऊन गेलेलीं होतीं. केशवसुतांनी त्याच प्रथेचा अवलंब केल्याबरोबर तो मानसिक विकृतीचा प्रकार होतो हें अजब नाही काय ? या कविता प्रणयविषयक असल्या तर प्रणयपीडितत्व लागू पडतें आहेच, आणि त्या तशा नसल्या, व काव्यदेवते-विषयी असल्या, तर ती मानसिक विकृति ठरते असा हा खोडा आहे. या खोज्याला त्या प्रणयविषयक असल्या तर ती मानसिक विकृति नव्हे, आणि काव्यदेवताविषयक असल्या, तर त्यांत प्रणयपीडितत्व येऊं शकत नाही असें त्याच मासल्याचें उत्तर देणें अशक्य नाही.

माधवराव पटवर्धनांनी एक वेगळीच विकृति केशवसुतांना चिकटविली आहे. ती म्हणजे आत्मकवित्वाच्या जाणीवेची होय. ते म्हणतात:—“ कवीस सृष्टी-र्ताल विविध विषयांनी स्फूर्ति होऊन त्याने काव्ये रचार्वांत हें स्वाभाविक आहे; त्याने कविता आणि कवि याच विषयावर पद्ये रचीत बसावें हें चमत्कारिक वाटतें. आपल्या कवित्वाची मधून मधून अशी सारखी जाणीव होत राहणें हें एक रोगटपणाचें लक्षण आहे.” या विचाराचें सविस्तर उपपादन पटवर्धनांनी केलें आहे. तें सर्व येथे उतरण्याचें कारण नाही. पण या आक्षेपाचा अर्थ काय व त्यांत कितपत तथ्य आहे तें पाहणें आवश्यकच आहे.

केशवसुतांनी कवि आणि काव्य यांविषयीच्या बऱ्याच कविता लिहिल्या आहेत हें खरें आहे. कवीने काव्यचर्चा करण्यापेक्षा काव्यलेखन करावें हें एकंदरीत इष्ट आहे. परंतु केशवसुत याच विषयावर पद्ये रचीत बसले होते असें अत्युक्तिपूर्ण विधान पटवर्धन कोणत्या आधारावर करितात तें कळत नाही. केशवसुतांच्या काव्यविषयक कविता १५-२० पेक्षा अधिक नाहीत. ही संख्या-सुद्धा लक्षांत घेण्यासारखी आहे यांत शंका नाही. परंतु यावरून त्यांची वृत्ति रोगट झाली होती असें कसें म्हणतां येतें ? केशवसुतांना एकंदरीत काव्यविषयक जाणीव चांगली होती एवढें अनुमान त्यावरून निघतें. कवीने काव्यविषयक चर्चा करूंच नये असें कोणी म्हणूं शकणार नाही. कित्येक (पटवर्धनांसारखे)

ती गद्यांत करितात, केशवसुतांनी ती पद्यांत केली आहे इतकेंच. कवीला आत्मकवित्वाची जाणीव नसावी असें म्हणणें म्हणजे ' ग्रेट्नेस् ईज् अन्कॉन्शस् ' या कार्लाइलप्रणीत वचनाचा दुरुपयोगच होय. केशवसुतांनी काव्यविषयक चर्चा करावी यास एक विशेष कारण होतें हेंहि विसरतां येत नाही. त्यांच्या काव्य-कल्पना निराळ्या, पाश्चात्य पद्धतीच्या होत्या. त्यांना धरून ते ' नवीन काव्यें ' लिहित होते. नवकाव्याचें स्वागत जेव्हा नीट होत नाही, तेव्हा तें तें काव्य लिहिणारे कवि आपल्या काव्यकल्पना स्पष्ट करित असतात. मुक्तच्छंदाची तरफदारी अनिल कवींना करावी लागली. शेली-वर्डस्वर्थ यांनीहि आप-आपल्या काव्यकल्पनांचें समर्थन केल्याचें प्रसिद्ध आहे. मराठीमधून काव्य-रचना करण्याचें समर्थनहि ज्ञानेश्वरांपासून मोरोपंतांपर्यंतच्या कवींना करावें लागलें. आपल्या कलेविषयी जाणीवपूर्वक विचार करून त्या विचारांचा आविष्कार करणारा कलावंत सुजाण कलावंत समजला जावा. हें अनिष्ट तेव्हाच होईल की जेव्हा कवि आपल्या स्वतःच्या कवित्वाची प्रौढि सांगत राहिल, व तिचें सतत प्रदर्शन करील; इतरांच्याबद्दल मत्सराची आणि तुच्छतेची भावना यांचाच सतत आविष्कार करील; त्यांत स्वतःच्या न्यूनत्वाची टोचणी होऊन स्वतः त्यालाच त्याचा त्रास होत राहिल. असा कांही प्रकार केशवसुतांवाचत खरा होता असें म्हणतां येणार नाही. आपल्या ' कवि ', ' आम्ही कोण ', ' प्रतिभा ' या कवितांमधून त्यांनी कविमाहात्म्य वर्णन केलें आहे हें खरें, परंतु तें स्वतःच्याबद्दलचें नसून एकंदर कवि या जातीबद्दलचें होतें. त्यांनी काव्य-विषयक कविता लिहिल्या त्यांत काव्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेची चर्चा आहे; तिचा स्वतःशीं संबंध नव्हता. जेथे स्वतःचा संबंध आला, तेथे आपल्याकडे विनीतत्वाची भूमिका घेऊन ते स्वतःचा उल्लेख करितात. त्यांत न्यूनगंडापेक्षा विनयाचा भागच अधिक असतो. सारांश, आत्मकवित्वाची रोगट म्हणण्या-इतकी तीव्र व मत्सर वा न्यूनगंड यांनी युक्त अशी जाणीव ते बाळगून होते असें म्हणतां येत नाही. आपल्याकडून अधिक आणि चांगली काव्यनिर्मिती व्हावी असें त्यांना वाटत असल्यास व त्याचें असमाधान वाटत असल्यास त्यांत अश्लाघ्य असें कांही होतें असें कसें म्हणतां येईल ?

पण केशवसुतांच्या कवितेवरील यापेक्षाहि महत्त्वाचा आक्षेप दुसराच आहे. तो म्हणजे केशवसुतांची कविता क्लृप्तिप्रधान आहे हा होय. ' क्लृप्ति ' हा शब्द

केशवसुतांनीही अनेक ठिकाणी योजिला आहे. परंतु त्यांचा आणि पटवर्धनांचा अर्थ हे कांहीसे वेगळे आहेत. केशवसुत 'कल्पिते' हा शब्द कल्पना या साध्या अर्थाने योजतात. भावना (भाव) आणि शब्द (मूर्ति) यांच्या संगमांतून 'सरस कल्पिते आणि विचार' हीं वाळकें जन्मास येतात, असें 'चिन्हीकरण' या आपल्या कवितेंत ते म्हणतात. 'काव्य कोणाचें' या कवितेंतहि 'कल्पिते आढळली सरस एक त्याला' असे शब्द त्यांनी घातले आहेत. येथेहि तोच अर्थ त्यांना अभिप्रेत आहे. 'सृष्टि आणि कवि' या कवितेंतहि 'सत्कल्पिते-पूरित असें सद्नास येतें' या चरणांत 'चांगल्या कल्पना' असाच अर्थ आहे. 'ज्या मत्कल्पिते तुझ्याविशीं' या वचनांतहि तोच अर्थ आहे. या अर्थाने काव्य कल्पितेप्रधान असल्याने कांहीच विघडत नाही. परंतु पटवर्धन त्याचा अर्थ वेगळा घेतात. कल्पिते म्हणजे युक्ति, वक्रता, चमत्कृति असा अर्थ ते घेतात व ही चमत्कृतीहि क्लिष्ट व कष्टसिद्ध असते असें त्यांना म्हणावयाचें आहे. 'चमत्कृतिजनक कष्टसिद्ध कल्पिते', 'कल्पितेप्रसू मनोराज्य', 'चमत्कृतिजनक बुद्धिविलास', 'कल्पनेचा चमत्कृतिजनक विलास', 'चमत्कृतिजनक आहे, परंतु हृदयस्पर्शी नाही', इत्यादि शब्दप्रयोगांवरून त्यांना काय म्हणावयाचें आहे याचें अनुमान करितां येतें. तें असें:—केशवसुतांच्या कवितेंत कल्पनानिष्ठ चमत्कृतीच अधिक आहे, भावनानिष्ठ रसानिर्मिति नाही. ते म्हणतातच:—“ज्यांत क्लिष्ट चमत्कृतिजनक कल्पिते नाही, तर भावनेची रसाळ, हृदयंगम अभिव्यक्ति आहे अशीं स्थळें केशवसुतांच्या कवितेंत फार सांपडत नाहीत. काव्यांत भावनेला म्हणजे रसाला प्राधान्य हवें; अर्थचमत्कृति म्हणजे बुद्धिविलास होय; व त्यांत भावनेला अडथळाच होतो.” या विधानांतील उत्तरार्धामधील भागावद्दल कोणाचीच हरकत येणार नाही. पण पूर्वार्धातील विधान म्हणजे केशवसुतांच्या कवित्वावरच प्रहार आहे.

परंतु याबाबतहि अंधगजन्यायच प्रभावी ठरला आहे. ज्यांत कल्पिते प्रधान नाही, आणि भावनेलाच प्राधान्य आहे अशाहि कित्येक कविता केशवसुत-काव्यांत आपल्यास आढळतात. 'आईकरिता शोक,' 'सिंहावलोकन,' 'फार दिवसांनी भेट,' 'थकलेल्या भटकणाऱ्याचें गाणें,' 'मूर्तिभंजन,' 'दोन बाजी,' 'संध्याकाळ,' 'पुष्पाप्रत,' 'फुलांची पखरण,' 'भृंग,' 'आई ! आई !,' 'मजुरावर उपासमारीची पाळी,' 'अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न,' 'गोष्टी

घराकडिल,' ' एक खेडें,' ' तुतारी,' ' स्फूर्ति,' ' नवा शिपाई,' या कवितांत कल्पनाचमत्कृति शून्य तरी, नाहीतर फार अल्प अशी असून भावनेचा भागच त्यांत प्रधान आहे याबद्दल पटवर्धनांनाहि मान्यता द्यावी लागली असती. आणखीहि कित्येक कवितांचा उल्लेख करितां येईल. कवितांची ही एवढी लांब-लचक यादी देण्याचें कारण पटवर्धनांच्या ' फार स्थळें सापडत नाहीत ' या विधानाने वाचकाचा गैरसमज होऊं नये. कित्येक कवितांतून चमत्कृति आहे, पण भावना अधिक हृद्य आहे असें आपणांस म्हणतां येईल हेंहि लक्षांत घ्यावें. ' हरपलें श्रेय,' ' घुबड,' ' वातचक्र,' या कविता अशा आहेत. हीं उल्लेखिलेलीं स्थळें ' फार सांपडत नाहीत ' या शब्दप्रयोगांत वसूं शकतील काय ? ' फार ' हा शब्द शपथेंतून निसटायला चांगला आहे, परंतु विधानामध्ये असायला वाईट असतो.

आता हेंहि खरें की केशवसुतांच्या कांही कवितांतून त्यांना भावनापेक्षा विचारच अभिप्रेत असतो. विचार सरळ सांगितला, तर तो गद्यप्राय होतो. म्हणून केशवसुत तो रूपकाच्या द्वारे सांगत. म्हणजे त्याला कांहीतरी वेधकत्व प्राप्त होई. ' कल्पकृता,' ' दिवा आणि तारा,' ' शब्दानो ! मागुते या,' ' चिन्हीकरण,' ' रुढि-सृष्टि-कलि,' ' दिव्य ठिणगी,' ' स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य,' ' सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्य दृष्टि,' इत्यादि उदाहरणें हीं अशीं आहेत. सुनोतांमधूनहि ही अर्थचमत्कृति येते. कारण सुनीत हा काव्यप्रकारच विचार-प्रधान आहे. यांतील अर्थचमत्कृति, अथवा पटवर्धनांच्या शब्दांत ' कल्पति ' कोणालाहि मान्य करावी लागेल. परंतु या कवितांच्या वरोवरीने दुसऱ्या वाजूस संख्येने तितक्याच, किंवाहुना अधिक असणाऱ्या भावनाप्रधान सरस कवितांकडे डोळेझाक करून, केवळ वोलून चालून कल्पतिप्रधान कवितांकडे वोट दाखविण्यांत, वस्तुस्थितीचा विपर्यास होत नाही काय ? काव्यसौंदर्य हें अनेक-घटक-घटित असतें. त्यांत उत्कट भावनांवरोवर विचार आणि कल्पना यांचेहि सौंदर्य येतें. कोठे हें आणि कोठे तें प्रधान असतें. काव्याच्या व्यापक कल्पनेमध्ये सर्वच प्रकारचें सौंदर्य वसूं शकतें. आपल्या विचारांना वेधकत्व देण्यासाठी केशवसुतांनी चमत्कृतीचा आश्रय केला. सामान्य वाचकांनी त्या विचारांतील महत्त्व जाणलें व चमत्कृति सोडून दिली, आणि केशवसुतांची भावप्रधान कविताच उचलून धरली. केशवसुतांची कविता म्हटल्यावर त्यांची क्लिष्ट, कष्टसिद्ध कविता डोळ्यांपुढे येत नाही, भावप्रधान कविताच येते.

केशवसुतांच्या काव्यदृष्टीवर पटवर्धनांनी आणखी एक आक्षेप घेतला आहे. तो असा की केशवसुत शब्दांना फारच महत्त्व देत. या आक्षेपास पटवर्धनांना किती महत्त्व द्यावयाचें आहे तें स्पष्ट नाही. परंतु तो तसाच राहूं देणें इष्ट नाही. त्याचा अर्थ असा होतो की केशवसुत हे काव्याच्या अप्रधान अशा शब्दांगावद्दलच आस्था बाळगणारे व प्रधान अशा अर्थाच्या अंगाकडे दुर्लक्ष करणारे असे कवि होते. अर्थाकडे दुर्लक्ष करून शब्दाला महत्त्व देणाराची काव्यदृष्टि सदोषच समजावयास पाहिजे, व त्यावद्दल कोणी हरकत घेणार नाही. पण केशवसुतांवावत वस्तुस्थिति काय होती हा विचार महत्त्वाचा आहे. त्यांचें शब्दप्रभुत्व त्यांच्या आशयाच्या मानाने तोटके पडे ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. तेव्हा त्यांना शब्दांचें महत्त्व वाटे हें साहजिकच झालें. परंतु शब्दांचें हें महत्त्व तो अर्थाचा वाहक आहे म्हणूनच आहे ही गोष्ट केशवसुतांनी दृष्टीआड केलेली नव्हती. शब्दाकरिता शब्द घातले असें त्यांच्या कवितेंत झालें नाही. उलट अर्थाला पर्याप्त असे शब्द पडले नाहीत असेंच अनेक वेळा होई. 'शब्दानो, मागुते या' असें ते म्हणतात तें याकरिता. 'वातचक्र' या कवितेंत शब्दांचें नष्ट झालेलें सामर्थ्य त्यांना पुनः मिळवून देण्याकरिता त्यांना स्वर्गांत पाठविण्याची कल्पना ते मनांत आणतात. विद्यार्थ्यांला उपदेश करितांना ऐकक शब्दांचें सामर्थ्य ओळखण्यास ते त्याला सांगतात. याचा अर्थ शब्दांची खरी शक्ति लक्षांत घेण्याची त्यांना आवश्यकता वाटते, एवढाच आहे; अथाकडे दुर्लक्ष केलें तर चालेल असा नाही. स्वतः केशवसुतांनी योजिलेले शब्द अनेक वेळा खडबडीत, श्रुतिकट्टू, रूपदुष्ट असे असत, त्यांनी शब्दांची खरोखरीच फिकीर केली असती, तर त्यांची रचना सुश्लिष्ट, अधिक ललित, अधिक माधुर्यपूर्ण झाली असती. पण केशवसुतांनी तेवढी फिकीर केली नाही असेंच म्हणावें लागतें. त्यांचे शब्द अर्थाला अपुरे पडत, परंतु अर्थशून्य शब्दांची आतषबाजी त्यांनी केली नाही. त्यांचा दोष असेल, तर शब्दांवरील अप्रभुत्वाचा होता, अर्थापेक्षा शब्द अधिक मानण्याचा नव्हता.

केशवसुतांची कविता उपदेशपर आहे, ती तात्कालिक महत्त्वाच्या सामाजिक आशयावर लिहिली गेली असल्याने तिचें अक्षरमूल्य कमी होतें अशा अर्थाचे आक्षेपहि घेतले गेले आहेत. येथेहि 'जें एकदेशत्वाने खरें, तें सर्वांशाने खरें' असें मानण्याची चूक होते व प्रत्यक्ष कवितांचें संख्यावार अवलोकन केलें असतां

ते असिद्धच राहतात. केशवसुतांच्या प्रत्यक्षोपदेशाच्या कविता फार थोड्या आहेत. ' विद्यार्थ्याप्रत, ' ' उत्तेजनाचे शब्द ' अशा त्या आहेत. हें मात्र खरें की ' साध्या विषयांतहि मोठा आशय पाहण्याचा ' केशवसुतांचा स्वभाव होता. असा आशय कवि स्वतःपुरता पाहात असला, तरी तो आशय लोकांच्यापुढे तो ठेवूं लागला की त्याला उपदेशाचें रूप प्राप्त होणें फार सुकर असतें. रांगोळी-विषयीची त्यांची कविता अशी आहे. 'तुतारी'सारख्या त्यांच्या सामाजिक आशयाच्या कविताहि या कारणाने बोधपर वाटणें अशक्य नाही. तथापि कवीने तत्त्वविचार प्रकट केला की ती कविता बोधपर झाली असें म्हणण्याचें कारण नाही. तसेंच ' नाचत गुंगत म्हणा म्हणा । झपूझा गडे झपूझा । ' या ओळींतील आज्ञार्थामुळे ती कविता बोधपर झाली असें होत नाही.

समकालीन सामाजिक आशयावरील कविता आणि प्रासंगिक कविता यांत फरक करावयाला हवा. अगदी प्रासंगिक म्हणतां येतील अशा १-२ च कविता केशवसुतांनी लिहिल्या. एक मध्यभारतांतील दोन संस्थानिकांच्या मृत्यूविषयीची व दुसरी अप्पाजी वळवंत दाते यांस उद्देशून लिहिलेली. सामाजिक परिस्थितीला प्रतिक्रिया म्हणून निर्माण झालेली कविता प्रासंगिक म्हणून त्याज्य ठरवूं लागलों तर वरेंच वाङ्मय विचाराच्या कक्षेत्राहेर ठेवावें लागेल. अशी कविता प्रासंगिक नसते; कालनिघ्न असते. कालनिघ्न असूनहि तिचें मूल्य ती किती उत्कटत्वाने वाहेर पडलेली असते यावर अवलंबून आहे, त्या विशिष्ट प्रश्नाच्या तात्कालिक महत्त्वावर नाही. ' तुतारी ' सारख्या कवितेला तांब्यांसारख्या कवीने नाक मुरडल्याचें प्रसिद्ध आहे. पण तिचें काव्यमूल्य तीमधील आशयापेक्षा तो ज्या उत्कटत्वाने व जिव्हाळ्याने व्यक्त झाला आहे, त्या जिव्हाळ्याला आहे. हा जिव्हाळा आणि भावनोत्कटता प्रामाणिक नसून दिखाऊ आहे असें ठरल्यास मात्र तिचें काव्यमूल्य कमी ठरेल. परंतु केशवसुतांची या कवितेमधील भावोत्कटता दिखाऊ आहे किंवा अप्रामाणिक आहे असें आजवर कोणी म्हटलेलें नाही.

केशवसुतांवर आणि त्यांच्या कवितेवर घेण्यांत येणाऱ्या या अनेक आक्षेपांचा विचार करण्याचें कारण असें की, त्या आक्षेपांमधील तथातथ्य किती हें कळल्याने त्यांच्या कवितेचें निवळ स्वरूपहि लक्षांत यावें. केशवसुतांच्यासंबंधी आणखी कांही प्रश्नांचा ऊहापोह चालतो. त्यांपैकी एक महत्त्वाचा प्रश्न असा की, केशव-

सुतांचा संप्रदाय असा कांही आहे किंवा होता काय, आणि असल्यास त्याचा अर्थ काय ? केशवसुतांचा संप्रदाय या वाक्प्रयोगाचा द्विविध अर्थ होतो. एक—केशवसुत ज्या संप्रदायाचे अनुयायी असतील तो, व दुसरा—त्यांच्यापासून एखादा संप्रदाय सुरू झाला किंवा त्यांनी सुरू केला, हा. त्यांपैकी पहिल्या अर्थाने केशवसुतांचा संप्रदाय मराठीमध्ये त्यांच्याआधी अस्तित्वांत नव्हता हें उघड आहे. जो कवि 'नवीं काव्यें' लिहावयास प्रवृत्त झाला होता, तो आधीच्या संप्रदायाचा अनुयायी होता असें अर्थातच म्हणतां येत नाही. परंतु मराठी कवितेंत तो नसला तरी इंग्रजी कवितेमध्ये तो होता. तो म्हणजे भावगीत-संप्रदाय होय. कवि आपल्या स्वतःच्या भावना एकैकशः स्फुट, पण स्वतंत्र अशा कवितांच्या द्वारे उत्कटपणे व्यक्त करितो, तो भावगीतांचा संप्रदाय म्हणजे केशवसुतांचा पहिल्या अर्थाने संप्रदाय होय. परंतु तो मराठी कवितेंत नसून इंग्रजी कवितेंत होता. हें भावगीत-कवितेचें रूप मराठी कवितेला द्यावयाचें अशी केशवसुतांची इच्छा होती यांत शंका नाही. या घटनेस संप्रदाय-स्थापनेचें रूप द्यावें अशी त्यांची इच्छा होती असें मात्र म्हणतां येणार नाही. त्यांनी जें केलें, तें एकट्याने केलें; शिष्यवर्ग किंवा शिष्यपरंपरा जोडून किंवा जमवून केलें असें नाही. तेव्हा त्यांनी संप्रदाय स्थापिला असें म्हणतां येणार नाही. परंतु त्यांनी स्वतः होऊन तो स्थापिला नसला, तरी त्यांच्यामागून तो निर्माण झाला नाही असें होत नाही. त्यांच्या कवितेमधील नवीनता अनेक कवींना पटली होती. कवि टिळक 'कृष्णाने' शिकविलेली कविता गाऊं इच्छित होते, गडकऱ्यांनी स्वतःस त्यांचा चेला म्हणाविलें, रेंदाळकर व नागेश या जुन्या पद्धतीने शिक्षण झालेल्या कवींनीहि त्यांची 'साथ' करावयाचें धोरण पत्करलें होतें. त्यांच्या 'तुतारी' कवितेचा एक संप्रदायच बनला, व तीवरून स्थापिल्या गेलेल्या एका अल्पजीवि मंडळाच्या नांवाने आपल्या कविता प्रसिद्ध व्हाव्यात असें बालकवींनाहि वाटत असे. अशा प्रकारें केशवसुतांचा एक संप्रदाय तयार झाला. त्याला केशवसुत स्वतः जबाबदार नसतील, तरीहि संप्रदाय निर्माण झाला हें खरेंच म्हणावयास पाहिजे.

या संप्रदायाच्या अर्थासंबंधीहि मतभेद किंवा गोंधळ आहे असें दिसतें. वस्तुतः आत्मलेखनात्मक भावगीतस्वरूप काव्याची रचना हा त्याचा अर्थ आहे. या मूळ अर्थाने अर्वाचीन कवितेंतील बहुसंख्य भावगीत-कविता ही

केशवसुतसंप्रदायाचीच कविता म्हणावी लागेल. परंतु या व्यापक अर्थामध्ये कांही तपशील घालून त्याचें स्वरूप मर्यादित वा विशिष्ट करण्याचा प्रयत्न केव्हा केव्हा होतो. (केशवसुतांनी समकालीन सामाजिक परिस्थितीस प्रतिक्रियात्मक अशी जी कविता लिहिली, व तीमधून रूढिविरोध प्रतिपादन केलें, आणि सामाजिक सुधारणेस अनुकूल असे विचार प्रकट केले, तेंच त्यांच्या कवितेचें वैशिष्ट्य असून हें करणारे तेवढे केशवसुतसंप्रदायी अशीहि कित्येकांची समजूत असल्याचें दिसतें. खरोखर पाहतां सामाजिक आशयाची कविता हें केशवसुतांच्या कवितेच्या आशयदृष्ट्या पडणाऱ्या अनेक अंगांपैकी एक अंग आहे. अखेरच्या चारपांच वर्षांत या विषयावर त्यांनी लिहिलेल्या कविता एक-दोनच निघतील. या वेळीं ते अधिक चिन्तनशील झाले व समकालीन सामाजिक जीवनापेक्षा अधिक व्यापक अशा मानव-जीवनाविषयीच्या विचाराकडे ते वळले असावे. 'हरपलें श्रेय' ही त्यांची कविता याची द्योतक आहे. कित्येकांच्या मताने जीवनविषयक खोल विचारावद्दलची ही ओढ हाच त्यांच्या कवितेमधील महत्त्वाचा भाग होय व त्यांचा संप्रदाय त्यावरून ओळखला जावा. पण हा विचारहि निर्णायक म्हणतां येत नाही. कारण त्यांच्या अखेरच्या कवितांत 'प्रतिभे' सारखी काव्यविषयक कविता, 'गोफण' सारखी तुतारी-संप्रदायांत बसणारी कविता, 'आईकरिता शोक' ही वैयक्तिक भावनाविष्काराची कविता, 'कचाप्रत देवयानी' किंवा 'राजा शंतनु' यांसारख्या प्रेमकथात्मक कविता, कांही प्रेमविषयक सुनीतें, 'घुवड' सारखें उत्कृष्ट रूपांतर, अशी विविध स्वरूपाची कविता आहे. तेव्हा अमुकच एक विशिष्ट आशय हा केशवसुतांच्या कवितेचा आत्मा आहे असें म्हणतां येत नाही. या सर्वांना व्यापून असणारें आत्मलेखनात्मक भावगीतत्व हें मात्र कायम असें तिचें वैशिष्ट्य होतें. हें ज्यांच्या कवितेमध्ये आहे, ते सारे त्यांच्या परंपरेमध्ये बसतात असें म्हणावयास हरकत नाही.

ज्या इंद्रजी काव्याची परंपरा केशवसुतांनी स्वीकारली होती, त्या परंपरेंत खरें पाहतां व्यक्तिस्वातंत्र्यावरच अधिक भर होता. केशवसुतांच्या सामाजिक कवितांमधूनहि सामाजिक रूढींपासून व्यक्तीस हव्या असणाऱ्या स्वातंत्र्याचा भाग अधिक होता. 'दुर्मद रूढि' (तुतारी), 'रूढीचे दास' (स्फूर्ति), रूढिकाराक्षसी (हरिभाऊ आपटे यांस), 'दितीची कन्या' (रूढि-सृष्टि-कलि) इत्यादि शब्दप्रयोगांवरून तें दिसून येतें. या स्वातंत्र्याशीं सुसंगत अशा समता

(तुतारी) आणि विश्वबंधुत्व (नवा शिपाई) या तत्त्वांचाहि स्वीकार केल्याने केवळ वैयक्तिकापेक्षा व्यापक असा अर्थ त्याला प्राप्त होऊन अस्पृश्य व मजूर यांविषयीहि त्यांनी लिहिलें. हें खरें असलें तरी त्यांची काव्यविषयक कविता प्राधान्याने वैयक्तिक आत्माविष्काराचीच होती हें विसरतां येत नाही. काव्याकडे पाहण्याची ही नवीन दृष्टि म्हणजेच केशवसुतांची व अर्वाचीन कवितेची परंपरा होय.

या विचारास जवळ असणारा आणि पुनः पुनः चर्चेस निघणारा प्रश्न म्हणजे केशवसुतांचें क्रान्तिकारकत्व कशामध्ये होतें हा होय. मराठी काव्यांत क्रान्ति न होतां उत्क्रान्ति झाली असें म्हणणारांपुढे हा प्रश्न अर्थात् येतच नाही. तसेंच केशवसुत हे क्रान्तीच्या प्रवाहांत सापडले होते, असें म्हणणाऱ्या पटवर्धनांच्या पुढेहि हा प्रश्न नाही. कारण ते केशवसुतांना क्रान्तिकारक समजत नाहींत तेव्हा केशवसुतांना क्रान्तिकारक समजणाऱ्यांच्या वाचतच हा प्रश्न उपस्थित होतो. क्रान्ति दोन प्रकारची : (१) सामाजिक क्षेत्रांतील, आणि (२) काव्याच्या क्षेत्रांतील. केशवसुतांच्या कवितेमध्ये सामाजिक क्रान्तीला अनुकूल असे विचार आले आहेत. आपल्या ' स्फूर्ति ' या कवितेंत वंडाचा झेंडा उभा-रून जग उलथून देण्याची भाषाहि त्यांनी केली आहे. परंतु या कवितेला क्रान्तीचें कारकत्व देणें म्हणजे कार्य आणि कारण यांच्या संबंधाची अत्युक्ति आहे. महाराष्ट्रांत जें सामाजिक परिवर्तन झालें, तें क्रान्ति म्हणण्याइतकें जलद अथवा परिपूर्ण झालें असें आपण म्हटलें तरी, तें घडवून आणण्यास इतर अनेक कारणें ज्या प्रमाणांत कारक ठरलीं, त्या मानाने केशवसुतांच्या कवितेचा किंवा अर्वाचीन कवितेचाहि उपयोग अत्यंत अल्पच म्हणावयास हवा. या सामाजिक क्रान्तींत केवळ वाङ्मयाचाच भाग विचारांत घेतला, तरी आगरकरादि सुधारकांचें लेखन, हरिभाऊआदि कादंबरीकारांचें लेखन, किंवा देवल, कोल्हटकर, गडकरी आदि नाटककारांचें वाङ्मय हें एकैकशःसुद्धा जेवढें कार्यकारी झालें, तेवढें केशवसुतांचें, अथवा अर्वाचीन, काव्य ठरणार नाही असेंच कोणाहि निरभिनिविष्ट वाचकास म्हणावें लागेल. मराठी कविता आणि केशवसुतांची कविता या इतर वाङ्मयप्रकारांइतकी लोकांनी वाचली असें वाटत नाही, आणि तशी वाचली गेल्याविना ती मतपरिवर्तन करूं शकत नाही. शिवाय वाङ्मयाचा भाग मतपरिवर्तनांत कितीहि असला, तरी तें प्रत्यक्ष व्यवहारांत येण्यास

आर्थिक आणि राजकीय व्यवहारांतल दडपण व व्यक्तींनी धडाडीने घालून दिलेली उदाहरणेच अधिक कार्यकारी ठरतात असा अनुभव आहे. सामाजिक क्रान्तीच्या अर्थाने केशवसुतांना क्रान्तिकारक म्हणणे अत्युक्तीचें ठरेल.

परंतु मराठी कवितेला निराळें वळण देण्याचें कारकत्व मात्र केशवसुतांना यावयास हवें. वाङ्मयाच्या इतिहासांत १५-२० वर्षे हा काल फार अल्प आहे. परंतु १८८५ ते १९०५ या कालांत मराठी कवितेस मिळालेली कलाटणी ही फार मोठी होती यांत शंका नाही, व तीमध्ये फार मोठा भाग केशवसुतांचा होता यांतहि शंका नाही. प्रथमतः हें लक्षांत घेतलें पाहिजे की, ' नवीं काव्ये ' लिहिण्याची कल्पना व दृष्टि त्यांच्याखेरीज त्यांच्या इतर समकालीनांत होती असें दिसत नाही. आजच्या कवितारचनेवरची वंधनें आपल्यास अमान्य असल्याचें त्यांनी प्रारंभीच जाहीर केलें होतें व कविता अशी असावी आणि तशी नसावी हें आम्हांला सांगणारे तुम्ही कोण असा सवालहि त्यांनी टाकला होता. अक्षर-वृत्ते अधिक बन्धनकारक असतात म्हणून मात्रावृत्ताकडे मराठी कविता नेण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला हें ' जलधरमाला ', ' मणिवंध ', या वृत्तांच्या चालीवरचीं मात्रावृत्ते त्यांनी घातलीं याबद्दल व्यक्त होतें. यांतहि जुनीं साकी, दिंडी, आर्या हीं हळू मात्रावृत्ते किंवा संगीत नाटकांतील लोकप्रिय चाली एवढ्यावरच त्यांनी भागवलें नाही. पादाकुलक आणि वालानंद इत्यादि मात्रावृत्तींचे नवीन आकृति-विशेष निर्माण करून रचनेचें रूपहि बऱ्याच अंशीं वेगळें घडविलें. ' मराठी छंदोरचनाकार ' पटवर्धन यांना हे आकृतिविशेष उन्मर्ता, झर्पूझा, श्यामाराणी, महती, सृष्टिलता इत्यादि नवीन नांवे देऊन मान्य करावे लागले. ' तुतारी ' चा चरण पादाकुलकाचा खरा, परंतु असे पांच चरण घेऊन त्यांतील पहिल्या व अखेरच्या चरणांचें एक यमक आणि मधल्या तीन चरणांचें एक यमक साधून कांही एक वेगळाच आकृतिविशेष त्यांनी निर्माण केला. तीच गोष्ट ' झपूझा ' या कवितेची. या नवीन मात्रारचना किंवा आकृतिविशेष यांचें अनुकरण गडकरी, वालकवि, रेंदाळकर, नागेश इत्यादि पुढील पिढींतील कवींनी किती प्रमाणांत केलें हें पाहिलें म्हणजे अर्वाचीन मराठी कवितेचें वास्तव्य पालटण्यांत केशवसुतांचा भाग किती होता याची कल्पना सहज येते. सुनीतासारखा काव्य-प्रकार बऱ्याच प्रयत्नांनी त्यांनी मराठींत आणला. त्यांत आलेल्या नेहमीपेक्षा वेगळ्या यमकरचनेचा प्रयोग तुतारी, झपूझा, श्यामाराणी, वातचक्र इत्यादि

कवितांमध्ये कहन यमकरचनेमध्ये विविधता आणली, आणि यमकबंधन तोडलें नसलें तरी शिथिल करण्यास हातभार लावला. एकदोन कवितांत (फुलांची पल्लरण व फुलपाखळ) हें वृत्तबंधन आणखीच शिथिल करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला असें दिसून येतें. या प्रयोगांचा प्रसार मराठी कवितेंत झपाट्याने झाला आणि तिचें नवीनत्व वाह्य रूपावहनहि लक्षांत येऊं लागलें.

परंतु वाह्य रूपामधील या परिवर्तनापेक्षा अंतरंगामधील परिवर्तन हें अधिक महत्त्वाचें होतें. केशवसुतपूर्वकालांतील कविता बहुतांशी कथात्मक, वर्णनपर, चस्तुनिष्ठ अशी होती. तींमध्ये कवीचा आत्माविष्कार क्वचितच होई. वैयक्तिक अनुभव व विचार हे काव्याचा विषय होतात ही गोष्टच मुळीं नवीन होती. असा आत्माविष्कार केशवसुतांच्या कवितेंत प्रथमच प्रामुख्याने झाला. याला आपण आत्मलेखन असें एकच नांव दिलें तरी त्यांत विषयदृष्ट्या हृदिभंजन, स्वातंत्र्यप्रीति, प्रेमभावनेचें वैयक्तिकत्व, गूढ अनुभवांची हुरहूर, सृष्टीबद्दलचें प्रेम अशा विविध गोष्टी समाविष्ट झालेल्या होत्या. त्यामुळे नवीन कवितेच्या अंतरंगांतहि अभूतपूर्व असें परिवर्तन झाल्यासारखें वाटूं लागलें. समकालीन सामाजिक आचार काव्यविषय होऊं लागले. पूर्वीच्या कवितेंत स्वतःच्या जीवनाशीं निगडित असणाऱ्या गोष्टींचा उल्लेख सहसा होत नसे. स्वतःच्या प्रेमाविषयी मोकळेपणाने बोलणें हेंहि कवीला शक्य होत नसे. विषय कोणताहि असला, प्रेम, निसर्ग, काव्य, सामाजिक आचार किंवा जीवनविषयक तात्त्विक विचारहि असला, तरी त्याकडे आपल्या दृष्टिकोणांतून पाहून स्वतःचीं मतें, अनुभव, भावना कवि व्यक्त कहां लागला की त्याला कांही वेगळेपण चढतें व त्यांतील आशय अधिक प्रत्ययकारी होऊं लागतो हें केशवसुतांच्या कवितेने दाखवून दिलें, व त्यामुळेच त्यांच्यामागून येणाऱ्या नवीन कवींना या नवीन काव्यरचनेचा आश्रय करावासा वाटला. रेंदाळकर व नागेश या जुन्या पद्धतीच्या शिक्षणक्रमांतून गेलेल्या लोकांनाहि तिने आकृष्ट केलें, आणि केशवसुतांच्या मृत्यूनंतरच्या पंधरा वर्षांतच नवीन कविता विरोधाला न जुमानतां दृढमूल झाली. याचें श्रेय कोणाला द्यावयाचें याबद्दल टीकाकारांचा अभिप्राय कांहींहि असो; कविजनांचा अभिप्राय मात्र एकच होता. आणि तो म्हणजे तें श्रेय केशवसुतांकडेच जातें हा होय.

मराठीमधील या नवीन काव्यसंप्रदायास रोमँटिक संप्रदाय म्हणण्याची

प्रथा आहे. ज्या इंग्रजी कवितेवरून ही मराठी कविता अवतरली, तीहि रोमँटिक कविताच होती. त्यामुळे त्या संप्रदायाची प्रमुख लक्षणे केशवसुतांच्या कवितेत आढळली तर ते स्वाभाविकच आहे. ठराविकाविरुद्ध वंड किंवा मूर्ति-भंजन हे त्यांचे पहिले लक्षण आहे. काव्यांतील आणि काव्यावाहेरील ठराविक आचारांविरुद्ध हे वंड आहे. रुढिविरोध असेहि नांव त्यास देता येईल. व्यक्तिवाद आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आग्रह हे त्यांचे दुसरे लक्षण म्हणता येईल. यांचे पर्यवसान आत्मलेखनामध्ये आणि स्वतःच्या प्रेमाच्या स्पष्ट आविष्कारामध्ये होणे अपरिहार्य होते. स्वतःच्या गूढ, अस्पष्ट अशा अनुभूतीविषयीची आस्था व तन्मूलक हुरहूर हे त्यांचे आणखी एक लक्षण म्हणता येईल. 'ज्ञपूर्णा' आणि 'हरपलें श्रेय' या कवितांमध्ये हे आपल्यास दिसून येते. स्त्रीविषयक आणि इतर दलित-वर्गविषयक सहानुभूति आणि त्यास अनुरूप अशी उदारमतवादी वृत्ति हेहि त्यांचेच लक्षण होय. सृष्टीचे चेतनत्व आणि तिचे सौंदर्य यांविषयीचा जिव्हाळा हाहि या पंथाचा एक विशेष मानता येईल. हे सर्व विशेष केशवसुतांच्या कवितेमध्ये आपल्यास दिसून येतात. म्हणूनच की काय, या संप्रदायाचा आणखी एक विशेष म्हणून वृत्तीचा रोगटपणा किंवा विकृति हीहि कांही टीकाकारांना केशवसुतांमध्ये आढळली. रोमँटिक वृत्तीचे विशेष केशवसुतांच्या आचारांत किती होते ते आज सांगता येत नाही, परंतु त्यांच्या कवितेत, तीमधील चांगला भागच मोठ्या प्रमाणांत आला आहे.

तथापि त्या संप्रदायाचा एक मुख्य विशेष--सौंदर्यावाचक होणारी कवीची तरल प्रतिक्रिया--ही मात्र केशवसुतांच्या कवितेत विशेष दिसून येत नाही. केशवसुतांना सौंदर्याचे वर्णन तरी निदान चांगले करिता येत नसे; मग ते व्यक्तिःसौंदर्य असो की सृष्टिसौंदर्य असो. त्यांची गुलाबाची कळी केवळ बहारदार आहे; त्यांचे फुलपाखंडे सुंदर वागडते इतकेच; त्यांचे बांधावरील फूल नुसते 'सुरेख' आहे. व्यक्तिःसौंदर्यवर्णनाचे एकच उदाहरण त्यांच्या कवितेत आढळते. ते म्हणजे 'मनोहारिणी'चे; पण त्यांतहि स्तन-जघन-कटि या जुन्या ठराविक अवयवांचा उल्लेख होतो. सौंदर्याबद्दलची त्यांची प्रतिक्रिया वरीचशी बौद्धिक आणि नैतिक स्वरूपाची असते, ऐंद्रिय नाही. म्हणून फुलामधील रंग, गंध, आकृति यांमधील सौंदर्याचा उल्लेख करण्याऐवजी त्यांत प्रीति आहे, मार्दव आहे, सद्गुण आहेत आणि गाणेहि आहे असे त्यांना वाटते.

सुंदर गोष्टी त्यांना दिसतात, परंतु त्यांचे सौंदर्य कशांत आहे हे त्यांना उमगत नाही. म्हणून आपल्या नैतिक कल्पनांचा आरोप ते त्यांच्यावर करितात. सौंदर्य-दर्शनावाचत त्यांची स्थिति अशी असल्याने शुद्ध सौंदर्यदर्शन त्यांच्या कवितेत क्वचित् घडते. होते ते विचार-क्षेत्रातील नैतिक सौंदर्याचे. त्यांच्या आशय-शोधक वृत्तीला नैतिक सौंदर्याचे महत्त्व वाटे, आणि साधे इंद्रियग्राह्य सौंदर्य हे निर्विकल्प असेच दिसे. यामुळे शब्दयोजना आणि विचार-रचना यांमधील लालित्यहि त्यांना आत्मसात् करितां आले नाही. त्यांच्या कवित्वाच्या पदवीला यामुळे मोठीच खोट बसली आहे, व गडकरी आणि वालकवि यांच्या माधुर्य-लालित्याला मोहित झालेल्या अनेक रसिकांना केशवसुतांच्या कवितेमधील विचार-गुरुत्वाचे आकलन होणे कठिण होऊन बसले.

याच संदर्भात केशवसुतांविषयीच्या आणखी एका वादविषय झालेल्या विचाराचा परामर्श घेणे योग्य होईल. तो विचार म्हणजे त्यांच्या कवितेत व्यक्त झालेल्या नैराश्याचा होय. नैराश्य, अतिरिक्त नैराश्य हाहि रोमँटिक संप्रदायाचा एक विशेष मानला गेला आहे. कित्येकांना त्यांत विकृति किंवा रोगटपणा दिसतो; कित्येकांना त्यांतहि कांही गौरवास्पद वाटते. आपल्या भोवतालची परिस्थिति असमाधानकारक आहे याची तीव्रतेने जाणीव होण्याला व्यक्तीचे मनहि सूक्ष्म संवेदनशील असावे लागते. सामान्य माणसाला ज्या परिस्थितीत कुरकुर करण्याजोगे कांही दिसत नाही, त्यांतहि तसे कांही आहे याचे आकलन होण्यास व त्याबद्दल विषाद, दुःख, नैराश्य अनुभवास येण्यास त्याचे मन सामान्यापेक्षा निराळ्या अपेक्षांच्या भंगाने व्यथित व्हावे लागते. रोमँटिक मन अशा अपेक्षाभंगांनी दुःखित झालेले असते व हे आपले दुःख ते कवितेच्या द्वारे व्यक्त करित असते. कित्येक वेळा त्याचे त्यालाच त्या दुःखाचे कारण कळत नाही, किंवा त्याचे पृथक्करण करितां येत नाही. 'कोठुनि येते उदासीनता' हे वालकवींना कळत नसे. Tears, idle tears, I know not whence they come असे टेनिसनला होई. रोमँटिक संप्रदायाचा विशेष म्हणून नव्हे, पण केशवसुतांनाहि 'हरपले श्रेया'ची तळमळ लागली होती असे मानण्यांत येते. हे दुःख कसले आहे? इतरांना 'तुतारी'चे उत्तेजक साद घालणारा, 'स्फूर्ती'च्या नशेत जग उलथून द्यावयास निघालेला, नव्या दमाचा सर्वांना आव्हान देणारा शूर शिपाई, 'गोफणी'ने हाणाहाण करण्याची तयारी

असलेला, 'संसाराला समर' मानणारा व इतरांना प्राण देण्याचं आग्रहाने करणारा हा कवि 'तिमिरीं आम्ही नित्य रखडणें-विवंचनांतचि जिणें कंडणें ।' 'अस्मदीय हृदयी ठरलें-की जग हें दुःखें भरलें,' 'अमुचा पेला दुःखाचा-डोळे मिटुनी प्यायाचा,' 'मृत आशांच्या चितांवरुनिया-पिशाच माझें भटकत आहे' असें कां म्हणतो असा प्रथम वाचकांस साहजिकच पडतो. यांतलें खरें कोणतें-दुःख-नैराश्य कीं उत्साह-आशा ?

केशवसुतांच्या कांही कवितांमधील नैराश्य त्यांचें स्वतःचें होतें की नाही याबद्दल शंका घेणें शक्य आहे. वयाच्या सव्विसाव्या वर्षीच 'काळोखाच्या जगामधे या-मृत आशांच्या चितांवरुनिया-पिशाच माझें भटकत आहे' असें म्हणण्याइतकें नैराश्य त्यांना कां आलें होतें याचा उलगडा होणें त्यांच्या चरित्रावरून शक्य नाही एकंदरीत आर्थिक स्थितीचें प्रतिकूलत्व आणि त्यामुळे वाटणारी अडचण या गोष्टींमुळे निरुत्साहाची मनःस्थिति असणें वेगळें व मृत आशांच्या चितांवरून 'पिशाच माझें भटकत आहे' यांतलें निराशेची तीव्रता वेगळी. यानंतर दहा वर्षांनी, म्हणजे वयाच्या पस्तिशीत लिहिलेल्या 'वातचक्र' या कवितेत ते स्वतःला 'जगदद्रुमाचें पिकलें पर्ण' असें म्हणवून घेतात, तेंहि पटण्यासारखें नाही. 'पिकलें' म्हणण्याइतकें त्यांचें वय झालें नव्हतें. कित्येक भाषांतरित किंवा रूपांतरित कवितांतील नैराश्य हें अर्थात् केशवसुतांचें नव्हे. 'बुवड' आणि 'स्वप्नांतील स्वप्न' या कवितांतील नैराश्य 'पो' कवीचें आहे; केशवसुतांचें नाही. आपलें शिक्षण चालू असतांना व काव्यरचनेच्या प्रारंभीच आपल्या जीवनाचें ध्येय 'नवीं काव्यें' लिहिण्याचें आहे हें त्यांनी व्यक्त केलेंच आहे. तेव्हा आर्थिक प्रतिकूलतेमुळे सोसांव्या लागणाऱ्या अपेष्टांची त्यांना विशेष तमा असावी असें वाटत नाही. गडकऱ्यांप्रमाणे जीवनांतील प्रेम-नैराश्याचें कारण त्यांच्या गुह्यावावत आपल्यास सांगतां येणार नाही. मग केशवसुतांच्या नैराश्याचें कारण काय ?

केशवसुतांच्या जीवनांत एकंदरीत उत्साह व आशा वाटण्याजोग्या गोष्टी घडल्या नाहीत हें सांगायला पाहिजे असें नाही. शिक्षणांत आलेल्या अडचणी, अधिक शिक्षण मिळविण्याची अशक्यता, नोकरीमधील अस्थायित्व आणि असमाधानकारकता, तीमधून होणारी तुटपुंजी प्राप्ति, त्यामुळे विशेष सुखकारक नसलेलें जीवनमान, या सर्वांमुळे इतर अनेक लोकांप्रमाणे केशवसुतांचाहि

जीवनविषयक दृष्टिकोण नैराश्याचा व्हावा हें अगदी स्वाभाविक होतें. बहुसंख्य लोकांवावत आज अथवा भविष्यांतहि जीवनाचा हाच न्याय खरा असण्याचा संभवच अधिक असतो. अशा लोकांनी 'अमुचा पेला दुःखाचा' असें म्हणावें हें स्वाभाविकच आहे, 'उद्याची चिंता' त्यांना सुटलेली नसते, 'इच्छित न मिळे कांही' असा त्यांचा नेहमीचा अनुभव असतो. म्हणून जगाला 'भिकार' म्हणण्याची प्रवृत्ति होते. तसे उद्गार त्यांनी काढल्यास त्यांमागील आर्तता कळण्यासारखी असते. तिला वैक्लव्य किंवा रोगटपणा समजण्याचें कारण नाही. या नैराश्याइतकीच या जीवनास होणारी त्यांची प्रतिक्रिया कणखरपणाची मात्र असली पाहिजे. केशवसुतांची प्रतिक्रिया तशी नव्हती काय? 'अमुचा पेला दुःखाचा' असला, 'तरी आसवें न आणूं नयनीं । महन जाऊं एक दिनीं ।' अशी त्यांची वृत्ति असे. संसाराला समर गणून त्याच्याशीं भिडण्याची भाषा ते बोलतात वैयक्तिक जीवनांत नैराश्याचा अनुभव तर नित्याचाच होता. तरी सामाजिक अन्यायाचा प्रतिकार व्हावा, समतेची स्थापना व्हावी, बंधुभाव वाढावा, रुढीचें बंड मोडावें अशीच प्रतिक्रिया त्यांच्या मनाची होती. त्याला आशावाद म्हणतां येत नाही, पण प्रतिकारवाद म्हणणें शक्य आहे. अशा तऱ्हेची प्रतिक्रिया होणें ही वैक्लव्याची खूण नव्हे, ती कणखर मनाची द्योतक आहे. त्यांच्या 'हरपलें श्रेय' या कवितेंत व्यक्त होणाऱ्या आर्ततेबरोबर त्या कवितेच्या आधीच्या 'गोफण' या कवितेमधील कठिण शब्दाच्या धोंड्यांनी हाणाहाण करण्याची तयारीहि लक्षांत घ्यावयास हवी. सामाजिक अन्यायाच्या प्रतिकाराची उसळी आली की गोफणीचा उपयोग करावयाची, जग उलथून देण्याची भाषा करावी; आणि ही उसळी संपली की वैयक्तिक जीवनामध्ये 'तिमिरीं आम्ही नित्य रखडणें' अशी तक्रार करावी असा हा चकनेमिक्रम होता.

याचबरोबर हेंहि लक्षांत घेतलें पाहिजे की केशवसुतांच्या कवितेमधील कांहीं नैराश्य हें पाश्चात्य कवितेचा वारसा म्हणूनहि त्यांच्याकडे आलें असावें. रोमँटिक कवितेचा एक विशेष म्हणून उत्कट निराशा आणि तन्मूलक औदासीन्य यांचा उल्लेख केला जातो. अशा तऱ्हेची निराशा आणि औदासीन्य हीं शेली व कीट्स यांच्या कवितांमधून प्रत्ययास येई व त्यांचें काव्यानुकरण करण्यांत या विशेषांचाहि स्वीकार होई. या दोन कवींप्रमाणेच निसर्गविषयक काव्यांत ज्या वर्डस्वर्थचा परिणाम केशवसुतांवर झाला होता, त्याचाहि उल्लेख करावयास

पाहिजे. मानवापेक्षा निसर्ग हा अधिक चांगला आहे, सरळ उदार व शांत आहे, म्हणून सुखीहि आहे, अशी त्याची कल्पना. त्या निसर्गाशी समरस होऊन वर्ड्स्वर्थ समाधान मिळवू शकला; केशवसुतांना ते साधले नाही. मानव व निसर्ग यांतील विरोधच त्यांना अधिक जाणवला. केशवसुतांचे 'हरपले श्रेय' हे आहे.

कवि या दृष्टीने केशवसुतांचे महत्त्व कशांत आहे याविषयीहि मतभिन्नता दिसते. केशवसुतांची कविता विपुल नाही, आणि कलेची आदर्शभूत कारागिरी त्यांच्या कवितेत दिसून येत नाही असे माधवराव पटवर्धन म्हणतात ते खरे आहे. केवळ विपुल रचनेने कवि मोठा होत नाही, तथापि मोठेपण लाभण्यास विपुलत्वाचा उपयोग होतो यांतहि शंका नाही. तसेच कलेची कारागिरी असल्यानेच केवळ काव्य मोठे ठरत नाही, तरी तिचाहि उपयोग आहेच. काव्याचे आणि कवीचे मोठेपण अथवा मूल्य अनेक घटकांनी ठरते; त्यांपैकी हे दोन घटक आहेत एवढेच. गडकऱ्यांच्याप्रमाणे कल्पना-विलास आणि भाषा-विलास हाहि केशवसुतांच्या कवितेचा विशेष नाही. बालकवीच्या कवितेचे सौकुमार्य, लालित्य आणि सृष्टिसौंदर्याबद्दलची तरल संवेदनशीलता याहि गोष्टी केशवसुतांच्या कवितेत आढळत नाहीत. टिळक-विनायकांची प्रसादपूर्णताहि नाही. अशा तऱ्हेची अनेक प्रकारची प्रतिकूलता असूनहि केशवसुतांना आजचे स्थान कसे मिळाले असावे याचे उत्तर तिच्यामध्ये सर्व महान् वाङ्मयामध्ये लागणारे विचार-गुस्त्व, भावनेचे उत्कटत्व, यांनी प्राप्त होणारे ओज, आणि जिव्हाळा आहे यामध्ये आहे. या जिव्हाळ्यामुळे आणि ओजामुळे त्यांच्या कवितेस एक प्रकारचे सामर्थ्य लाभले आहे. त्यांचा आपल्या माध्यमावर म्हणजे काव्यावर विश्वास आहे. त्यांच्या पंधरावीस कविता तरी मराठी काव्यास भूषण-भूत होऊन बसल्या आहेत. काव्यदृष्ट्या त्या कवितांचे मूल्य पहिल्या दर्जाचे आहे. आपल्या माध्यमावरील विश्वासाच्या जोरावर आणि प्रामाणिक प्रयत्नाच्या शक्तीवर त्यांनी मराठी कवितेस आपल्या मनार्शी ठरविल्याप्रमाणे निराळें वळण लावले हा त्यांच्या मोठेपणाचा उत्तरभाग आहे. केवळ प्रामाणिक इच्छेने त्यांना ते साधले असते असे नाही. उपरिनिर्दिष्ट गुणांमुळे त्यांच्या कवितेस जें सामर्थ्य लाभले त्यामुळेच त्यांची मनीषा सिद्ध होऊ शकली. त्यांनी सामाजिक आशयाची, क्रान्तीला अनुकूल अशा विचारांची कविता लिहिली हा काव्य-मूल्याच्या दृष्टीने गौण असाच भाग समजला पाहिजे. पण नवीन काव्य लिहि-

ण्याच्या प्रामाणिक प्रयत्नापुढे ती तत्कालीन मराठी काव्यांत पृथगात्म ठरली आणि अर्वाचीन मराठी काव्याचें आरंभस्थान होऊन बसली.

आज केशवसुतांचें युग संपलें आहे असे उद्गार कित्येकांनी काढिले आहेत. त्यांत तथ्य आहे असें सकृद्दर्शनीं वाटलें, तरी वस्तुतः तें खरें दिसत नाही. काव्य म्हणजे कवींचें आत्मलेखन किंवा त्याची जीवनविषयक शब्दरूप प्रतिक्रिया, हें केशवसुतांच्या कवितेचें रूपच आजच्या कवितेंत दृष्टीस पडतें. कवि अंतर्मुख होऊन आपल्या भावविधाचें चित्र शब्दांनी काढित आहेत, तोंपर्यंत काव्य-विषयक केशवसुतांची परंपराच ते चालवीत आहेत असें म्हटलें पाहिजे. रचने-वरील बंधनें दूर करून ती आत्माविष्कारास सुकर करण्याचें त्यांचें धोरण आजच्या मुक्तच्छंदांत पर्यवसित झालें असलें, तरी केशवसुतांच्या प्रयत्नाशीं तें सुसंगतच आहे. समकालीन हृदयपरिस्थितीविरुद्ध आक्रोश वा प्रतिक्रिया करण्याचें धोरण आजचे कवि जोंपर्यंत सांभाळत आहेत, तोंपर्यंत हृदयविरुद्ध बंड करून जग उलथून देण्याची भाषा बोलणाऱ्या केशवसुतांची परंपरा धरूनच ते वागत आहेत असें म्हणावें लागेल. समता, स्वातंत्र्य, विश्वबंधुत्व हे विचार जोंपर्यंत आजच्या काव्यांतून प्रकट होत आहेत, तोंपर्यंत 'तुतारी' फुंकणाऱ्या नव्या शिपायाचें आणि आजच्या कवींचें घराणें एकच आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे. केशवसुतांनी जें जें सुरू केलें, त्याचें क्रमप्राप्तच पर्यवसान म्हणून आजची कविता निर्माण होत आहे. त्यांत कांही गोष्टींचा अतिरेक होत असेल, कांही गोष्टींस अवास्तव महत्त्व मिळालें असेल; परंतु त्यामुळे त्यांतील मूलभूत एकत्व दृष्टीआड करून चालणार नाही. जी 'दिव्य ठिणगी' आपण आणली, पण जिच्याकडे आपल्या हयातींत लोकांचें दुर्लक्ष होत आहे असें त्यांना वाटे, त्या ठिणगीचें कार्य अनेक प्रकारांनी, अनेक रूपांनी आजच्या मराठी कवितेंतहि चालू आहे हें पाहून केशवसुतांच्या आत्म्यास तरी दुःख होण्याचें कारण नाही. आजच्या कवितेवर हल्ला चढविणाऱ्यांना तो केशवसुतांचें नांव घेऊन चढवितां देणार नाही.

अनुक्रमणिका—

विषय	पृष्ठे	विषय	पृष्ठे
स्तवक : १		स्तवक : ३	
१. गोष्टी घराकडिल	५	२२. थकलेल्या भटकणाराचें गाणें	५४
२. नैर्ऋत्येकडील वारा	९	२३. जरी तूं ह्या येथे—	५५
३. आईकरिता शोक	१४	२४. प्रीति	५६
४. दुर्मुखलेला—	१६	२५. प्रयाण—गीत	५७
स्तवक : २		२६. माझा अन्त	५८
५. फुकट दवडलेला तास—	२५	२७. फार दिवसांनी भेट	५९
६. कविता आणि कवि	२६	२८. प्रणय—कथन	६१
७. कवितेचें प्रयोजन—	२८	२९. मनोहारिणी	६४
८. काव्य कोणाचें ?	३०	३०. राजा शंतनु	६७
९. सृष्टि आणि कवि	३२	स्तवक : ४	
१०. दूर कोठे एकला जाउनीया	३३	३१. मयूरासन आणि ताजमहाल	७४
११. शब्दांनो ! मागुते या !	३५	३२. चिरवियुक्ताचा उद्गार	७५
१२. दिव्य ठिणगी	३६	३३. वियुक्ताचा उद्गार	७६
१३. सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्यदृष्टि	३७	३४. स्मरण आणि उत्कंठा	७७
१४. क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास	३८	स्तवक : ५	
१५. चिन्हीकरण अर्थात् भाव आणि मूर्ति यांचें लग्न	४०	३५. अडळ सौंदर्य	८५
१६. प्रतिभा	४१	३६. एक खेडें	८७
१७. कवि	४२	३७. भृंग	९२
१८. आम्ही कोण ?	४३	३८. फुलांची पखरण	९५
१९. धूमकेतु आणि महाकवि	४४	३९. पुष्पाप्रत	९७
२०. फिर्याद	४५	४०. पर्जन्याप्रत	९९
२१. रूष्ट सुंदरीस	४७	४१. फुलपाखरुं	१००
		४२. फुलांतले गुण	१०२
		४३. संध्याकाल	१०५

विषय	पृष्ठें	विषय	पृष्ठें
४४. फुलपाखरुं	१०७	६२. घुवड	१५५
४५. दिवाळी	१०९	६३. सतारीचे वोल	१५८
स्तवक : ६		६४. वातचक्र	१६३
४६. अंत्यजाच्या मुलाचा		६५. दंवाचे थेंव	१६५
पाहिला प्रश्न—	११८	६६. दिवस आणि रात्र	१६८
४७. मजुरावर उपासमारीची		६७. घड्याळ	१७०
पाळी	१२०	६८. विद्यार्थ्यांप्रत	१७२
४८. रुढि-सृष्टि-कलि (?)	१२२	६९. पद्यपंक्ति	१७४
४९. 'पण लक्षांत कोण घेतो ?'		७०. स्फुट विचार	१७५
च्या कर्त्यास	१२४	७१. उत्तेजनाचे दोन शब्द	१७६
५०. तुतारी	१२५	७२. तत्त्वतः वघतां नामावेगळा	१८४
५१. स्फूर्ति	१३०	स्तवक : ८	
५२. मूर्तिभंजन	१३२	७३. कोठे जातोस ?	१८५
५३. नवा शिपाई	१३३	७४. स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य	१८६
५४. निशाणाची प्रशंसा	१३५	७५. कल्पकता	१८७
५५. गोफण केली छान !	१३६	७६. स्वप्नामध्ये स्वप्न !	१८८
५६. गावीं गेलेल्या मित्राची		७७. आहे जीवित काय ?	१९०
खोली लागलेली पाहून	१३८	७८. झपूझी	१९१
५७. एका भारतीयाचे उद्गार	१४१	७९. "कोणीकडून ?— कोणीकडे ?"	१९४
स्तवक : ७		८०. म्हातारी	१९६
५८. सिंहावलोकन	१४७	८१. हरपलें श्रेय	१९९
५९. निद्रामग्न मुंजी !	१४९	८२. तुझे नाम मुखीं—	२०३
६०. रांगोळी घालतांना पाहून—	१५१	टीपा	२०५
६१. दोन वाजी	१५३	शब्दार्थ-कोश	२५७

स्तवक : १

१. गोष्ठी घराकडिल
२. नैर्ऋत्येकडील वारा
३. आईकरिता शोक
४. दुर्मुखलेला—

वैयक्तिक असणाऱ्या कवितांचा समावेश केलेला आहे. केशवसुतांचे बहुतेक सारे
काव्य स्वभावेनेचा आविष्कार करणारे अपले, तरी ज्यांना विशेष वैयक्तिक
स्वरूप आहे, अशा त्यांच्या कविता संख्येने अल्पच आहेत. या वैयक्तिक लेखना-
मध्येहि आपले आईवडील, भावंडे, पत्नी यांविषयीच्या प्रेमाचा उल्लेख हाच
भाग महत्त्वाचा आहे. पत्नीविषयक अधिक गृंगारिक स्वरूपाच्या कविता त्यांनी
आपल्या काव्यलेखनाच्या प्रारंभीच्या काळांत लिहिल्या. त्यांत आपण पुण्याला
असल्याचा उल्लेख त्यांनी केला आहे, म्हणूनच त्यांना वैयक्तिक कविता म्हणणे
शक्य होईल. परंतु त्यांतील प्रेम हें तद्विषयक चमत्कृतीच्या दडपणाखाली व
सांकेतिक कल्पनांमुळे अन्तर्गत झाल्यासारखे वाटते. अशा तीन कवितांपैकी
एकीचा समावेश प्रेमविषयक कवितांत केला आहे, येथे नाही. 'आईकरितां शोक'
ही कविता वैयक्तिक मानण्याचे कारण, तिचा काल हें आहे; नाहीतर तीमधील
आत्म-लेखन कोणाहि मातृवियोगाचे दुःख अनुभवीत असणाऱ्या व्यक्तीचे
ठरण्यासारखे आहे. 'दुर्मुखलेला' ही कविता वैयक्तिक असल्याचे स्वतः कवीने
तिच्या प्रसिद्धि-काली दिलेल्या टीपेवरून स्पष्टच दिसते. ही कविता तिच्या
कालानुक्रमाने न देतां या स्तवकांत शेवटीं दिली आहे, ती त्यांत पुढील काव्यविषयक
कवितांशीं तिचा सहजगत्या अन्वय लागावा म्हणूनच. एरवीं ती प्रारंभीच आली
असती.

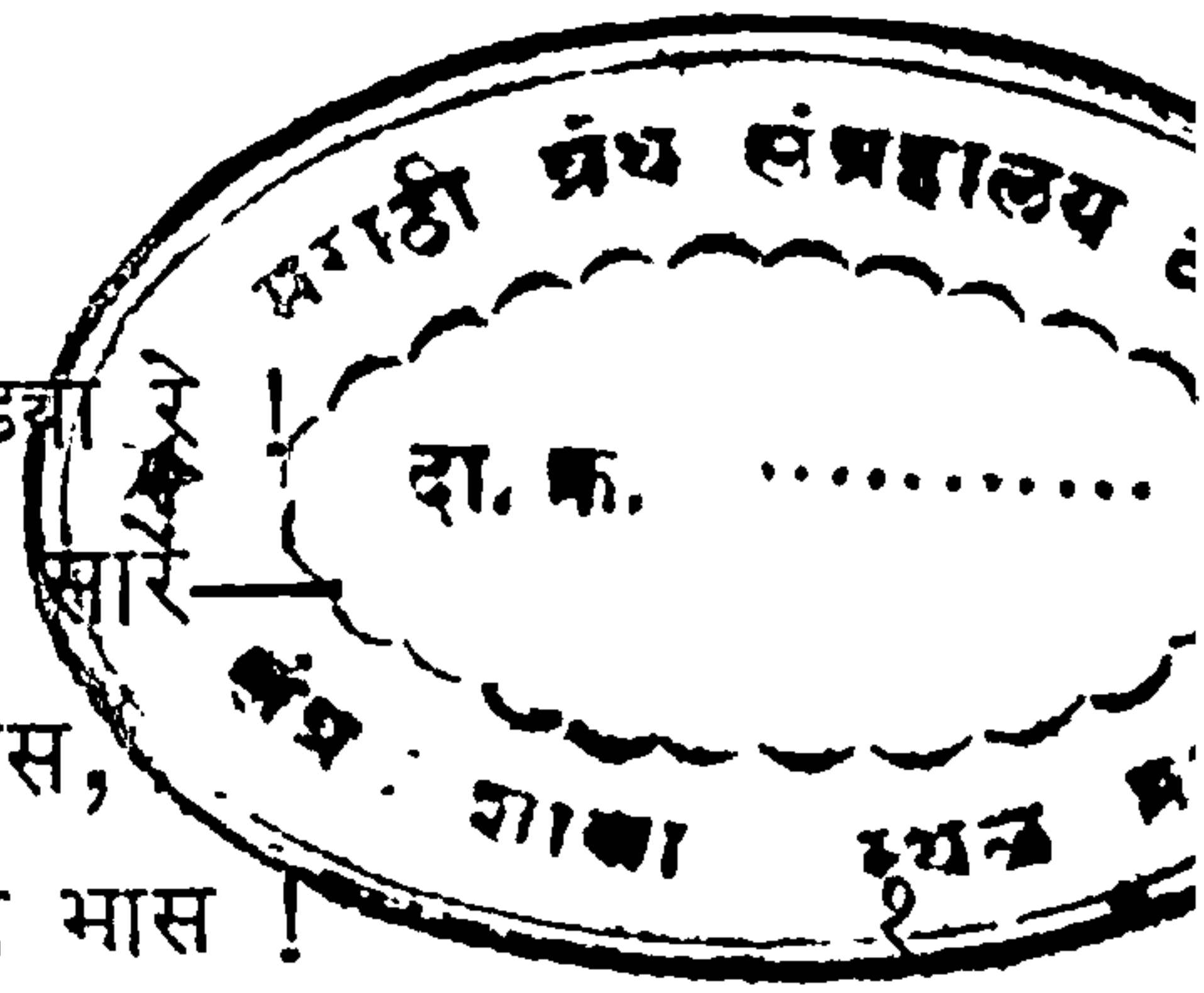
केशवसुतांनी आपल्या मातापित्याविषयी, भावंडाविषयी व पत्नीविषयीचे
प्रेम आपल्या वोलण्यांत, वागण्यांत कितीसें व्यक्त करून दाखविलें असेल तें
सांगतां येत नाही. त्यांचा स्वभाव तसा नसावा असें वाटते. तथापि या
कवितांतून व्यक्त झालेलें प्रेम हें केवळ काव्याकरिता आलेलें आहे असें समज-
ण्याचेहि कारण नाही. अवोल माणूस आपलें प्रेम आणि भावना अशाच

मार्गानी व्यक्त करीत असतो. आपल्या मात्यापित्यांवर आणि भावंडांवर केशवसुत आपल्या पत्नीचाहि मोठ्या आत्मीयतेने उल्लेख करीत आहेत. ' आईकरिता शोक ' या कवितेत आईविषयीचें त्यांचें प्रेम साध्या भाषेत, पण अत्यंत उत्कृष्टतेने व्यक्त झालें आहे.

★ ★ ★

१. गोष्ठी घराकडिल

गोष्ठी घराकडिल मी वदतां गड्या रे !
झालें पहा कितिक हें विपरीत सारें
आहें घरासाचि असें गमतें मनास,
ह्या येथल्या सकळ वस्तु उगीच भास !

ही देख म्हैस पडवीमधि वांधलेली
रोमंथभाग हळु चावित वैसलेली.

मित्रा ! गजांमधुनि या पडवीचिया रे !

मौजा पहा क्षणभरी रजनीचिया रे !

२

डोळ्यांत बोट जरि घालुनि पाहशील
अंधार तो अधिकची तुजला दिसेल.
अंधार—जो फलक होत असे अम्हांस
चेतोनिबद्धजनचित्र लिहावयास !

३

आवाज किरं रजनी वदतेच आहे,
'घो घो' असा पवन नादहि बोलताहे;
ऐकें पलीकडुनि बेडुक शेतभार्ती
पर्जन्यसूक्त सगळे मनसोक्त गार्ती !

४

हीं चारपांच चहुनी हळु पायठाणें
या ओसरीवर अता जपुनीच येणें !
हें ऐक रे 'टकटका' करितें घड्याळ,
ह्या शांततेत गमतें कुटितेंच टाळ.

५

डावीस हा बघ निरेखुनि एक माचा
निद्रिस्त त्यावरि पिता आति पूज्य माझा;
त्याचा खरोखर न मी क्षण पुत्र शोभे,
तो सर्वदा जरि म्हणे मज पुत्र लोभे !

६

तातास या बघुनिया हृदयांत खातें,
होऊन हें हृदय विव्हळ सर्व जातें !
त्याच्या तरी पदयुगावरि या पडूनी
न्हाणूं तयास मग का वद आसवांनी ?

७

ताताचिया बघ गड्या उजवे कडेला
बापू असे तिथ वरें अमुचा निजेला;
अज्ञान तो चपलधी परि बाल आहे,
त्याचेविशीं मम मनीं अतिलोभ राहे !

८

बापू, गड्या ! ध्वज उभा करशील काय ?
तूं देशकारण करूं झटशील काय ?
बापू, जनांत दिवटी धरिशील काय ?
स्वातंत्र्यदेव मनसा भजशील काय ?

९

मित्रा, धरीं सुदृढ हस्त मदीय फार
दारास आडसर घट्ट असेल थोर;
दाराचिया तर फटींतुन आंत जाऊं
सानंद सुस्थित घरांतिल सर्व गाऊं !

१०

मित्रा, इथे कितितरी मज हर्ष होई,
येथे हवा मधुर निःश्वसनांत येई,
नाही कधीहि बुधवार—वनांत जैशी,
वाटेवरी चतुरशिंंगिचिया न तैशी !

११

मित्रा ! असा हळुच ये उजवे कडेस,
खोली पहा पघळ ही किति ऐसपैस.
निद्रावश स्वजन येथ बघूनि यास
हर्षाचिया न उकळ्या फुटती कुणास ?

१२

ती एक खाट अवलोक समोर आता,
आहे सुषुप्तिवश तेथ मदीय माता;
तीचे कुशींत निजली दिसते मदीय
भीमा स्वसा, बघुनि ती मज हर्ष होय.

१३

मत्कारणें स्तवुनि देव निजावयातें
आलीस तूं खचित गे असशील माते !
मोठे त्वदीय उपकार, जरा तरी ते
जातील का फिटुनिया तव पुत्रहस्तें ?

१४

खाली मदीय भागिनी दिसती निजेल्या,
गोष्टी जयांस कथितां न पुण्याच झाल्या !
ती कोण दूर दिसते ? निजली असूनी
जी श्वास टाकित असे मधुनीमधूनी !

१५

गोष्टी घराकडिल : ७

कान्ताच ही मम; अहा सखये ! मदीय
स्वप्ने अता तुज गडे दिसतात काय ?
आता असो ! पण पुढे तुजला दिसेन
स्वप्ने तुझी मग समक्ष तुला पुसेन.

१६

मागील दारिं सखया, तुळशीस आता
वन्दूं, जिला मम जनीं नमिला स्वमाथा !
सोडूनि गांव वळणें अमुच्या घराचें
येऊं घरा परत खासगिवालियाचे !

२२ जुलै, १८८७.

२. नैर्ऋत्येकडील वारा

जे जे वात नभांत या विचरती पुण्यप्रदेशावरी
नैर्ऋत्येकडला तयांत वितरी सौख्यास या अंतरीं;
येतां तो मम चित्त हें विसरुनी प्रत्यक्ष वस्तूप्रति
अर्धोन्मीलित लोचनीं अनुभवी स्वप्नस्थिती मागुती !

तो वारा मम जन्मभूमिवरुनी येतो जवें वाहत,
हें माझ्या हृदयांत येउनि सर्वे मी ठाकलों चिन्तित;
माझ्या जन्मधरेचिया मग मनीं रूपास मी आणितों,
तीचे डोंगर उंच, खोलहि नद्या डोळ्यांपुढे पाहतों.

मोठे, उच्च, शिला किती पसरल्या सर्वत्र ज्यांच्यावरी,
तुंगें तीं शिरलीं यदीय शिखरें तैशीं नभाभीतरी,
आस्वर्गात् चंडती सदोदित महात्म्यांचीं जशीं मानसें,
या दृष्टीपुढते पुनः बघतसें अद्रीश ते हो असे !

ज्यांच्या रम्य तटांवरी पसरल्या झाड्या किती सुंदर,
ज्यांच्या थोर शिलांतुनी धबधबा जाती तसे निर्झर,
वाणीचे कविदुर्दशांमधुनिया ते ओघ यावे जसे,
या दृष्टीपुढते पुनः बघतसें अद्रीश ते हो असे !

त्यांचे उंच शिरांवरी विलसती किल्ले मराठी जुने,
देवी पालक त्यांतल्या मज पुनः धिक्कारिती भाषणें !
“ कोठे पूर्वज वीर धीर तव ? तूं कोणीकडे पामरा ?
ये येथे इतिहासपत्र पडकें वाचूनि पाही जरा ! ”

जागोजाग विराजती चलजलें पाटस्थलें तीं किती,
केळी, नारळी, पोफळी, फणस ते आंबे तिथे शोभती,
पक्षी त्यांवरुनी नितान्त करिती तें आपुलें कूजित
स्वप्नीं हें बघतां फिरुनि, मन हें होतें समुत्काण्ठित.

जागोजागहि दाटल्या निबिड की त्या राहट्या रानटी,
ते पाईरहि, खैर, किंजळ, तिथे आईनही वाढती,
वेली थोर इतस्ततः पसरुनी जातात गुंतून रे !
चेष्टा त्यांमधुनी यथेष्ट करिती नानापरी वानरें !

जन्मस्थान मदीय सुंदर असे, त्या माल्यकूटांतल्या
आनन्दें वनदेवता मधुर जीं गानें भलीं गाइल्या
मज्जन्मावसरास, तीं पवन हा वेगें महा तेथुनी
मातें पोचवितो, तयां अपुलिया पंखांवरी वाहुनी !

“ गाऊं या, हृदयांत या अमुचिया प्रीती असे दाटली !
गाऊं या, हृदयांत या अमुचिया कां स्फूर्ति ही वाढली ?
वाग्देवीसुत जन्मला अपुलिया ग्रामांत, यालागुनी
जैजैकार करा, सुरां परिसवा हा मंगलाचा ध्वनि ! ”

वेगाने जगदुद्धरा नदिचिया तीराहुनी वात तो
आशीर्वाद मदीय तात-जननी यांचे मला आणितो;
वात्सल्यास तयांचिया परिसुनी माझ्या मनीं येतसे—

‘ तान्हा बाळचि राहतों तर किती तें गोड होतें. असें !’

आईच्या नयनांत नित्य मग मी स्वर्गास त्या पाहतों,
 तातांकावरि नित्य मी मग जगद्राज्यासाना भावितों,
 कां हो यापरि वाढलों फुकट मी ? हा-हन्त, मी नष्ट हा !
 तान्हा बाळचि राहतों तर किती तें गोड होतें अहा !
 जन्मा येउनि मीं उगा शिणविलें आई ! तुला हाय गे !
 ताता ! भागविलें तुला फुकट मीं मत्पोषणीं हाय रे !
 वार्द्धक्यां सुख राहिलें, विसरणें तुम्हांस कोणीकडे !
 झालों कष्ट मात्र या मम शिरीं कां वीज ती ना पडे ?
 पुष्पें वेंचित आणि गोड सुफलें चाखीत बागांतुनी
 जेथे हिंडत शैशवीं विहरलों निश्चित मी, तेथुनी
 हा वारा ममताप्रसाद मजला आजोळचा आणितो;
 चित्तीं विव्हळ होतसें स्मरुनि, मी मातामहां वंदितों !
 बन्धूचींहि मला तशीं पवन हा आशीर्वचें आणितो,
 चिन्ताग्रस्त तदीय पाहुनि मुखा अश्रूंस मी गाळितों !
 भाऊ रे ! तुजलागि लाविन कधी मी हातभारा निज ?
 तूंतें सेवुनि मी सुखें मग कधी घेईन का रे निज ?
 श्वासांहीं लिहिलीं, विराम दिसती ज्यांमाजि बाष्पीय ते,
 प्रीतीचें बरवें समर्थन असे संस्पृह्य ज्यांमाजि तें;
 कान्तेचीं असलीं मला पवन हा पत्रें अता देतसे;
 डोळे झांकुनि वाचितां त्वारित तीं समूढ मी होतसें !

शिवाजी ग्रंथ संस्था, अ. ठाणे. स्थानिक नैतिककडील वारा : ११

अनुक्रमांक २०४४० वि. ... २५०५

भाषांक १.३.३.३... नां: दि: १.३.१.८५५५

३. आईकरिता शोक

अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते !

ध्रु०

मागे तव दर्शन मजलागुनी जहालें
तदनन्तर लोटुनिया दिवस फार गेले,
फिरुनि तुझ्या चरणातें
उत्सुक मी बघण्यातें
असतां, अन्तींहि न ते

दिसले की अहह ! पूर येत लोचनातें ॥ अन्तरले पाय० १

फिरुनि तुझे कोठे तें तीर्थरूप पाहूं !
पादरर्जी लोलुनि तव धन्य केवि होऊं !

जनकामागे जागृत
जननी गे ! तूं दैवत
उरलिस, तीही साम्प्रत

गेलिस सोडुनि आम्हां दीन वालकांतें ॥ अन्तरले पाय० २

काठिण जर्गी या बघती छिद्र काक सारे,
करुणेचें कोठेही नसे लेश वारें !

तुझ्यासर्वे क्षमा दया
प्रीतिहि गेली विलया !

मदपराध घालुनिया

पोटीं नुरलें कोणी प्रेम करायातें ॥ अन्तरले पाय०

३

हरपलें श्रेय

कष्ट दिले तुजला मी फार फार आई !
त्यांची मजकडुनि फेड जाहली न कांही !
दुर्भग मी असा असें
म्हणुनि दुःख वाटतसे,
कंठ फार दाटतसे,
रडतों गुडघ्यांत म्हणुनि घालुनी शिरातें ॥ अन्तरले पाय०

१९०२

मनोरंजन

४. दुर्मुखलेला—

[वर्गात एका शिक्षकाने मला 'दुर्मुखलेला' म्हटलें, त्यावरून माझ्या मनांत आलें—]

माझे शुष्क खरेंच हें मुख गुरो ! आहे, तथा पाहुनी
जाती प्रेक्षक सर्वही विरस ते चित्तामधी होउनी.

हें सर्वां उघडें असूनि वदुनी कां तें तुम्हीं दाविलें ?
तेणें भूषण कोणतें मग तुम्हां संप्राप्त तें जाहलें ?

“ याचें तोंड कुरूप हें विधिवशात् गाईल काव्यें नवीं
तेणें सर्वहि डोलतील जन हे हर्षें कदाचित् भुवि ! ”
विद्यासंस्कृत त्या तुझ्या क्षणभरी मस्तिष्कतन्तूंवरी
येता नम्र विचार हा, तुज भला होता किती तो तरी !

जे मुंग्या म्हणुनी मनीं समजशी या मंडळीभीतरी,
ते पक्षी उडतील होउनि गुरो ! व्योमीं, न जाणों, वरी.
राखेचीं ठिपळें म्हणोनि दिसती जीं, तीं उद्या या जगा
भस्मीसात् करणार नाहित अशी तुम्ही हमी घाल का ?

माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनि या चालावयाचा पुढे
आहे सुंदर तो सदा सरसवाङ्निष्यन्द चोहीकडे !
तुम्ही नाहि तरी सुतादि तुमचे धातील तो प्राशुनी !
कोणीहि पुसणार नाहि, ' कवि तो होता कसा आननीं ? '

स्तवक : २

५. फुकट दवडलेला तास—
६. कविता आणि कवि
७. कवितेचें प्रयोजन—
८. काव्य कोणाचें ?
९. सृष्टि आणि कवि
१०. दूर कोठे एकला जाउनीया
११. शब्दांनो ! मागुते या !—
१२. दिव्य ठिणगी—
१३. सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्यदृष्टि
१४. क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास
१५. चिन्हीकरण
१६. प्रतिभा
१७. कवि
१८. आम्ही कोण ?
१९. धूमकेतु आणि महाकवि
२०. फिर्याद
२१. सृष्ट सुंदरीस

आपल्यास ' नवीं काव्ये गावयाचीं 'आहेत याची जाणीव केशवसुतांना होती हें आपण त्यांच्या 'दुर्मुखलेला' या कवितेमध्ये पाहिलें. नवीं काव्ये म्हणजे काय याचा केशवसुतांनी विचार केला होता व आपले काव्यविषयक विचार वेळोवेळीं त्यांनी प्रकटहि केले. ते विचार लक्षांत घेण्याकरिता त्यांनी ज्या कवि आणि काव्य यांविषयीच्या कविता लिहिल्या त्या आधी विचारांत घेणें योग्य होईल. कवींनी काव्य लिहावें, त्यावर काव्य लिहूं नये असा एक विचार प्रकट केला जातो. तो विचार गद्यांत केला तर चालेल, पण तो पद्यांत कहां नये असें हें मत दिसतें. केशवसुतांनी तो गद्यांत न करितां पद्यांत केला आहे. यावद्दल त्यांच्यावर एक आक्षेपहि घेण्यांत आला आहे. त्यांना आत्मकवित्वाची जाणीव फार होती. कोणत्याहि विभूतीचें मोठेपण त्या मोठेपणाची जाणीव नसण्यांत असतें असें तत्त्व कार्लाइल या इंग्रज लेखकाने घालून दिलेलें आहे. तेव्हा आपल्या कवित्वाची जाणीव असणें व त्यामुळे काव्यविषयक कविता लिहिणें ही कांही कविमनाची निकोप अशी स्थिति नाही असा या आक्षेपाचा भावार्थ.

केशवसुतांनी कवि आणि काव्य यांविषयी वऱ्याच म्हणजे जवळ जवळ १५-२० कविता लिहिल्या आहेत ही गोष्ट खरी आहे. पण यामुळे त्यांच्या कवितेचा एवढाच विषय होता असें म्हणतां येणार नाही. दुसरें असें की, कोणत्याहि कवीस नवीन प्रकारचें काव्य लिहावयाचें असलें की त्याला त्याचें समर्थन करणें आवश्यक असतें व वाटतें. केवळ संस्कृतएवजी आपल्या मराठी भाषेत तें लिहावयाचें असलें, तरीहि त्याचें समर्थन प्राचीन कवींना करावें लागे. मग पूर्वीचें दीर्घ कथनात्मक काव्य सोडून देऊन स्फुट आत्मलेखनात्मक किंवा भावगीतात्मक काव्य लिहावयाचें तर तें अधिकच करावें लागावें हें उघड आहे. त्यांतून काव्यविषयक विचार सामान्यपणें केला, तर तो आत्मकवित्वाच्या जाणिवेचा द्योतक न होतां एकंदर काव्यविषयक सुजाण विचाराचा मात्र

द्योतक होईल. आत्मकवित्वाचा अहंकार वा दर्प जर जाणवूं लागला. तर मात्र ती गोष्ट अनिष्ट समजावी लागेल. आपल्या कवित्वाची जाणीव ठेवून ज्ञानेश्वरांनीही कांही 'प्रतिज्ञोत्तरें' केल्याचें सर्वपरिचितच आहे. त्यावद्दल त्यांना कोणी दोष दिला नाही. केशवसुतांच्या कांही कवितांत गर्वोद्धततेचा आविष्कार झाल्यासारखा वाटतो, पण तो आत्मकवित्वावद्दल नसून एकंदर कविजनांच्या वतीने मांडलेला दावा आहे हें विसरतां कामा नये.

केशवसुतांनी ज्या काव्यविषयक कविता लिहिल्या आहेत (यांत कविविषयक कविताहि आल्या) त्यांतून काव्याचें प्रयोजन, काव्यनिर्मितीची प्रक्रिया, काव्याचे योग्य विषय, कवितेचे घटक, काव्यास कारण होणारी मूलभूत शक्ति-प्रतिभा, आणि ती शक्ति ज्यांच्या ठिकाणी आहे असे कवि इतक्या विषयांवर त्यांनी आपले विचार प्रकट केले आहेत. मुळांत प्रत्यक्षपणें काव्यविषयक नसलेल्या कवितांमधूनहि त्यांचे अशा स्वरूपाचे विचार प्रकट झाले आहेत.

काव्याचा विषय:—सौंदर्य हा काव्याचा मुख्य विषय आहे असें अर्थात् त्यांचें मत आहे. 'सुंदरीदर्शन' या कवितेंत 'वर्णाया कवनीं मला गवसला उत्कृष्ट हा मासला' असें ते म्हणतात. स्त्री-सौंदर्याचें सविस्तर वर्णन केशवसुतांनी आपल्या 'मनोहारिणी' कवितेंत केलेलें असलें, तरी मानवी सौंदर्यापेक्षा निसर्ग-सौंदर्याच त्यांच्या काव्याचा विषय झालेलें दिसतें. 'फुलपाखरूं' या कवितेंत 'जें रम्य तें वधुनिया मज वेड लागे । गाणें मनांत मग होय सर्वेचि जागें' असें ते म्हणतात. सुंदरावरोवर भव्याचाहि उल्लेख त्यांनी आपल्या 'सारें सुंदर, भव्य घेउनि तिने तें वस्त्र केलें अहा !' या 'कल्पकता' या कवितेंत केला आहे. 'भृंगा'ला उद्देशून लिहितांना 'प्रीति, चारुता, आनंद' यांचे गा मधुरच्छंद असें सांगून हेहि काव्यविषय होतात असें त्यांनी सुचविलें आहे. सृष्टि हाहि एक काव्याचा मोठा विषय आहे असें त्यांचें मत त्यांनी 'सृष्टि आणि कवि' या रूपांतरित कवितेंत व्यक्त केलें आहे. गत वैभव, आशा, प्रेम आणि वीर्य हेहि कवितेचा विषय होतात असें 'काव्याचें प्रयोजन' या कवितेंत ते सांगतात. त्यांच्या स्वतःच्या कवितेंत प्रीति आणि सृष्टि या विषयांवर वराच भर आहे. गतवैभव आणि पूर्वजांचा पराक्रम यांविषयी त्यांनी जवळजवळ कांहीच लिहिलें नाही. उलट पूर्वजांचा वडिवार सांगणाऱ्यांचा त्यांनी धिक्कारच केला आहे.

२० : हरपलें श्रेय

काव्याचें प्रयोजन अथवा उद्दिष्टः—काव्याच्या प्रयोजनाविषयी त्यांनी दोन भिन्न विचार प्रकट केलेले दिसतात. एक विचार वैयक्तिक समाधानाचा आहे, तर दुसरा सामूहिक उपयोगिताचा आहे. यांतील आधीचा कोणता व नंतरचा कोणता हें ठरविणें युक्त असलें, तरी किंचित् कठिण आहे. याविषयीच्या अगदी पहिल्या कवितेंत सामूहिक विचार अमान्य असून वैयक्तिक विचार प्रभावी दिसतो. 'कहनिया काव्य जनांत आणणें' हा त्याचा मुख्य हेतु नसून 'कहनि तें दंग मनांत गुंगणें' हा त्याचा सुंदर हेतु असल्याचें ते सांगतात (कविता आणि कवि). 'गाण्याने श्रम वाटतात हलके हेंहि नसे थोडकें' असें म्हणून ते या वैयक्तिक उपयुक्तेचाच निर्देश करित आहेत. दुःखनिवारण हेंहि काव्याचें एक प्रयोजन असल्याचें तें 'व्हायास सौख्य मम खिन्न अशा मनातें' (फुलपाखरुं) किंवा 'मनाला दुःखिताला आराम व्हावयाला' (दूर कोठे एकला) या उल्लेखांनीहि हें वैयक्तिक समाधान किंवा समाश्वसनच अभिप्रेत दिसतें. पण या बरोबरच काव्याचें कांही सामाजिक प्रयोजन असतें याची जाणीव त्यांनी अनेक वेळा व्यक्त केली आहे. 'पुष्पाप्रत' या त्यांच्या एका कवितेंत आम्हां काव्यदेवतेच्या भ्रमिष्ट बालकांना म्हणजे कवींना 'जीव निर्जिवांतलाहि नेमिलें पहावया' अशा शब्दांनी कवींचें, अर्थात् काव्याचें कार्य त्यांनी वर्णिलें आहे. आपले स्नेही कै. वा. व. पटवर्धन यांना उद्देशून लिहिलेल्या कवितेंत अशाच आशयाचे विचार व्यक्त करणाऱ्या पुढील ओळी त्यांनी लिहिल्या आहेतः—

'जन्तूस लावहि विचार करावयाला । आम्हां शिकीव सुवर्चीं सुर व्हावयाला । पृथ्वीस सांग अमरावति जिंकण्याला ॥' काव्याचें प्रयोजन सांगणें हाच हेतु असलेल्या कवितेंत ते यापेक्षाहि निश्चितपणें काव्याचें उद्दिष्ट सांगतात. 'समाजास सध्या प्राप्त झालेल्या दुःस्थिततींन पार व्हावयाचें असेल, तर कवींच्या काव्याने तें साधेल; तुमचा प्रभाव त्याने वाढेल; कवींचें काव्य तुमच्या स्फूर्तीची साक्ष पुढील पिढ्यांस देत राहील; तुमच्या गत वैभवार्चीं गाणीं गाऊन तो तुम्हांला स्फूर्ति देईल.' अशा शब्दांनी ते त्या उद्दिष्टाचा निर्देश करितात. आपल्या 'स्फूर्ति' या आव्हानात्मक कवितेंत 'पद्यपंक्तींची तरफ कहन ती जनता-शीर्षावर टेकून जग उलथून देण्याची' भाषा ते करितात, त्यावेळीं रूढ कल्पनां-

विरुद्ध बंड करून विचारक्षेत्रांत तरी क्रान्ति करण्याचें कार्य काव्याला करितां येईल अशी त्यांची भावना असल्याचें दिसून येतें. या अनेक उद्दिष्टांपैकी केशवसुतांनी कांही कवितांत विचारक्रान्ति, पण इतर अनेक कवितांतून आत्मा-विष्कार व त्यामुळे प्राप्त होणारें समाधान हेंच उद्दिष्ट डोळ्यांपुढे ठेवलें होतें असें वाटतें. जन्तूस विचार करावयास लावण्याचें कार्य त्याच्या अनुषंगानेच झालें.

काव्याचे घटकः—काव्याच्या घटकांविषयीहि केशवसुतांचे कांही विचार त्यांच्या कांही कवितांमधून प्रकट झाले आहेत. शब्द आणि भावना हे त्यांत प्रमुख असावेत. हे दोन घटक एकमेकांकरिता पर्युत्सुक झाले की त्यांचा संगम होतो. हें काव्य होय व या संगमामधून सुरस कल्पना आणि विचार हे निर्माण होतात; म्हणजे हेहि त्याचे घटक आहेत, असें त्यांचें मत 'चिन्हीकरण' या कवितेंत दिसतें. 'काव्य कोणाचें' या कवितेंत रम्य कल्पनांवर, हृदयंगम पंक्ति आणि रेखलेलें वर्णन या गोष्टीहि काव्यांत वघण्याजोग्या असतात असाहि विचार त्यांनी व्यक्त केला आहे. शब्दांवरील प्रभुत्व केशवसुतांना आरंभीं तरी फारसें लाभलेलें नव्हतें, म्हणून शब्दांचेहि काव्यांतील महत्त्व त्यांना मान्य होतें, हें 'शब्दानो ! मागुते या' या कवितेवरून स्पष्ट दिसतें. पुढे पुढे अनुरूप शब्द-योजना त्यांना करितां येऊं लागली, तरी या दृष्टीने सर्वस्वीं निर्दोष अशा त्यांच्या कविता बोटावर मोजण्याइतक्याच भरतील. सरस कल्पनांच्या वाचत हीच स्थिति होती. अर्थचमत्कृति या अर्थी कल्पित त्यांच्या कित्येक कवितांत दिसते; पण त्यांत साहजिकच कृत्रिमता असते व स्वभावस्फूर्त सौंदर्य कमी असतें. विचाराला केशवसुतांच्या कवितेंत सर्वत्र प्राधान्य आहे. म्हणूनच भावनेच्या उत्कटत्वापेक्षा विचाराची भारवत्ताच त्यांच्या कवितेच्या अनेक वाचकांस तीमध्ये प्रतीत होते. त्यांची भावनाहि उत्कट विचारांतून उगम पावलेली असते. त्यामुळे एकंदर कवितेस वजन प्राप्त झालें असलें तरी भावनाचापल्य वा कल्पना-तरलता यांपेक्षा तीमध्ये विचार-मान्थर्यच अधिक अनुभवाला येतें.

काव्यकारणः—काव्यनिर्मितीचें मूल महत्त्वाचें कारण जें प्रतिभा तिज-विषयीच्या त्यांच्या कल्पना निरनिराळ्या कवितांमधून ग्रथित झाल्या आहेत. 'प्रतिभा' या सुनीतांत त्या अत्यंत उज्ज्वल स्वरूपांत दिसत असल्या तरी इतर कवितांतहि त्या व्यक्त झालेल्या आहेत. दिव्य दृष्टि, दिव्य ठिणगी, इत्यादि

शब्दांनी त्यांनी तिचा उल्लेख केला आहे. 'कल्पकता' या कवितेत सर्वच क्षेत्रांतील प्रतिभेचें कार्य ते वर्णन करीत आहेत. हें कार्य करणाऱ्या शक्तीला 'स्फूर्ति' किंवा 'झपूझा' या अशा शब्दांनीहि ते ओळखत आसावेत. प्रतिभा ही अत्यद्भुत, अलौकिक शक्ति आहे असें त्यांना वाटतें व तिच्यामुळेच एकंदर काव्यप्रपंच चालतो असें त्यांचें मत दिसतें.

काव्यनिर्मितीची प्रक्रिया:—काव्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेविषयीहि कांही अनुभव केशवसुतांनी व्यक्त करून ठेविले आहेत. जीवनांतील गर्दीपासून दूर अशा ठिकाणी, मनाच्या ध्यानानुकूल अवस्थेंत भावना आणि शब्द उत्कट झालीं असतां काव्यनिष्पत्ति होते. अर्थात् तिला स्फूर्तीच्या साहाय्याची अपेक्षा असते. आपल्या जीवनाची आहुति देऊनच कवीला ही गोष्ट साधते व अशाच कविता चांगल्या उतरतात असे विचार 'चिन्हीकरण' या कवितेत त्यांनी सांगितले आहेत. कित्येक वेळा जगापासून दूर निसर्गात कवीला सौंदर्याचें अस्फुट दर्शन होतें, व तो त्यांना शब्दरूप देऊं पाहतो. पण इतक्यांत व्यावहारिक जीवनाची हाक त्याला ऐकूं येऊन त्यास परतावें लागतें व भासमान झालेलीं सौंदर्ये लुप्त होतात. तशाच परिस्थितींत पुनः केव्हा केव्हा त्यास त्या पूर्वी दिसलेल्या सौंदर्याची स्मृति होते; पण त्याचा उपयोग होत नाही. तीं गेलीं तीं गेलींच असें होतें (क्र. १४). कवीच्या हृदयांत अनेक वेळा उज्ज्वलता आणि अंबुकता यांचें अवर्णनीय असें मिश्रण झालेलें असतें असें ते 'भृंग' या कवितेत म्हणतात. प्रत्यक्ष काव्यरचनेंत स्फूर्तीचें महत्त्व विशेष असतें. स्फूर्तीचें वाहन करून तेजाच्या उगमाकडे जातां येतें. कवनस्फूर्ति 'चढली' असेंहि त्यांनी एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. फुलपाखराच्या गतीप्रमाणे कवीची तरल कल्पना सुंदर विषयांवरून भ्रमण करिते. काव्यरचनेच्या वेळची कविमनाची अवस्था समाधीची असते. त्यावेळीं व्यावहारिक सुखदुःखादि द्वंद्यांच्या पलीकडे कवि जातो. अशा अवस्थेचें वर्णन नेहमीच्या शब्दांनी करितां येत नसल्याने तिला 'झपूझा' म्हणावें असें ते सुचवितात. 'हृदय आत्म्याला जधी खळवीतें । हृदय आत्म्याला जधी आळवीतें' अशा वेळीं काव्य आपोआप रूप घेतें. तेथे तंत्रादि गोष्टी किंवा कला-चर्चेची जहरी नसते.

कवि:—काव्यावरोवर कवींविषयीहि केशवसुतांनी कांही सांगावें ही गोष्ट

साहजिकपणेच येते. कवि जरी वाह्यरूपावरून अडाणी वाटले, अथवा त्यांस 'काव्यदेवतेचीं भ्रमिष्ट्वाळकें' असें म्हणत असले, तरी त्यांचें कर्तृत्व फार मोठें असतें असें त्यांना सांगावयाचें आहे. 'आम्ही कोण' या त्यांच्या सुप्रसिद्ध सुनीतांत कवींचा मोठेपणा त्यांनी ओजस्वी शब्दांत सांगितला आहे असें कै. वै. का. राजवाडे यांना वाटतें, तर सुप्रसिद्ध टीकाकार कै. वा. अ. भिडे यांना त्यांत दर्प वाटतो. 'कवि' या कवितेंत त्यांचें माहात्म्य तशाच प्रकाराने त्यांनी गायिलें आहे. महाकवीची तुलना धूमकेतूवरोवर म्हणून ते स्वयंप्रकाशी, जगांतील क्रांतीचें भविष्य सांगणारे, चुकून केव्हातरी आविर्भूत होणारे, विचित्र पुतळे आहेत; कारण 'ऐकती न, वचती न जें जन । गम्य होयचि कवींस तें पण' असें त्यांचें सामर्थ्य आहे. अन्तराळांतील तारकांमध्ये कवींना आत्मे दिसतात, कवीला धोंड्यामधूनहि दिसू शकतें, पण कवि आपल्या सर्वस्वाची आहुति देऊन काव्यरचना करीत असले, तरी लोकांना मात्र त्यांची किंमत करत नसते अशी तक्रारहि ते करितात.

कवींचें आणि तान्याचें निकटचें नातें असतें. त्या कवींच्या दिव्यत्वापुढे इतर जग भिकारी दिसतें. येथवर कवींच्या माहात्म्याचें गायन ते करितात. या सर्वांचा परिणाम मात्र असा झाला की केशवसुत हे सर्व कवींच्या; व त्यांत आपल्याहि वतीने भलताच दावा सांगत आहेत, आणि त्यांची आवृत्ति योग्य मर्यादेपलीकडे झाली आहे, असें वाचकांस वाटूं लागतें. केशवसुतांच्या म्हणण्यांत लक्ष्यार्थाने तथ्य असलें, तरी वाच्यार्थाने तें तितकें खरें नसल्याने हा समज वळावतो. पण अशा लेखनांत, विशेषतः काव्यांत लक्ष्यार्थच प्रधान असतो हें उघड आहे.

या स्तवकाच्या शेवटीं ज्या दोन कविता आहेत, त्या वरवर प्रेमविषयक दिसल्या तरी वस्तुतः काव्यदेवताविषयक आहेत असें कांही टीकाकारांचें मत आहे. म्हणून त्यांचा समावेश येथे केला आहे. त्यांतील 'फिर्याद' या कविते-विषयी हें मत मान्य झालें तरी, 'रुष्ट सुंदरीस' या कवितेबाबत मतभेद होण्यासारखा आहे. तद्विषयक चर्चेकरिता टीपा पाहाव्या.

* * *

५. फुकट दवडलेला तास—

यंत्रांनी कालनिदर्शनीं खणखणा ठोके पडूं लागले,
तो माझ्याजवळून कोणी उठले ऐसे मला वाटले.
मी तें कोण म्हणूनि जों निरखण्या वेगें उभा राहतों,
दारांतून पदें सरोष निघुनी जातां तधी ऐकतों.
न्याहाळूनि विलोकितां मज पुढे आकार आभासला;
पाठीला फिरवूनि तो मजकडे होता क्षणीं चालिला.
मी, पाठीवर त्याच्या 'फुकट जो घालीवला तास तो !'
ज्वाळांहीं लिहिलें, असें निरखितां, तो गुप्तता पावतो !
'धिङ्माम्' बोलत अश्रु ढाळित, पदें मागे जरा गाळित
पश्चात्ताप अधोमुखें मजमधे तो जाय संचारत;
तो कोणी मधुर-स्वरें मज हळू संबोधिलें ऐकतां,
किंचित् नेत्र धरूनिया उचलुनी मी जाहलों पाहता.
आशा आणि तिची बहीण कविता ह्या घेउनी पातला
तो मी 'तास नवा' बघूनि जवळी मोदें नमस्कारिला.
'आता व्यर्थ रडूनि काय फळ रे?' आशा असें बोलली,
'वा कांहीतरि गा नवीन' कविता आज्ञापिती जाहली !

मुंबई : ९ ऑगस्ट, १८९०

६. कविता आणि कवि

अशी असावी कविता, फिरून
तशी नसावी कविता म्हणून
सांगावया कोण तुम्ही कवीला
अहांत मोठे, पुसतों तुम्हांला.

१

युवा जसा तो युवतीस मोहे,
तसा कवी हा कवितेस पाहे.
तिला जसा तो करितो विनंती
तसा हिला हा करितो सुवृत्ती.

२

लाडीगुडी चालिव लाडकीशीं
अशा तऱ्हेने, जरि हें युव्याशीं
कोणी नसे सांगत, थोर गौरवें
कां तें तुम्ही सांगतसां कवीसवें ?

३

करूनिया काव्य जनांत आणणें
न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणें;
करुनि तें दंग मनांत गुंगणें,
तदीय हा सुन्दर हेतु मी म्हणें.

४

सभारुची पाहुनि अल्प-फार
रंगीं नटी नाचवि सूत्रधार;
त्याचें तयाला सुख काय होय
तें लोकनिन्दाभयही शिवाय !

५

नटीपरी त्या कविता तयाची
 जनस्तुती जो हृदयांत याची;
 पढीक तीचे परिसून बोल
 तुम्ही कितीसे भुलुनी डुलाल ? ६

स्वभावभूयिष्ठ जिच्यांत माधुरी
 अशी तुम्हाला कविता रुचे जरी,
 कवीस सोडा कवितेवरोबरी
 न जाच वाटेस तयाचिया तरी. ७

तयाचिया हो ! खिडकीचिया उगे
 खाली तुम्ही जाउनि हो रहा उभे;
 तिच्या तयाच्या मग गोड लीला
 ऐकूनि पावाल तुम्ही मुदाला ! ८

३० डिसेंबर, १८८६

करमणूक १०-१-९५

६. कविता आणि कवि

अशी असावी कविता, फिरून
तशी नसावी कविता म्हणून
सांगावया कोण तुम्ही कवीला
अहांत मोठे, पुसतों तुम्हांला.

१

युवा जसा तो युवतीस मोहे,
तसा कवी हा कवितेस पाहे.
तिला जसा तो करितो विनंती
तसा हिला हा करितो सुवृत्ती.

२

लाडीगुडी चालिव लाडकीशीं
अशा तऱ्हेने, जरि हें युव्याशीं
कोणी नसे सांगत, थोर गौरवें
कां तें तुम्ही सांगतसां कवीसवें ?

३

करूनिया काव्य जनांत आणणें
न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणें;
करुनि तें दंग मनांत गुंगणें,
तदीय हा सुन्दर हेतु मी म्हणें.

४

सभारुची पाहुनि अल्प-फार
रंगीं नटी नाचवि सूत्रधार;
त्याचें तयाला सुख काय होय
तें लोकनिन्दाभयही शिवाय !

५

नटीपरी त्या कविता तयाची
 जनस्तुती जो हृदयांत याची;
 पढीक तीचे परिसून बोल
 तुम्ही कितीसे भुलुनी डुलाल ? ६

स्वभावभूयिष्ठ जिच्यांत माधुरी
 अशी तुम्हाला कविता रुचे जरी,
 कवीस सोडा कवितेवरोबरी
 न जाच वाटेस तयाचिया तरी. ७

तयाचिया हो ! खिडकीचिया उगे
 खाली तुम्ही जाउनि हो रहा उभे;
 तिच्या तयाच्या मग गोड लीला
 ऐकूनि पावाल तुम्ही सुदाला ! ८

३० डिसेंबर, १८८६

करमणूक १०-१-९५

७. कवितेचें प्रयोजन—

‘ शान्तीचें घर सोडुनी प्रखर त्या हाटीं प्रयत्नाचिया,
प्रीतीचाहि निकुंज सोडुनि रणीं जीवित्व नांवाचिया,
सर्वाहीं सरसावणें झटुनिया हें प्राप्त झालें असे;
या वेळे न कळे कवे ! तुज सुचे गाणें अहा रे कसें ?

माता ही सुजला स्वभूमि सुफला, तीच्या परी लेकरां
खायाला पुरतें पहा नच मिळे की हाल आहे पुरा;
झाकायास तनूस वस्त्रहि न तें आता पुरेसें मिळे
या वेळेस कसें कवे ! तुज सुचे गाणें न मातें कळे ! ’

हें कोणी म्हणतां जवें कविमनीं खेदोभिं हेलावल्या,
नेत्रांतून सवेचि बाष्पसरिता वाहावया लागल्या
त्याचा खैणपणा असा प्रकटला वाटेल कोणा, परी
धीरोदात्त असेचि तो श्रुत असे हें दूरही भूवरी !

सोन्याचे सरले अहा ! दिवस ते, आली निशा ही कशी !

सौख्याचा नद तो सुकून पडलों या दुःखपंकीं फशीं,
कालक्रीडित हें बवून रडला हें व्यस्त कांही नसे;

प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें बाणा कवीचा असे.

बाष्मान्तीं तरल स्वरें मग कवी निःश्वासुनी बोलला—

‘ जो पूर्वीं गुण पुण्यभूमिवरि या अत्यन्त वाखाणिला,
तें हें दिव्य कवित्व दुर्विधिवशें हीनत्व की पावले,
त्याची बूज करावया न अगदी कोणी कसें राहिलें !

गाणें जें परिसावया कविपुढे राजेशही वाकले,
यन्नादेच लहानथोर सगळे गुंगून वेडावले,
त्याला मान नसे, नसो; पण ' अता त्याची अपेक्षा नसे '

हे कोणी म्हणतां विषाद अहिसा मन्मानसाला डसे !
आलेल्या दुरवास्थितीतुनि तुम्ही उत्तीर्ण व्हाया जरी,
उद्योगीं रत व्हावयास धरितां औत्सुक्य चित्तीं, तरी
गाण्याने कविच्या प्रभाव तुमचा वर्धिष्णुना घेइल,
स्फूर्तीचा तुमच्या पिढ्यांस पुढल्या साक्षी कवी होइल !

हार्तीं घेउनिया निशाण कवि तो पाचारितो बान्धवां
या हो या ! झगडावयास सरसे व्हा, मेळवा वाहवा !
प्रेतेही उठतील जीं निजरवे, ती तो तुतारी करी
आता नादवती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी !

, आशा, प्रेम तसेच वीर्य कवनीं तो आपुल्या गाइल;
गेले वैभव गाउनी स्फुरण तो युष्मन्मना देइल;
द्या उत्तेजन हो कवीस, न करा गाणें तयाचें मुकें;
गाण्याने श्रम वाटतात हलके, हेही नसे थोडकें;

आता जात असे दुरी शिथिलता अस्मत्समाजांतुनी
याची खूणच गान जें निघतसे तें साच जाणा मनीं;
तारा ताणिलियावरी पिलुनिया खुंद्यांस वाद्याचिया,
त्यांच्यांतून अहा ! ध्वनी उमटती, जे गोड ऐकावया ! ”

८. काव्य कोणाचें ?

“ कवे ! कोणी हें काव्य लिहीयेलें ? ”

“ मीच ” कविने प्रतिवचन बोलिजेलें;

“ बरें तर ! हें वाचून अता पाहूं,
श्लोक सुन्दर यांतील सदा गाऊं.”

१

मनीं वाचक तो दंग फार झाला,
क्लृप्ति आढळली सरस एक त्याला;
म्हणे कविला “ ही रम्य फार आहे ”
वदे कवि, “ ती मम क्लृप्ति परी नोहे.”

२

पुढे हृदयंगम पंक्ति एक आली,
वाचकाची तल्लीन वृत्ति झाली;
कवीला तो “ शाबास ! ” म्हणे, त्यातें
कवी बोले, “ मम पंक्ति की नव्हे ते. ”

३

पुढे वर्णन पाहून रेखलेलें,
वाचकाचें रममाण चित्त झालें;
कविस शंसी तो, “ धन्य ! ” अशा बोलें,
त्यास “ वर्णन मम न तें ” कवी बोले.

४

“ काव्य लिहिलें तूं सत्य हें असून
‘ नव्हे माझें हें, नव्हे तें, म्हणून
सांगसी, तर परकीय कल्पनांतें
तुवां घेउनि योजिलें, गमे मातें ”

५

“ नव्हे ऐसॅंही ? ” कवी वदे त्यातें
“ काव्य लिहिलें मीं खरें, परीं मातें
शारदेने जो मंत्र दिला कार्नी,
तसें लिहिलें मीं; काव्य तिचें मानीं.

६

दिव्य शक्तीने स्फुरे गंध पुष्पीं,
रंग खुलतीही तिने इंद्रचापीं,
सृष्टिमाजी जें रम्य असे कांही
तीच कारण त्या शक्ति असे पाहीं.”

७

भडगांव, ७ ऑगस्ट, १८९७

१. सृष्टि आणि कवि

मी एकला फिरतसें बहुवार रानी,
यालागुनी न समजा मजला अडाणी;
आराधुनी विपिनदैवत मी तिथूनी
त्यार्ची प्रसादवचनें मनुजांस आणीं.
पाहून निर्झर उरीं कर वेंगुनीया
मी ठाकतो, परि न मंद म्हणा जना या.
प्रत्येक मेघ वरता फिरतां नभांत
एकेक शब्द लिहितो मम पुस्तकांत !
' पुष्पें वनांत कसलीं खुडितो फिरोन ? '
उद्योगमग्न जन हो ! मज हें म्हणा न,
नक्षत्रसें सुम मदीय करांतलें तें
सत्कलृप्तिपूरित असें सदनास येतें !
पुष्पामधे प्रकट होय न जें जराही
सृष्टींत एकाहि रहस्य असें न कांही;
ज्याचा ध्वनी न उमटे खगकूजितांत
नाही निगूढ इतिहास असा जगांत !
शेतामधूनि सदनाप्रत पीक एक
नेतात पुष्ट बलिवर्द तुझे सुरेख,
तूझी जमीन दुसरें मज पीक देते.
काव्यांत साठवुनि ठेवितसें पहा तें !

करमणूक, २०-४-९५

१०. दूर कोठे एकला जाउनीया

दूर कोठे एकला जाउनीया,
एकतारी आपुली घेउनीया,
स्वेच्छ होतो छेडीत ती, मनाला
दुःखिताला आराम व्हावयाला.

आजवेरी बहु मनोभंग झाले,
बहुत आशांचे प्राण निघुनि गेले.
तयां शोचाया निर्जनांत जावें,
एकतारी छेडीत मी वसावें !

आजदेखिल मी तसा अस्तमानीं
काद्य वेडेवाकुडे वाजवूनी
दंग झालों स्वच्छंद गायनाने;
खरें संगीतज्ञान कोण जाणे !

हृदय आत्म्याला जधी खेळवीतें,
हृदय आत्म्याला जधी आळवीतें,
तधी तुमचें तें नको कलाज्ञान
तधी हृदयासम नसे तानसेन !

असो; असतां मन गायनांत लीन
रात्र झाल्याचें भान राहिलें न;
जसें कलहंसा वाहतां प्रवाहीं
प्राप्त मरणाचें ज्ञान नसे कांही !

ह...३ दूर कोठे एकला जाउनीया : ३३

अनुक्रमांक २०४४० वि. कव्य...

क्रमांक२३३३..... नां: दि: २३.१२.४५

अहा ! अद्भुत तों काय एक झालें—
 ‘ धन्य बन्धो ! ’ हे शब्द वरुनि आले !
 वरी बघतां तारका उंच आहे,
 सदय सस्मित मजकडे वरुनि पाहे.
 ‘ कवे ! बन्धो ! ’ ती वदे नभांतून
 ‘ तुझीं गीतें परिसूनि मी प्रसन्न;
 स्वसा आतापासून समज नातें
 बन्धु माझा तूं, मंगल हें नातें ! ’
 प्रसादें त्या वाकतां, काजव्याचें
 स्फुरण खाली बघुनि मी म्हणे, ‘ याचें
 साम्य कांहीतरि असे तुशीं तारे !
 माझिया तर जीवितीं तिमिर सारें ! ’
 ‘ नको ऐसें रे वढूं बन्धुराया ! ’
 म्हणुनि लागे ती मलां आश्रसाया;
 ‘ तुझ्या दिव्यत्वापुढे जग भिकारी;
 कासया ही खिन्नता ? दूर सारी ! ’
 अशा भगिनीचा लाभ मला झाला;
 खेद गेला, आनन्द मनीं आला;
 तिचा आभारी, दुवा देत तीतें,
 समाधानी मी पातळों घरातें !

२७ ऑगस्ट, १९०३

मनोरंजन

३४ : हरपलें श्रेय

११. शब्दांनों ! मागुते या !

तेजाचे पंख वाऱ्यावरि हलवित ती चालली शब्दपंक्ति,
देव्हारा शारदेचा उचलुनि गगनांतूनि ती नेत होती;
शब्दांहीं चित्तभूमी विकसित हिरवी तो मदीया वधूनी
देव्हारा माझिया तो उतरुनि हृदयीं स्थापिला गौरवूनी.

शब्दांसंगे तदा मी निजहृदयवनामाजि संचार केला,
तेथे मी कल्पपुष्पे खुडुनि नमुनि तीं वाहिळीं शारदेला.
शब्दांच्या कूजिताने सहजचि मम हृत्प्रांत गुंगूनि गेला;
मी त्या स्वप्नांत गद्यग्रथित जग मुळीं लोटिलें तुच्छतेला.

रागाने या जगाने अहह ! म्हणुनिया शापिलें या जनाला
तेणें चिन्ताग्नि माझी हृदयहरितता नाशिता फार झाला.
गाणारे शब्द सारे झडकरि उडुनी दूर देशास गेले,
वाग्देवीपीठ येथे परि मम हृदयीं दिव्य तें राहियेलें.

वाग्देवी शारदे गे ! फिरवुनि अपुले शब्द पाचार येथे;
साहाय्यावीण त्यांच्या भजन तव कसें सांग साधेल मातें ?
आशामेघालि चिन्तानल आजि विझवूं जाहलीसे तयार,
शब्दांनों, मागुते या; बहर मम मनीं नूतन येईल फार !

१५ सप्टेंबर, १८९२

करमणूक, ८-१२-१८९२

१३. दिव्य ठिणगी

या लोकीं वधुनी कभिन्न सगळा अंधार कोंदाटला,
सारावा दुरि तो जरा तरि असा हेतू मनें घेतला,
स्फूर्तीचें अवलंबुनी म्हणुनिया मी यान तें उद्धर
तेजाच्या उगमाकडेच सहसा तें चाललों सत्वर.

एका सुंदर वेदिकेजवळ मी जाऊनिया पोचलों,
ज्वाला दिव्य चिरन्तनी वधुनि त्या वेदीवरी, थांबलों
ती ज्वाला नव्हती निजद्युतिमधी छाया मुळीं पाडत,
त्या ज्वालेपुढती तपश्चरण तें मी वाकलों साधित.

ज्वालेने रमणीय एक ठिणगी माझ्याकडे धाडिली,
ती मी आपुलिया उदात्त हृदयीं सानन्द हो स्थापिली;
पृथ्वीने मज आणण्यास वरती होतें जिला धाडिलें,
प्रीतीने मग त्या फिरूनि मज या लोकामधी आणिलें.

खाली येउनि पोचतां, बलि दिला ज्वालेस त्या मी किती
तें मातें कळलें पुरें, परि तुम्हां त्याची कशाला मिती !
ज्याला मी मुकलों विषाद मजला त्याचा मुळींही नसे
जें पृथ्वीवर आणिलें जन तया धिक्कारिती हा ! कसे !

दादर, २७ ऑगस्ट, १८९०

करमणूक, २२-११-१८९०

१३. सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्यदृष्टि

तारा निष्प्रभ जाहल्या निजपथीं, प्राची दिशा रंगली,
गायाला खग लागले, मधुर निःश्वासूं फुलें लागलीं;
प्रावारून उषा तुषारपटला सूर्यप्रतीक्षा करी,
होतों पाहत डोंगरीवरि उभा मोहूनि मी अन्तरीं.

‘ पश्यात्रास्मि ’ म्हणोनि एक घुमला गंभीर तेथे ध्वनि,
‘ भो ! कुत्रासि ? ’ विचारिलें निजमुखें तेव्हा तयालागुनी;
‘ कुत्राप्यस्मिच ? सर्व वस्तुषु ’ असें ये तेधवा उत्तर;
ते ऐकूनि जरा करीत मनना मी ठाकलों नंतर.

धोंडा एक समीप हो पडुनिया होता तिथे, त्यावरी
गेली दृष्टि मदीय, कौतुक तधी झालें मनाभीतरी;
कां की त्या ध्वनिचें खरेंपण मला धोंड्यांत त्या भासलें;
काढूं बाहिर तें झटूनि, मग हें चित्तांत मीं घेतलें.

टाकीचे, म्हणुनी, तयावरि जधी आघात मीं वोपिले,
तों—सांगूं म्हणुनी किती मज मनीं आश्चर्य तों जाहलें !
मूर्तीं दिव्य अशी अहा ! उतरली धोंड्यामधूनी भली !
माझी दृष्टि असे अलौकिक, मला जाणीव ही जाहली.

खेड, २८ मार्च, १८९०.

१४. क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास

[कवि, चित्रकार आणि तानसेन यांस जीं अलैकिक स्वप्नें, ज्या दिव्याकृति आणि जे गन्धर्वालाप भासमान होतात—अहह ! त्यांपैकी किती थोडे मात्र त्यांस आपल्या करामतींत गोवून ठेवितां येतात वरें ! आत्माराम आणि आका कोण हें सांगावयास नकोच.]

आत्माराम सुखें वनामधुनि तो होता जरा हिंडत,
तो झाला बघता दुरूनि सहसा कोण्या सुमूर्तीप्रत;
तीच्यामागुनि मोहुनी हळुहळू जायास तो लागला,
“ आहे ही पण कोण ? ” या क्षणभरी प्रश्नावरी थांबला.

“ रम्भे ! उर्वशि गे ! ” तशींच दुसरीं जीं त्यास होतीं प्रियें
नामें, त्यांतिल घेउनी फिरुनि तो बाही त्वरेने तिये;
ती कांही तरिही वळे न, वधुनी तो विस्मया पावला.
जातां सन्निध “ ही नवीनचि अहा ! कोणी दिसे ” बोलला.

कांही नांव नवीन देउनि तिला जेव्हा तयें बाहिलें,
तो तीने वळुनी प्रसन्न वदनें त्याव्याकडे पाहिलें;
त्या रूपद्युतिने दिपूनि नयनें निर्वाण तो पावला,
तो अन्तर्हित दृष्टिचा विषय तो एका क्षणीं जाहला !

आकाची इतक्यांत हांक परसे आत्मा, घराला वळे,
आकाच्या हुकुमांत साक्ष अवधी ती विस्मरुनी, रुळे;
कोणेका दिवशीं तिथेच फिरतां ती गोष्ट त्याला स्मरे,
तच्चितीं पण रूप नाम अथवा तीचें मुळींही नुरे !

आत्माराम सखेद होउनि वदे तो आपणार्शी असें—
“कांही सुंदर देखिले खचित मीं, यामाजि शंका नसे.
हा ! हा ! हे जर सर्व भास धरितां येतील माते, तर
पृथ्वीचा सुरलोक की वनवुनी टाकीन मी सत्वर !”

मुंबई, २४ मार्च, १८९३

करमणूक, १२-४-१८९३

१५. चिन्हीकरण

अर्थात् भाव आणि मूर्ति यांचें लग्न

भूचक्राची घरघर जिथे ती न ये आयकाया,
आहे ध्यानाभिध रुचिर तो कुंज त्या शांत ठायां;
त्याचे द्वारीं उपवर वधू मूर्तिनाम्नी विराजे,
तीचे संगें वर परम तो भावशर्माहि साजे.

होतीं पर्युत्सुक बहुत तीं शीघ्र पाणिग्रहाला,
तेथे आत्मा भ्रमत कविचा तो उपाध्याय आला;
स्फूर्तिज्वालेवरि मग तयें होमुनी जीविताला
लग्नाला त्या शुभकर अशा लाविता तो जहाला.

गेलें कुंजीं त्वारित मग तें जोडपें दैवशाली
केली त्यांहीं बहुविध सुखें त्या स्थळीं प्रेमकेली;
झालीं त्यांना बहुत मधुरें बालकें दिव्य फार,
तीं जाणा हीं—सुरस कविच्या क्लृप्ति तैसे विचार !

करमणूक, १६-२-१८९५

१६. प्रतिभा

ती अत्यद्भुत गूढ शक्ति सहसा संचारतां अंतरीं
मुक्तात्मा गगनीं उडे, विथरतो इंद्राश्च ते पाहुनी;
दैत्यांचें बल, देवसत्त्वहि तसें अंगीं चढे त्या क्षणीं;
सायुज्यत्व विराट पूरुष अहा ! देतो स्वयें लौकरी.

स्वान्तीं मण्डल जें हिरण्मय तधी दिव्य प्रभा विस्तरी,
त्याच्या पाजळिती अरांवरि सुखें देव स्वशस्त्रें जुनीं;
येती दानव मोहुनी दुरुनि जे त्याचेकडे धावुनी,
ते नाशाप्रत पावती झडकरी तेथे पतंगापरी !

पिण्डीं जाय विलोपुनी विरुनिया ब्रह्मांड हें सत्वर
शब्दब्रह्म उचंबळून मग जें दाही दिशा व्यापितें,
त्याच्यांतून भविष्यवाद निघती; ऐकूनि ते सादर
ब्रह्म्यातें क्षमता नवीन-रचना-कार्यक्रमीं लाभते.

देवांची जननी प्रसन्न जर का ही शक्ति कोणावर,
नाही यांत विशेष, तुच्छ जग हें त्यालागुनी वाटतें !

धारवाड, २८ जुलै, १९०४

मनोरंजन, जा. फे. १९०५

१७. कवि

मज्जेचीं निज जो फुलें पसरितो आयुष्यमार्गवरी,
आहे अद्भुतरम्य का अधिक तें याहून कांही तरी ?
चाले तो धरणीवरी तर पहा ! जेथून तो चालला,
धूली तेथिल होतसे कनकिता; घेऊं नका भ्रान्तिला.
तो गंभीर वदे खा, तर मुक्या पृथ्वीस या वाटें,
की “ मातें श्रुति लक्षसंख्य फुटल्या ” आणीक ती ऐकते !
दृष्टी तो फिरवी वरी, तर लवे आकाश तें खालती
तारांचे गण गावयास वरुनी स्तोत्रें अहा ! लागती.
लीलेने स्वकरांत तो धरितसे कांडी वरुची जधी,
साऱ्या सुन्दर वस्तु त्या झडकरी येती समाधीमधी
त्याच्या, येउनि त्या तयास वदती “ आम्हांस दे भूषणें—
दिव्यें, आणि शिकीव लौकरि अम्हां तीं अप्सरोगायनें ! ”
श्वासोच्छ्वास करी परी नवल हें:— जीवित्वसंहारक
वायू घेउनि आंत तो त्यजितसे वायूस त्या पोषक !
राही तो, तर देव भूमिवरती येतात हिंडावया,
जातां, स्वर्ग सर्वे धरेस उतरे त्यालागि धुंडावया !

दादर, १४ मार्च, १८९१

१८. आम्ही कोण ?

आम्ही कोण म्हणूनि काय पुससी ? आम्ही असूं लाडके
देवाचे, दिधले असें जग तयें आम्हांस खेळावया,
विश्वीं या प्रतिभावलें विचरतों चोहीकडे लीलया,
दिक्कालांतुनि आरपार अमुची दृष्टी पहाया शके !

सारेही बडिवार येथिल पहा ! आम्हांपुढे ते फिके;
पाणिस्पर्शच आमुचा शकतसे वस्तूप्रती द्यावया
सौन्दर्यातिशया अशी वसतसे जादू करांमाजि या;
फोलें पाखाडितां तुम्ही, निवाडितों तैं सत्त्व आम्ही निकें !

शून्यामाजि वसाहती वसविल्या कोणीं सुरांच्या बरें ?
पृथ्वीला सुरलोकसाम्य झटती आणावया कोण ते ?
ते आम्हीच, सुधा कृतींमधुनिया ज्यांच्या सदा पाझरे;
ते आम्हीच, शरण्य मंगल तुम्हां ज्यांपासुनी लाभतें !

आम्हांला वगळा — गतप्रभ झणी होतील तारांगणें; ~
आम्हांला वगळा — विकेल कवडीमोलावरी हें जिणें !

फैजपूर, २९ नोव्हेंबर, १९०१

मनोरंजन, मे, १९०२

१९. धूमकेतु आणि महाकवि

तुम्ही दोघे कोठुनि चुकलां इकडे हो वाटे ?
अन्य श्रेयस् विश्वामधुनी खचित मला वाटे !
निश्चित तुम्ही स्वयंप्रकाशी अप्रतिहत फिरतां,
केन्द्र सोडुनी दूरवरी हो स्वैरपणें भ्रमतां !
भास्कर-भसित स्थानःपासुनि वेध घेत मोदें,
विश्रान्तीचे तमांत शिरतां आपुल्याचि नादें !
जगांतिल महाक्रान्तीचें तें भविष्य सांगाया
तुम्ही येतसां— लावितसांही तें लोकां गाया !
जड धातूचे तुम्ही न दिसतां— तेजस्तत्त्वाचे !
कोठुनि अथवा ब्रह्मांडीं हो स्वेच्छ गमन तुमचें ?
कधीमधि तुम्ही विचित्र पुतळे उगवतसां थाटे !
वदा तर तुम्ही कोठुनि चुकलां इकडे हो वाटे ?

मनोरंजन, एप्रिल, १८९५

२०. फिर्याद

जिने मला वेडा केले तिच्यावरी ही फिर्याद ! ध्रु०
ऋतु वसन्त येउनि कुसुमीं उपवनास शोभा आली;
कुंजीं मी बसलों एका, हर्षित मग वृत्ती झाली.
आली तों कोणी युवती त्या स्थळीं रूपगुणखाणी
चुंबुनि मज गुणगुणली ती मधुर गीत माझे कानी !

तल्लीन सर्वे मी झालों,
विकलगात्र होउनि गेलों,
निर्वाणीं पूर्ण बुडालों—

नुरलीच जगाची याद !

जिने मला वेडा केले तिच्यावरी ही फिर्याद १

अन्तर्हित झाली रामा भानावरि येतां कळलें;
विरहीं मी पीडित झालों हृदयीं उत्कंठा—अनलें;
ध्यास तिचा घेऊनि फिरलों शून्य दिशा रानोमाळ,
तिचेवरी गाणीं वेडीं गाइलीं क्रमाया काळ !

“ पुरता न अनुग्रह करितां

गेलीस कशी सुखसरिता ?

धाव, करीं न दयाब्धि रिता ! ”

ही तिला घातली साद !

जिने मला वेडा केले तिच्यावरी ही फिर्याद ! २

स्वप्नांतचि केव्हा भेटे नेते तों स्वर्गद्वारीं,
लोटिते मागुती खाली भूतलावरी अंधारीं !
तेणें मी विव्हल भारी संसारीं परि करेमेना,
धन न करीं, वणवण करितों जम कोठे नीट जमेना !

तरि तिलाच चित्त ध्यातें,

निद्रेविण रजनी जाते !

आप्तवर्ग म्हणती “ यातें—

कुठली ही जडली व्याद ! ”

जिने मला वेडा केले तिच्यावरी ही फिर्याद !

३

हीन दीन झालों छंदी फंदी मी तुझिया नादीं,
त्यामुळे परी न मनाला घालितों कधीहि विषादीं;
बूज तुवां या दासाची केली गे नाही अजुनी,
दुःख हेंचि वाटे म्हणुनी गातसें अशीं गाव्हाणीं !

तूंच चित्त आधी हरिलें,

मज आता कां दुरि धरिलें ?

चिर चरण तुझे मीं स्मरले !

हो प्रसन्न नुरवीं खेद !

जिने मला वेडा केले तिच्यावरी ही फिर्याद !

४

मनोरंजन, १९०२

२१. रुष्ट सुंदरीस

नादीं लावुनि वेडा केलें ज्याला तूं सुंदरी !
रुष्ट कशीं होऊन वैससी आता त्याच्यावरी ?

ध्रु०

सकल दैवतें तुच्छ करुनि मी तव भजनीं लागलों,
व्यर्थ का आजवरी भागलों ?
तुझ्या कृपेचा प्रसाद व्हावा म्हणुनी झटलों किती,
असे का त्यालां कांही मिति ?

कधी मला तूं उत्तेजनही दिलें
स्मरत नसे का स्मित मजला दाविलें ?
अर्थपूर्ण वीक्षणेंहि केव्हा श्रम मम केले दुरी;
लहर कां आता फिरली परी ?

१

कितीक माल्यें श्रमसाकल्यें गुंफुनिया तीं भलीं
तुला गे संतत मीं वाहिलीं !
आभरणेंही असाधारणें दिधलीं तुजकारणें
फिटायी दासाचें पारणें !
परि दुर्भग मम कसें उभें राहिलें ?
काय तयाने न्यून बरें पाहिलें ?
तेणेंकरुनी रोष असा तव उद्भवला अंतरीं,
मम मना चिंतावश जो करी !

२

हाय ! हाय ! हैं विफल जिणें तव सहवासावाचुनी
 निघूं कीं निवटूं मनुजांतुनी ?
 प्रीतिविषय तो जर का परका प्राण्याला जाहला,
 तयाचा जन्महेतु खुंटला !
 विषण्ण तो मग विषवृक्षार्चीं फळें
 सुधारसार्चीं मानुनि गिळिलचि बळें !
 दोष तयाचा काय त्यामधे ? वद मधुरे सत्वरी !
 करूं ना मीहि अता त्यापरी ?

३

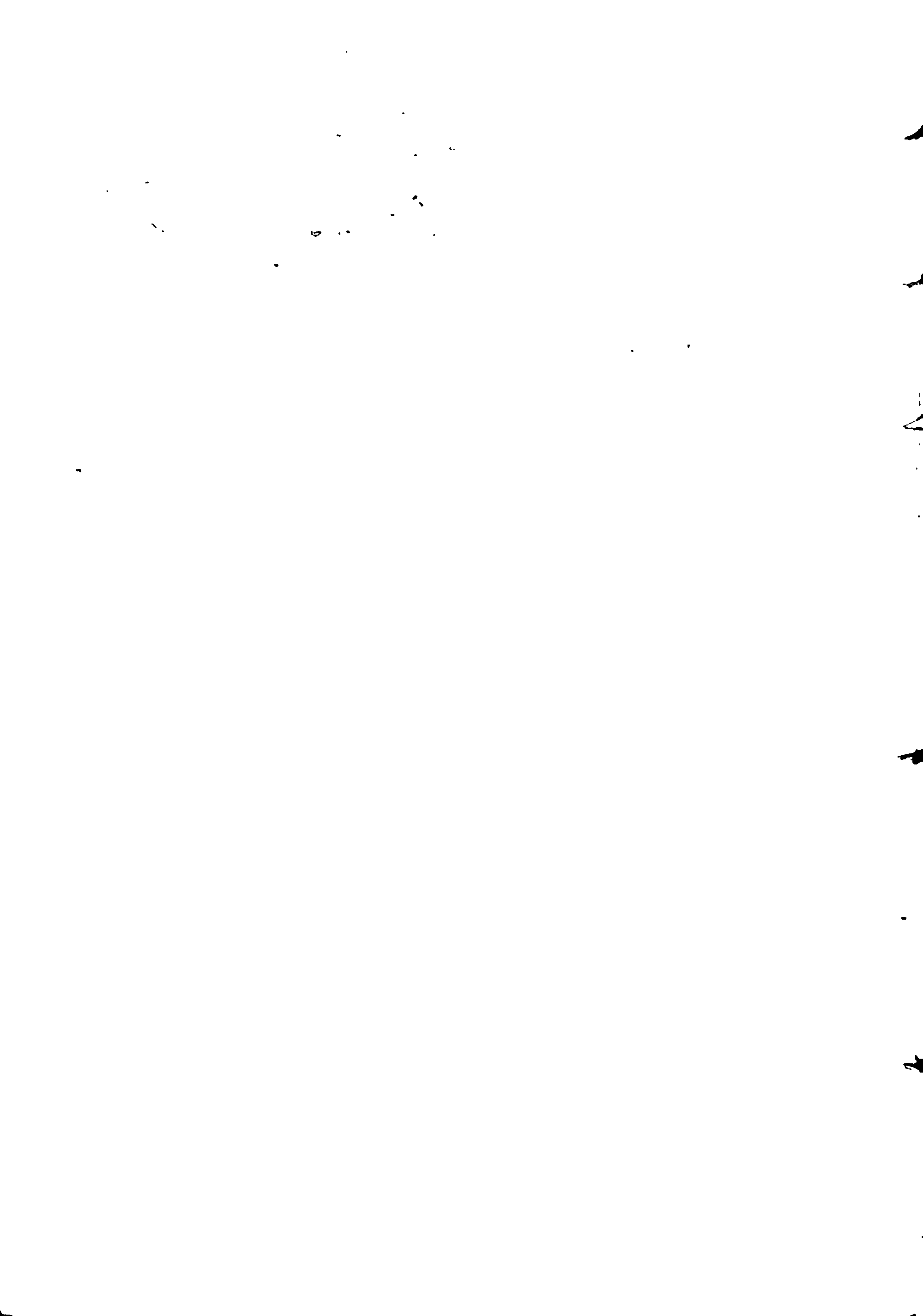
तुजवरि पद्यें हे अनवद्ये ! कितीतरी गाइलीं
 भक्तिविण कोणीं तीं प्रेरिलीं ?
 तुजला वाहुनि असें घेतलें, म्हणुनि निदानीं असें
 निखालस तुजला मी पुसतसें—
 निष्ठा माझी काय लाविसी कसा ?
 कीं मज पिळिसी रुचि चढवाया रसा ?
 किंवा तुझिया कृपेस नाही पात्रच मी लवभरी ?
 सोक्ष कीं मोक्ष बोल लौकरी !

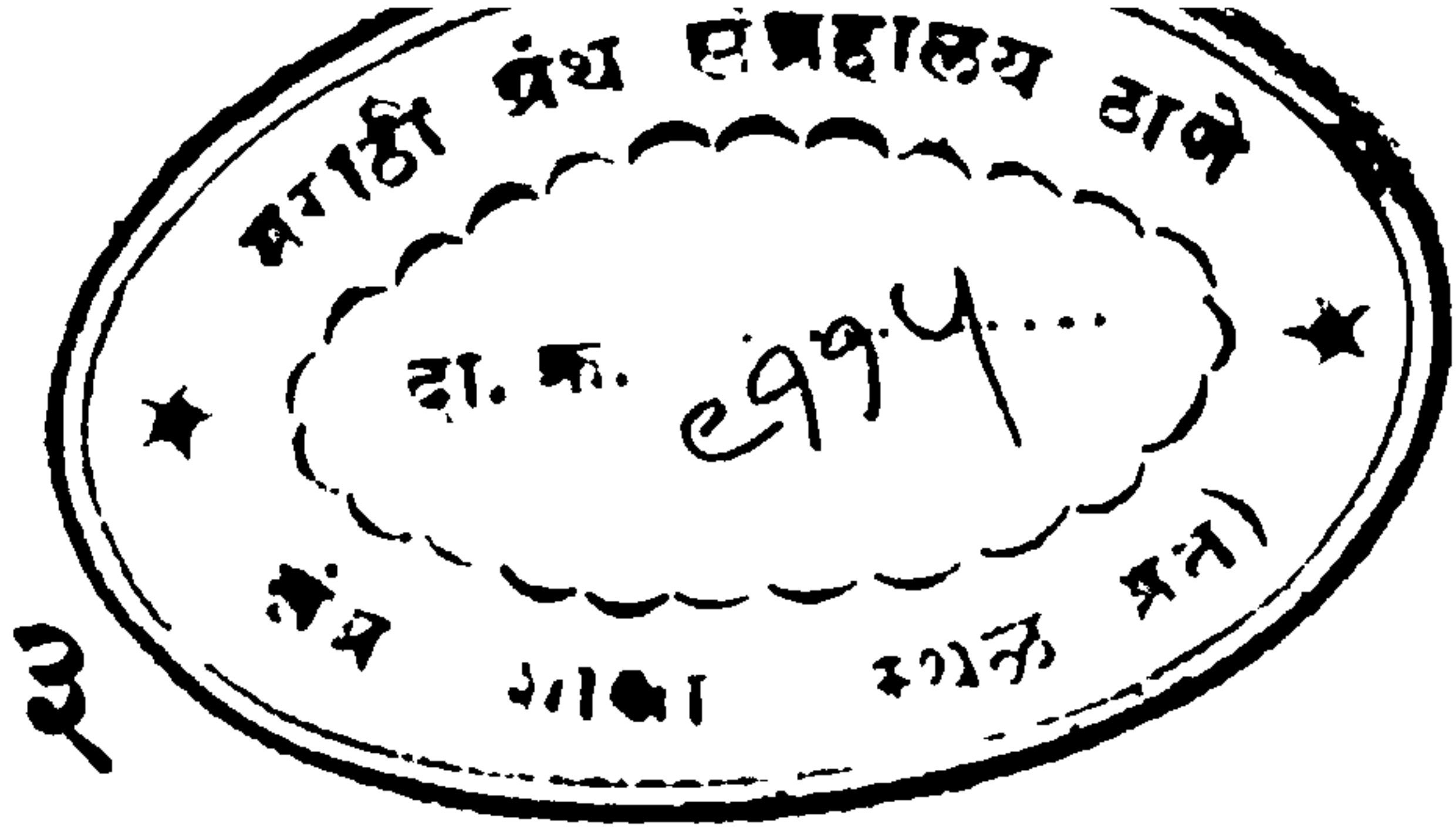
जुलै-१८९७

मनोरंजन, ऑगस्ट, १८९७

स्तवक : ३

२२. थकलेल्या भटकणाराचे गाणे
२३. जरी तूं ह्या येथे
२४. प्रीति
२५. प्रयाण-गीत
२६. माझा अन्त
२७. फार दिवसांनी भेट
२८. प्रणय-कथन
२९. मनोहारिणी
३०. राजा शंतनु

केशवसुतांच्या कवितांमध्ये प्रेम (शृंगारहि यांत आला) या विषयाचा प्रत्यक्षा-प्रत्यक्ष संबंध ज्यांत आला आहे, अशा कवितांची संख्या चाळीसपर्यंत भरेल. यावरून त्यांची कविता प्रणयप्रधान होती असें अनुमान करून केशवसुत हे स्वतः प्रणयपीडित होते असा आक्षेपहि त्यांच्यावर घेण्यांत आला. वस्तुतः त्यांच्या कवितांपैकी दोनतृतीयांशावर कविता प्रेमविषयक नाहीत, आणि त्यांच्या कवितेचें नांव घेतल्यावर डोळ्यांपुढे उभ्या राहणाऱ्या कवितांत तुतारी, झपूझा, हरपलें श्रेय, सतारीचे बोल, नवा शिपाई, स्फूर्ति, घुवड इत्यादि प्रेमविषयक नसलेल्या कविताच मुख्य आहेत. प्रेमविषयक कविता एखादीच आठवेल व तीहि कोणती हें निश्चितपणें सांगणें कठिण. इतकें असूनहि प्रेमविषयक कविता वऱ्याच आहेत हें कोणालाहि मान्य करावें लागेल. असें असतां 'प्रेमाचा शाहीर' पदवी त्यांना न मिळतां त्यांच्या सच्च्या चेल्याला मिळावी याला कारणहि तसेंच आहे. त्यांच्या प्रेमविषयक कवितांमधून स्वानुभूतीचें प्रकटन झाल्यासारखें वाटत नाही व त्यामुळे त्यांत गडकऱ्यांच्या कांही कवितांत प्रकट झालेलें उत्कटत्व प्रत्ययाला येत नाही. प्रेमविषयक काव्य हा केशवसुतांच्या पाश्चात्य कवितेच्या अनुकरणाचा एक भाग होता. ह्या कवितांमधील प्रेम हें कवीचें स्वानुभूत प्रेम असण्यापेक्षा त्यांच्या कल्पनेने आकलित असा भाग होता. त्यांच्या प्रेमविषयक कवितांमध्ये पांच शुद्ध भाषांतरें आणि एक रूपांतरात्मक अशा कविता आहेत. या त्यांच्या स्वतःच्या प्रेमाच्या द्योतक मानणें चूक आहे. दोन कविता पौराणिक प्रेमकथा चित्रित करणाऱ्या आहेत. कांही कविता त्यांच्या इंग्रजी सॉनेट मराठीमध्ये आणण्याच्या प्रयत्ना-मधील भाग आहेत. शेक्सपियरचीं इंग्रजीमधील सुनीतें प्रेमविषयकच असल्याने प्रेम हा सुनीतांचा एक चांगला किंवा मुख्य विषय आहे असें त्यांना वाटत असावें. म्हणून सुनीतरचना साधल्यावरहि त्यांनी प्रेमविषयक सुनीतेंच पुष्कळ रचिलीं. त्यांच्या नऊ सुनीतांपैकी सात प्रेमविषयक आहेत. त्यांच्या पांचसहा

कविता प्रेमाचें तत्त्वज्ञान सागण्याकरिता लिहिल्या गेल्या आहेत; त्या प्रथमपुरुषां असल्या तरी त्यांचें स्वतःचें प्रेम सांगत नाहीत. आणि मनुष्य तत्त्वज्ञान सांगू लागला की स्वतःस विसरून सामान्य गोष्टीच सांगत सुटतो. त्यांच्या तीनचार कविता प्रेमविषयक नसून काव्यदेवतेस अनुलक्षून आहेत असें मानण्यांत येतें. सारांश, प्रेमविषयाशीं संबंध असूनहि स्वतः केशवसुतांच्या अनुभवाच्या वा प्रत्ययांच्या कविता त्यांपैकी किती आहेत, तें ठरविणें कठिण आहे. त्या फारशा नसाव्या असेंच वाटतें. प्रेमचित्रांत अर्थचमत्कृतीचा भाग आला की त्यांत अनुभवापेक्षा कल्पनेचाच भाग अधिक असें समजावयास हरकत नाही. त्यांच्या 'माझा अन्त', 'त्वत्प्रीतीस अपात्र', 'माझे ठेवुनि चित्त घे', 'प्रीतीची भाषा', 'स्मरण आणि उत्कंठा' या कवितांत हें झाल्याचें दिसतें. चमत्कृतीची ही हौस त्यांच्या वैयक्तिक प्रेमाच्या म्हणून निश्चितपणें म्हणतां येण्यासारख्या 'प्रियेचें ध्यान', 'जरी तूं ह्या येथे', 'अपरकवितादैवत' इत्यादि कवितांतहि प्रबल झाल्याने त्यांमधील भावनोत्कटता कृत्रिम वाटूं लागते. 'नाही ज्यापरि डोंगळा' व 'स्वप्न' या कवितेंत प्रेमापेक्षा त्याची थट्टाच डोळ्यापुढे असावीशी वाटते. यामुळे निर्भेळ स्वानुभूत प्रेमाच्या दर्शनापेक्षा केशवसुतांच्या कवितांत कल्पनारंजित प्रेमच फार अधिक प्रमाणांत आलेलें दिसतें. केशवसुतांच्या कवितांत प्रेमकविता तेवढ्या प्रसिद्ध नसण्याचें व प्रेमाचा शाहीर पदवी त्यांना न मिळण्याचें कारण हें आहे.

प्रेमविषयक सामान्य विचारांना तत्त्वज्ञान म्हणतां येत असेल तर केशवसुतांचें प्रेमविषयक तत्त्वज्ञान पुढे दिल्याप्रमाणे होतें. प्रीतीने प्रीति संपादावी लागते. तिचा शोध वाहेर कोठे करण्यापेक्षा आपल्याच हृदयांत करावयास हवा (प्रीति). प्रीतीची खरी कसोटी समृद्धीमध्ये लागत नाही, संकटामध्ये व कठिण अवस्थे-मध्येच लागते (समृद्धि आणि प्रीति). प्रीतीमुळे केलेली लहानशी गोष्ट कर्तव्य-भावेने केलेल्या मोठ्या गोष्टीपेक्षा अधिक महत्त्वाची होय (कर्तव्य आणि प्रीति). प्रीतीने निर्माण केलेली गोष्ट पैशांनी व नांव मिळावें म्हणून केलेल्या गोष्टीपेक्षा अधिक मोलाची व चिरंतन असते (मयूरासन आणि ताजमहाल). प्रीतीची भाषा मूक असते, तिला शब्दांची गरज नसते (प्रीतीची भाषा), तर प्रीतीचे इतर उपचार कितीहि केले, तरी शब्दांनी ती व्यक्त केल्याशिवाय प्रणयी माणसाचें समाधान होत नाही असा उलट प्रकारहि आहे (प्रणय-कथन). वस्तुतः याला तत्त्वज्ञानाचें रूप मिळण्याइतक्या या कल्पना भरपूर व सुसंगत नाहीत.

केशवसुतपूर्व कालांत स्वतःच्या प्रेमासंबंधी सरळपणे लिहिण्यास संकोच वाटे. इंग्रजी कवितेत तें होत आहे असें दिसल्यावर आपल्यालाहि तसें करण्यास प्रत्यवाय नाही अशी कल्पना हळूहळू होऊं लागली. केशवसुतांनी पुष्कळच प्रमाणांत ही प्रथा घालून दिली. त्यांचा अर्थ त्यांनी केलेलें सारें प्रेम-लेखन हें त्यांचे स्वतःचे अनुभव सांगणारें आहे असा मात्र होत नाही. अगदी प्रथमपुरुषीं केलेलें लेखनहि त्यांचें स्वतःविषयीचें नसून त्या कवितेकरिता घेतलेली ती भूमिका आहे हें त्यांच्या अनेक कवितांवरून सहज कळून येतें. ' वियोगामुळे ', ' वियुक्ताचा उद्गार ', ' चिरवियुक्ताचा उद्गार ', ' स्मरण आणि उत्कंठा ' इत्यादि सुनीतें हीं कोणत्या दृष्टीने लिहिलीं गेलीं याचें दिग्दर्शन वर आलेच आहे. केशवसुतांचा विवाह लहानपणींच झाला होना. पत्नी ' कुरूप ' असली तरीहि तिजविषयीची त्यांची भावना कोणत्या प्रकारची होती हें त्यांच्या दोन कवितांवरून आपण पाहिलें आहे. त्यामुळे प्रेमविषयक खरें नैराश्य त्यांना जाणवत नसून इंग्रजी कवितांवरून तें उसनें घेतलेलें होतें हें उघड आहे. मात्र प्रेमभावनेबद्दलचें आकर्षण त्यांना खास होतें व म्हणूनच इतक्या प्रेमविषयक कविता त्यांनी लिहिल्या. त्यांनी रूढ केलेल्या या प्रथेने पुढील कविजनांस तद्-विषयक आत्माविष्कार सरळपणे करितां येऊं लागला हें मराठी कवितेच्या दृष्टीने लाभदायकच झालें.

★ ★ ★

२२. थकलेल्या भटकणाराचें गाणें

किती रहावें तुजविण आता ? धीर न मजला क्षण धरवे !
गेलें गेलें वय हें वाया ! मरणाहि मज वाटे वरवें !

काय करावें मज न सुचे,
मुळीं न मजला किमापे रुचे,
हृदयीं सगळें धैर्य खचे;

भणभण वणवण करित अधिक मज आढर्योहि जर्गी नच फिरवे !

किती रहावें तुजविण आता ? धीर न मजला क्षण धरवे ! १

कितिक योजिले यत्न यावया तुजशीं मीं उत्सुकतेने !

च्यर्थ जाहले अवघे ! दुर्धर कसें न व्हावें मग जगणें !

पुष्पांनों ! तर दूर सरा !
कंटक हो ! मार्गीं पसरा !
प्रकाश नलगे, तिमिर बरा !

सर्व चांगलें व्हावें होतें तुजसाठी—पण लभ्य नव्हे !

किती रहावें तुजविण आता ! धीर न मजला क्षण धरवे ! २

शूळ कपाळीं, कंडन हृदयीं, कंप शरीरीं भरलासे,

सालिल लोचनीं, शीण अवयवीं, हाय ! निराशा मनीं वसे;

तरि माझी ती भेटेल का ?
पांग मनींचा फिटेल का ?
आलिंगूं ती झटेल का ?

क्षमा करिल का मला चुक्यांची ? पुसतो मी माझे बरवे !

किती रहावें तुजविण आता ! धीर न मजला क्षण धरवे ! ३

मुंबई, २८ सप्टेंबर, १८९३

करमणूक ११-११-९३

२३. जरी तूं ह्या येथे—

जरी तूं ह्या येथे असतिस सखे सौख्यद मला,
तुझ्या तेथे वा मी जरिहि असतो लोलुप तुला,
तरी खासें झालें कितिक मजला सांग असतें ?
दुरावूं, अन्योन्यां कवळुनि, दिलें आम्हिंह नसतें-

१

त्वरेने त्या क्रीडा मग उजळित्या या रजनितें,
—सरेना जी, खेपा करित असतां मी इथतिथे,
—तुला वा मच्चित्रें क्षण दिसवुनी लाजवुनिया,
पुन्हा तीं झाकोनी, छळ तव करी जी समयिं या.

२

‘ प्रिये, ’ ‘ कांते, ’ हीं मीं मधुर अभिधानें मग किती
श्रुतिद्वारें चित्तीं तव दवडिलीं जाण असतीं !
न वा ऐसें—तीं मीं लिहुनि निजदन्तीं त्वदधरीं,
तुवां तीं वाचाया मुकुर धरितों मी तव करीं !

३

‘ प्रिये, ’ ‘ कांते ’ ऐशा मधुर अभिधानांस अधुना
लिहावें मीं पत्रावर लकडिने या अहह ! ना ?
परी तींही आता अतितर सुटोनी थरथर !
पुरीं हाताच्याने नच करवतीं गे हरहर !

४

पुरीं हाताच्याने नच करवतीं तीं प्रिय जरी,
न वा डोळ्यांच्यांनी क्षण बघवतीं तेवि अपुरीं,
पुसाया तीं इच्छीं, परि कर धजेना म्हणुनिया
कराया सांगें तें स्वनयनजलाला रडुनिया !

५

जरी तूं ह्या येथे : ५५

अनुक्रमांक २०४४० वि. काव्य

क्रमांक १३३३ नों. दि. २३/११/४६

२४. प्रीति

प्रीति मिळेल का हो बाजारीं ?

प्रीति मिळेल का हो शेजारीं ?

प्रीति मिळेल का हो बागांत ?

प्रीति मिळेल का हो शेतांत ?

प्रीतिची नसे अशि ग मात; पहा शोधुनी हृदयांत.

नंदनवनामधी आला

कल्पलतेला बहर भला;

तिचीं हृदयिं बीजे पडलीं

प्रीति त्यांतुनी अवतरली;

प्रीतिची असे अशि ग मात; पहा आपुल्या हृदयांत.

प्रेमळ कृत्यांची माळ

प्रियजनकंठीं तूं घाल;

द्विगुणित मग तो प्रीति तुला

देइल, न धरी शंकेला.

प्रीतिचा असा असे ग सौदा, प्रीतिने प्रीति संपादा !

हृदयीं आलिंगन पहिलें,

चुम्बन मुखकमळीं वहिलें;

आणिक रुचतिल ते चार

प्रीतिला होती उपचार.

प्रीति वाढली गडे ग ! सतत

पहा तूं प्रियजन-हृदयांत.

प्रीति असेल का ग बाजारीं ? वेडे, प्रीति मिळेल का ग शेजारीं ?

१८८८

२५. प्रयाण-गीत

तुजविण मजला कांहि असेना प्रिय या गे जगतीं,
तूं मम जीवित, तूं मम आत्मा, तूं माझी शक्ति !
तुजला सोडुनि जाणें येईं सखे ! जिवावरती,
परी ओडुनी दूर नेति या निर्दय दैवगती !

प्रीति जगाचें वसन विणितसे, वामांगीं ढकली
धागा, परि तो परतुनि उजविस भेटतसे कुशली !
मेघ विजेला नर्भी सोडुनी खाली ये, परि तो
रविदीप्तीच्या दिव्यरथीं तिज भेटायी वळतो !
रवि, पूर्वेला रडत सोडुनी, कष्टें मार्ग धरी;
प्रहरामागे प्रहर लोटतां तिजला घे स्वकरीं !
धरेस सोडुनि गिरि जरि वरि ते उंच नर्भी चढले,
तरी खालते कालगतीने येती प्रेमकले !

प्रीतीचा पथ वर्तुळ आहे, नर त्याने जातां
मागे असल्या प्रियेचिया तो सहजचि ये हाता !
धीर धरोनी आटप म्हणुनी, वाष्पें मजसाठी;
ठसा प्रीतिचा ठेवुं शेवटीं ये ग गडे ! स्वोष्टीं.

११ जानेवारी, १८८९

२६. माझा अन्त

मी पाहिली एक सुरम्य बाला,
वर्णू कसा त्या स्मरसंपदेला ?
वृक्षावरी वीज जधी पडावी,
त्याच्या स्थितीतचि तिची महती पहावी.
माझी अवस्था वधुनीच तीचें
सौंदर्य सोपें अजमावयाचें;
वस्ताद जी चीज जर्गी असावी,
तीचें स्वरूप सगळें परिणाम दावी.
सौंदर्य पुष्पासम वर्णितात,
झालें मला कंटकसें प्रतीत;
सौंदर्य मानोत सुधानिधान,
ते जाहलें मज परंतु विषासमान !
नेत्रें क्षणीं तारवटून गेलीं,
अंगें ज्वरीं त्या परतंत्र झालीं,
झालों तिला मी वधतां भ्रमिष्ट,
शुद्धी संवेचि मग होय अहा ! विनष्ट.
माझा असा अन्त अहो ! जहाला.
' कोठूनिया हा मग येथ आला ? '
ऐसा तुम्हां संशय येतसे का ?
मी भूत हें मम असें, नच यांत शंका !

मुंबई, ४ जानेवारी, १८९०

५८ : हरपलें श्रेय

२७. फार दिवसांनी भेट

बहुतां दिवशीं भेट जाहली,
प्रणय—सिंधुला भरती आली ! ध्रु०

आलिंगन दृढ देतां आला
उभर्यो हृदर्यो त्वारित उमाळा;
नावरून तो रमणीनयनीं
बाणें आलीं ऊन होउनी;
गलित शीर्ष निज पतिच्या हृदर्यो
ठेवुनि रडली ती त्या समर्यो;
तोहि उसासे टाकित, तिजला
चुंबित गाळूं टिपें लागला;
उभयाश्रुजलें मिसळुनि गेलीं !
बहुतां दिवशीं भेट जहाली.

१

वियोगसमर्यो झालें त्यांचें
म्लान रूप तें परस्परांचें
ध्यानीं येतां, प्रेमग्रंथि
त्याची झाली अधिकचि दृढ ती;
कालें आणिक कष्टदशेने
क्षीणत्वाला होतें जाणें
सगळ्यांचेही, परी प्रीतिचा
जोम वाढतो उलटा साचा.

कुरवाळित अन्योन्यां ठेलीं,
बहुतां दिवशीं भेट जहाली.

२

किती वेळपर्यंत तयांना
कांही केल्याही वदवेना;
'प्रिये लाडके !' 'जिवलग नाथा !'
हे रव वदली मग उत्सुकता;
फुटकळ वाक्ये मग दोघांहीं
परस्परां जीं म्हटलीं कांही,
भाव त्यांतला की—नच व्हावा !
वियोग फिरुनी, किंवा यावा
मृत्युच दोघां त्याच सुवेळीं
जधी बहु दिनीं भेट जहाली !

२६ जानेवारी, १८९८

मनोरंजन

२८. प्रणय-कथन

म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !
वद असे मजवरी प्रेम तुझे ग तारे ! जिवलगे ! ध्रु०

जे वाटें तें वदण्याहुनि तदनुरूप बरवें करणें,
सुज्ञ सांगती व्यवहारीं हा नियम निज मनीं धरणें;
शहाणपण हें लौकिक सखये गुंडालुनि तूं ठेवी,
क्षणभर त्याच्या विरुद्ध मजला निजवर्तन तूं दावीं.
म्हण मला०

१

हार तुरे हे मजकरिता तूं असती सुंदर केले,
अगरूची ही उटी सुवासिक सिद्ध असे या वेळे;
यावरुनि जरी शंका न उरे मला तुझ्या प्रणयाची
तरीहि वेड्यापरि मी तुजला तसें वदाया याचीं !
म्हण मला०

२

व्यवहाराची काय कसोटी प्रीतीला लावावी ?
प्रीतीपुढती सुज्ञपणाची काय थोरवी गावी ?
विसर विसर तूं व्यवहाराला, विसरहि सुज्ञपणाला,
आणिक वेडी होउनि वद जें व्हावें या वेड्याला !
म्हण मला०

३

जलाशयाला शरी मिळाय़ा असतां जात तयाला
निज मंजुरवें न काय वितरी ती अपुल्या प्रणयाला ?
नदी निधीला भेटाय़ाला जातां ती वेगाने
काय वरें स्वप्रिया कथाया गाते खळखळ गाणें ?
म्हण मला०

४

सागर-लहरी किनाऱ्यास घे वळघे आलिंगाया,
किति निःसीम प्रेमघोष ते करिते वद समयीं त्या ?
हवा गिरीशीं रमावयाला त्वरित गतीने धावे
प्रणय-कथन तें तीचें तुझिया श्रवणां काय न ठावें ?
म्हण मला०

५

सांगितल्या या प्रणयवतींचें वळण तुत्रांही घ्यावें,
मौन असें हें काय म्हणुनि तूं वद गे स्वीकारावें ?
ताम्बूल असो, मधुपर्क असो, असो पुष्पशय्याही,
येइल तुझिया आशयास का पुरी व्यक्तता यांहीं ?
म्हण मला०

६

जड हस्तांच्या मर्यादित या कृतींमधे पर्याप्ति
जडातीत त्या मनोगताची कशी वरें व्हावी ती ?
शुक्तिपुटीं जर समाविष्ट तो रत्नाकर होईल,
उपचारीं निस्सीम प्रीतिहि पुरती समजावेल !
म्हण मला०

७

स्वाभिप्राया विदित कराया एकच साधन मोठें,
जिन्हारीं तें, पहा विचारुनि मनीं खरें कीं खोटें ?
दो हृदयांच्या संगमसमयीं कसल्या लौकिक-रीति
घेउन बससी, सोड लाडके मर्यादेची स्फीति !
विसर तर झणीं व्यवहाराला, विसर शहाणपणाला,
आणिक वेडी होउनि वद जें व्हावें या वेड्याला !
म्हण मला आपला ' प्रिय-जिवलग ' हे मधुरे !
वद असे मजवरी प्रेम तुझें गे तारे ! जिवलगे !

८

२९. मनोहारिणी

तीच मनोहारिणी,

जी ठसलीसे मन्मनी !

धु०

सृष्टिलतेची कलिका फुलली,
अनुपम माधुर्याने भरली,
जिच्या दर्शनीं तटस्थ वृत्ती
भान सर्वही विसरुनि जाती;

ती युवती पद्मिनी

जी ठसलीसे मन्मनी !

१

निज गौरवें शशिकान्तीला
लज्जा आणीलच ती बाला;
तल्लावण्यप्रभा चमकते !
विजेहूनिही नेत्र दिपविते !

रूपाची ती खनी

जी ठसलीसे मन्मनी !

२

“ इच्या कुन्तलावरणाखाली
तारका कुणी काय पडुडली !
उज्ज्वलता ही तरीच विलसे
भाळीं ” ! हा उद्गार निघतसे,

ती तरुणी पाहुनी

जी ठसलीसे मन्मनी !

३

“ शीर्षीं निजल्या त्या तारेचे
किरण आगळे या रमणीचे
नेत्रांवाटे काय फाकती ! ”
उद्गारविते प्रेक्षकास ती

निज दृष्टिप्रेषणी

जी ठसलीसे मन्मनी !

४

गुलाव गालीं अहा ! विकसले,
 आणि तेथ जे खुलुनि राहिले,
 विलक्षणचि ते—कंटक त्यांचे
 सलती हृदयीं कामिजनांचे
 ऐशी ती कामिनी जी ठसलीसे मन्मनी ! ५

मृदु हसतां, ती मधुर बोलतां
 प्रगट होय जी हृदयंगमता,
 तीच्या ग्रहणा नयनें श्रवणे
 सुरांचीहि वळतिल लुब्धपणे
 ऐशी ती भामिनी जी ठसलीसे मन्मनी ! ६

वक्षःस्थल पीनत्व पावलें,
 गुरुत्वहि नितंबीं तें आलें,
 तें सिंहकटित्व तियेचें
 अधिकचि चित्ताकर्षक साचें !
 विकल करी मोहिनी जी ठसलीसे मन्मनी ! ७

बहराला नवयौवन आलें,
 ओथंबुनि तें देहीं गेलें !
 म्हणुनि पळाली बाल्यचपलता,
 गतिने धरिली रुचिर मंदता
 गजगमने शोभिनी जीं ठसलीसे मन्मनी ! ८

सौंदर्ये शालीन्ये पुतळी
तो रामायणमूर्तिच गमली,
उदात्त मुद्रा, गंभीर चर्या,
यांहीं भारत खचिता वर्या

ती रमणी सद्गुणी जी ठसलीसे मन्मनी !

९

तिच्या दर्शने मन उल्हासे,
तिजविण सगळें शून्यचि भासे,
म्हणुनी करुनी ध्यानधारणा
अन्तर्यामीं बघतो ललना

तीच मनोहारिणी जी ठसलीसे मन्मनी !

१०

काव्यरत्नावली, एप्रिल १९०४

३०. राजा शंतनु

जा स्वस्थळास हरिणा ! सुखें, पहा बाण घेतला मागे;
तुजमागे आलों, पण तव लिप्सा मन्मनीं न ती वागे.

मृगयाभिषे त्रिपथगातीरीं एकान्त साधुनी रानीं
विचरावें स्वैरपणें, या गोष्टीची असे मज शिराणी.
तातें प्रतीपरायें काथिलें हितगूज जें मला, तेणें
भ्रम जडला हृदयाला, अन्य विषय तो मुळींहि मी नेणें.

भ्रमहेतु तूंच अससी गंगे ! तव दर्शनें अहा ! भंगे—
ताप जनांचा, मग मम होती संतप्त केवि हीं अंगें ?
ममजनकदाक्षिणांकीं बैसुनि पूर्वीं तुवांच ना त्यातें
वचन दिलें, 'तुमच्याशीं सुनेचिया जुळिन साच नात्यातें.'

तें देवि ! स्मरसी की ? पुसतों सुत मी प्रतीपराजाचा,
भ्रमवुनि मज कोठवरी दुःसह देसी मदंतरा जाचा ?
मी मानव म्हणुनी तव शंकित जरि चित्त होय सुरसरिते !
तरि नच वचनविलंघन करिं, मर्त्यालाहि हीन जें करितें.

देवेन्द्रतुल्य राजे इन्दुकुलोत्तंस विश्वसन्माहित,
तद्वंशज मी असतां शंकित व्हावें तुवां न हें विहित.
कां मग विलंब करिसी ? गुंतवितें कोणतें तुला काम ?
धाम न रुचे, मज वर्नीं फिरवी तव पाणिपीडनीं काम.

ये, हो प्रकट लत्रकरी; पाहूं दे दिव्य सूर्ति तव मग ती.
ज्योतिवरी शलभाची होऊं दे तेवि शीघ्र माम गती !
ये, ये ! धीर न धरवे, करवेना काज मज पहा कांही;
बाहीं तुज औत्सुक्यें; जाई नभ त्या भरून हाकांहीं !

स्तवक : ४

३१. मयूरासन आणि ताजमहाल
३२. चिरवियुक्ताचा उद्गार
३३. वियुक्ताचा उद्गार
३४. स्मरण आणि उत्क्रंठा

केशवसुतांच्या प्रेमविषयक कवितांतच त्यांच्या सुनीतांचाहि अंतर्भाव करितां येण्यासारखा आहे. त्यांच्या एकंदर नऊ सुनीतांपैकी सात प्रेमविषयक आहेत. उरलेलीं दोन काव्यविषयक आहेत. त्यांचा परामर्श तद्विषयक कवितांवरोंवर आपण घेतलाच आहे. प्रेमविषयक असूनहि रचनादृष्ट्या त्यांचें वैशिष्ट्य लक्षांत घेऊन त्यांचा एक निराळा गट येथे केला आहे.

केशवसुतांनीच इंग्रजी सॉनेटचा मराठीमध्ये अवतार घडवून आणला ही गोष्ट आता मान्य झाली आहे. या दृष्टीने त्यांचे वरेच दिवस प्रयत्न चालले होते हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. इंग्रजी सुनीतांचीं भाषांतरें करणें हा त्यांतील एक भाग झाला. त्यांत शेक्सपिअरचीं तीन, ड्रमंडचीं दोन, मिसेस् ब्राउनिंगचें एक, अशीं सुनीतें, व लिलीची सुनीतसदृश अशी एक कविता येतात. पण याहि आधीं 'दुर्मुखलेला', 'नाही ज्यापरि डोंगळा' ह्या चारश्लोकी, पण अर्धदृष्ट्या, सुनीतसदृश कविता त्यांनी लिहिल्या होत्या. भाषांतरें करितांना त्यांनी रचनेचे कांही प्रयोग करून पाहिले. कित्येक सुनीतांतून शेवटल्या द्विपदीला त्या कवितेंतच, पण स्वतंत्र स्थान असतें. तें व्यक्त करण्याकरिता शार्दूलविक्रीडिताच्या तीन श्लोकांतील वारा ओळींनंतर एक इंद्रवंशेचा श्लोक 'कामान्धत्व' या शेक्सपियरच्या सुनीताच्या भाषांतरांत घालून पाहिला. ड्रमंडच्या एका सुनीताच्या अनुवादांत उपजातीचा श्लोक घालून पाहिला, व दुसऱ्या सुनीतानुवादांत अनुष्टुभ् छंदाचा श्लोक घातला. यामुळे अर्थात् इष्ट तो परिणाम सर्वस्वीं साधला नाही. शेवटची द्विपदी रचनादृष्ट्या फारच वेगळी पडल्यासारखी वाटत होती. इंग्रजी सुनीतचरणाला गांभीर्य व लांबी या दृष्टींनी शार्दूलविक्रीडिताचा चरण मात्र सोईचा वाटला असावा. आपल्या एका स्वतंत्र सुनीतसदृश चतुःश्लोकी कवितेंत त्यांनी स्रग्धरा वृत्ताचा अधिकच मोठा चरण घेऊनहि पाहिला. पण पुनः शार्दूलविक्रीडिताचाच चरण कायम केला. मिसेस् ब्राउनिंगच्या

सुनीताकरिता केशवकरणी या अधिक गेय वृत्ताचाहि उपयोग करून पाहिला; पण ही गेयता सुनीतास अननु रूप वाटली असावी आणि अर्थदृष्ट्या दोनच पण कमीअधिक म्हणजे ८-६ किंवा १२-२ ओळींचे विषम खंड पाहिजेत, त्याऐवजी ते तीन व सारखे खंड झाल्याने परिणाम वेगळाच होऊं लागला असावा; म्हणून हा मार्गहि त्यांनी सोडून दिला. लिलीच्या सुनीतसदृश कवितेच्या अनुवादाचीहि तीच गत झाली. त्यांत चार श्लोक व तीन वृत्तं आल्याने सुनीताच्या एकजिनसी पणाचा परिणाम नीट होत नाही. पुढील 'मुळांस झोडपणाच्या', 'स्वप्न', 'कल्पकता', 'दिव्य ठिणगी', 'कवि' इत्यादि १०-१२ कविता सुनीतसदृश, पण शार्दूल-विक्रीडितामधील चतुःश्लोकी रचना आहेत. या सर्व कवितांत यमकरचनाहि इंग्रजी सुनीतांमधील नसून सरळ द्विपदीचें यमकच त्यांत आहे.

केशवसुतांनी अशा स्थितींत कित्येक वर्षे घालविल्यावर मात्र इंग्रजी यमका-नुसार रचना करून व चौदा चरणी कविता लिहून आपलें पहिलें सुनीत 'मयूरासन आणि ताजमहाल' हें नोव्हेंबर १८९२ मध्ये रचिलें. शेक्सपियरच्या सुनीताचा छंद सोडून मिल्टनी सुनीताची रचना स्वीकारल्याने हें शक्य झालें असावें. हें सुनीत एकंदरींत चांगलें साधलें आहे. यानंतर त्यांनी नुसती चतुःश्लोकी रचना केली नाही; सुनीतेंच लिहिलीं. त्यावरून आधीच्या या कविता म्हणजे सुनीत-रचनेचे प्रयोगच म्हणतां येतात.

केशवसुतांच्या सुनीतांत यमकरचना साधारणपणें अववअ, अववअ, कडकडकड अशी असते. क्वचित् शेवटल्या पट्टपदींत कडफकडफ (वियोगामुळे) अथवा 'आम्ही कोण' या सुनीतांत कडकड, फफ असे फरक केलेले आढळतात. 'आम्ही कोण', 'प्रतिभा' आणि 'वियुक्ताचा उद्गार' (दुसरा पाठ) हीं शेक्सपियरी वळणाचीं वाटतात, व इतर मिल्टनी वळणाचीं दिसतात.

केशवसुतांनी मराठींत सुनीत प्रथम आणलें याविषयी एकदा हरकत घेण्यांत आली होती; पण इतर कोणी त्यांच्या आधी सुनीतें लिहिल्याचें, किंवा केशव-सुतांनी चालविल्याप्रमाणे प्रयोग चालविल्याचेंहि दाखवून देण्यांत आलेलें नाही. तेव्हा तें श्रेय केशवसुतांस देण्यास कांहींच हरकत नाही. वास्तविक यांत कांहीं मोठा पराक्रम केला किंवा झाला असा भाग नाही; पण विचारप्रधान व लहान

कश्चेत परिणाम करणारी कविता म्हणून तिला कांही योग्यता आहे व अशी रचना करण्यास एक नवीन पद्यप्रकार मराठीला उपलब्ध झाला यांत शंका नाही. एवढ्यापुरतें श्रेय केशवसुतांना देण्यास कांही प्रत्यवाय नाही. पुढे तांवे, गडकरी, वालकवि यांनी या प्रथेस हातभार लाविला असला, तरी तिचा खरा जोरदार पुरस्कार रविकिरणमंडळाने केला. सुनीत हें नांवहि त्याला त्याच मंडळाने मिळवून दिलें. त्याआधी त्याचा उल्लेख चतुर्दशपदी, चतुर्दशक या नांवांनीच होई.

* * *

३१. मयूरासन आणि ताजमहाल

कामें दोन सुरेख त्या नृपवरें केलीं :-मयूरासनीं—
ज्या तो बैसुनि शोभला, प्रथम तें—सा कोटि ज्या लागले,
राजे ज्यापुढते जुळूनि अपुल्या हस्तद्वया वाकले,
झाले कंपित, तत्करीं शिर असे येऊनिया हें मनीं;
प्रेमें मंदिरही तसें निजसखीसाठी तयें लावुनी—
कोटी तीनच त्या गभीर यमुनातीरावरी बांधिलें,
चोरें आसन तें दुरी पळविलें, स्मर्तव्य की जाहलें !
आहे अद्भुत तो महाल अजुनी तेथे उभा राहुनी !
विल्हेवाट अशीच रे तव कृती त्या सर्वदा पावती;
मत्त भ्रान्त नरा ! सदैव कितिही तूं धूप रे जाळिला
स्वार्थाच्या प्रकृतीपुढे, निजमनीं ही याद तूं जागती—
राहूं दे—तरि धूर होइल जर्गी केव्हाच तो लोपला !
काडी एकच गन्धयुक्त, नमुनी प्रीतीस तूं लाव ती,
तीचा वास सदा जर्गी पसरुनी देईल तो तुष्टिला !

१३ नोव्हेंबर, १८९२

करमणूक, १३-५-९३

३२. चिरवियुक्ताचा उद्गार

वृष्टीमागुनि चन्द्रकान्तिधवला ती ये शरत् साजिरी,
तैसा रम्य वसन्त तीव्र शिशिरामागूनि तो येतसे;
सूतिक्लेश सरे, अनन्तर सुखा तें तान्हुलें देतसे,
पाणी ओसरतां समग्र भरती येते पुन्हा सागरीं.
द्युत्याविष्कृति मोक्षकाल करितो खग्रास झाल्यावरी,
कृष्णानन्तर शुक्ल पक्ष चढती तो कौमुदी घेतसे;
प्रातःकाल सुरेख गाढ रजनीमागून तो होतसे,
होतां दारुण कल्प-अन्त फिरुनी सृष्टि स्मिता आदरी !
या गोष्टी गणणें असे सुलभ गे त्यांला जयांच्या मनीं
आशातन्तु नसे अजून तुटला; ते भाग्यशाली खरे!
कान्ते ! मत्सम गे परन्तु असती जे या अभागी जनीं,
त्यांची वाट विपत्समाकुल जगीं होणार कैशी बरे ?
उत्कंठाज्वलनें तुझा विरह हा टाकी मला पोलुनी
या गोष्टी गणतां निराश हृदयीं माझ्या भरे कांपरे !

१५ नोव्हेंबर, १८९२

करमणूक, १३-५-९३

३३. वियुक्ताचा उद्गार

राहे नित्य वसुंधरेस धरुनी हा भाग्यशाली गिरी,
यालागी दयितावियोग न कधी माझ्यापरी जाचितो,
वेलेला लहरीकरीं निरवधी हा अविध आलिंगितो;
कान्तेपासुनि मी परी विचरतो या दूरदेशान्तरीं !
चित्रोल्लास चिर प्रकाश सुभगच्छायासखीशीं करी;
त्यांचें संगमसौख्य पाहुनि मनीं मी फार वेडावतो;
पोटाशीं धरुनी सदा सुरधुनी आकाश हा नांदतो,
त्याचा मत्सर उग्र दंश करितो वेगें मदभ्यंतरीं.
तेणें व्याकुल होउनी झडकरी मी झाकितों लोचनें;
माया-ईश्वर, पुरुष-प्रकृतिही, वागर्थ ऐशीं द्वये
सम्यग्युक्त वचून आंत, उघडीं त्रासून मी ईक्षणे,
तो नित्यद्युतिदेवतेसह रमे तो दृक्पथीं सूर्य ये !
त्यायोगें विरहाग्नि फार भडके, होतें नकोसें जिणें;
आता हाय ! न राहवे तुजविणें, कैसें करूं गे सये ?

१६ डिसेंबर, १९०१

मनोरंजन, ऑगस्ट १९०३

३४. स्मरण आणि उत्कंठा

एकान्तीं असतां घरीं तुज सखे 'हे सारिके' वाहिलें,
'हे माझे शुकराज' हें म्हणुनि तूं मातें मिठी मारिली;
'माझे जातिलते !' म्हणून तुजला मीं गाढ आलिंगिली,
तो 'माझे सहकार' हें मधुर गे तूं नाम मातें दिलें.
'माझे रम्य विहार-पुष्करिणि गे' मीं तूज संबोधिलें,
'माझे मानस-हंस हो !' सरस हें वाणी तुझी बोलिली;
'क्रीडासिंधुमधील हे मम तरी !' ही साद मीं घातिली,
'माझे नाविक हो ! प्रवीण' म्हणुनी मातें तुवां चुंबिलें !
प्रीतीची सरिता उचंचळुनि त्या आसक्त संबोधनीं,
ओघामाजि तिच्या प्रिये ! उभयता तैं पावलों मज्जन !
उत्कण्ठा हृदयांत, तैं स्मरुनिया संदीप्त ती होउनी,
रात्रीं या विरहें तुझ्या तळमळें हा मी अभागी जन !
घेई ध्यास तुझा म्हणून मज दे निद्रा गडे सोडुनी,
तेणें दुर्लभ गे ! तुझें अहह ! तैं स्वप्नांतही दर्शन !

२९ डिसेंबर, १९०१

मनोरंजन, फे. १९०२

स्मरण आणि उत्कंठा : ७७

स्तवक : ५

३५. अढळ सौंदर्य
३६. एक खेडें
३७. मृंग
३८. फुलांची पखरण
३९. पर्जन्याप्रत
४०. पुष्पाप्रत
४१. फुलपाखरुं
४२. फुलांतले गुण
४३. संध्याकाळ
४४. फुलपाखरुं
४५. दिवाळी

ज्याचा ध्वनी न उमटे खगकूजितांत ।
नाही निगूढ इतिहास असा जगांत. ’

असें ‘सृष्टि आणि कवि’ या इमर्सनच्या कवितेच्या भाषांतरांत केशवसुतांनी म्हटलें आहे. ‘अढळ सौंदर्य’ या कवितेंत ‘अढळ सुंदरता’ ‘सृष्टींत मात्र वास’ करिते असें ते म्हणतात. पुष्पाला उद्देशून ‘चिरतरुण, चिररुचिर’ हीं विशेषणें योजिलीं आहेत. मानव अर्थात् तसा नाही हा अभिप्राय मनांत आहे. फुलांमध्ये सौकुमार्य, माधुर्य, सौंदर्य, मार्दव, प्रीति, हे गुण असतात, यांतील मानवांत किती असतात अशी शंका मधमाशांच्या मुखाने केशवसुत घेतात. फुलपाखराला ‘आज-उद्याची चिन्ता’ नसते, मानवाला मात्र या चिन्ता सतत जाळीत असतात. सृष्टिजीवन मानवी जीवनापेक्षा सर्वथा स्पृहणीय असतें हा केशवसुतांचा दृढ अभिप्राय होता असें दिसतें. यामुळे निसर्गावद्दल केशवसुतांना प्रेमापेक्षा आ-दरच अधिक वाटत होता असें वाटतें.

आपलें जीवन निसर्ग-नियमांस धरून असावयास हवें असेंहि केशवसुतांचें मत असावें. आपले आचार मुळांत सृष्टिनियमांस धरूनच रूढ होतात. परंतु कालान्तराने निसर्गाचें त्यांस असलेलें अधिष्ठान विसरतें व अर्थशून्य अशा रूढींचें रूप त्यांना येतें. तेव्हा सृष्टि अथवा निसर्ग आपल्या नियमांचें ज्ञान असणाऱ्या व्यक्ति पाठवितो. त्या व्यक्ति जें कांही सांगूं लागतात, त्यांचा प्रचलित रूढींशीं विरोध येऊं लागल्याने रूढींचे भक्त ‘कलि आला’ अशी ओरड करूं लागतात. तथापि हे ‘कलीचे दूत’ जें कांही सांगतात, तसें म्हणजे निसर्गनियमांस धरून वागण्यांतच मानवाचें हित आहे असें केशवसुतांचें म्हणणें दिसतें.

या विचाराशीं जुळता असा आणखीहि विचार त्यांनी व्यक्त केला आहे. आपले आचार त्या निसर्गाशीं जुळते घेण्याचाच संदर्भ तेथेहि आहे. तसें न केल्यास निसर्ग आपल्यास क्षमा करणार नाही. ‘निसर्ग निघृण, त्याला मुर्वत-नाही अगदी पहा कशाची’ असें सांगून ‘त्याशीं भिडुनी, झडुनी झगडत’ पुढे जा असें ते म्हणतात. निसर्गाच्या सामर्थ्यावद्दलची त्यांची वृत्ति ‘कालासह जी क्रीडा त्याची, ती सकलांना समान जाची, चुरुनी टाकी प्रचंड पर्वत’ या उद्गारांतून व्यक्त होते आहे. निसर्गाविषयी माधुर्य-मार्दव-सौकुमार्य इत्यादि

गुणांचें जें विधान त्यांनी आपल्या इतर कवितांत केलें आहे, त्याच्याशीं कांहीं प्रमाणांत विसंगत असे हे विचार आहेत. मात्र त्यांच्या मनांतील आ-दराच्या (किंचित् भय) भावनेशीं विसंगत नाहीत.

निसर्गावद्दल आदराची वृत्ति असूनहि त्यांतील गोष्टींचें सूक्ष्म अवलोकन केशवसुत करीत होते असें मात्र वाटत नाही. निसर्गातील वस्तूंचें रूप (रंग), नाद, गंध, रस व स्पर्श या गुणांनी युक्त असें वर्णन ते क्वचितच करितात, व पुष्कळ वेळा मानवी गुणांचा आरोपच ते त्यांच्यावर करितात. 'पुष्पाप्रत' या कवितेंत 'पुष्पा ! सुंदर किति तूं दिससी' एवढ्यावरच ते त्याचें सौंदर्यवर्णन संपवितात, व सुगंध मधुरता, दिव्यत्व इत्यादि अमूर्त गुणांचा उल्लेख करितात. 'फुलांतले गुण' या कवितेमध्येहि 'पुष्पीं या सुंदरता' एवढेंच त्याच्या सौंदर्याचें वर्णन आलें आहे. तें फूल कसलें आहे, त्याचा रंग कोणता आहे, त्याचा वास आणि आकार कसे आहेत यांची कल्पना देण्याची आवश्यकता त्यांना वाटत नाही. सौंदर्याचें स्थूल असें भान त्यांना होतें; परंतु त्यांतील वारकावा लक्षांत घेण्याच्या भानगडींत ते फारसे पडत नाहीत. 'फुलपाखरूं' या कवितेंत फुलपाखराच्या सौंदर्याविषयीं हेंच झालें आहे. तें निर्वेधपणें इकडेतिकडे संचार करितें व त्याची गति तरल असते याचा उल्लेख ते करितात. यापेक्षा त्याचें वाह्यरूपवर्णन करण्याचा प्रयत्न ते करीत नाहीत.

केशवसुतांच्या निसर्गपर कवितांत केवळ निसर्गवर्णनपर कविता एक-दोनच निघतील. 'पर्जन्याप्रत' कविता ही अशी आहे. 'दिवाळीं'त निसर्ग-वर्णनावरोवर मानववर्णनहि झालें आहे. 'संध्याकाळ' या कवितेचा वराच भाग निसर्गवर्णनपर असला तरी तिचें पर्यवसान विरहवर्णनांत होतें व त्याची छाया निसर्गवर्णनावरहि पडलेली दिसते. इतर कवितांत निसर्ग आणि मानव यांची तुलना व निसर्गाचें श्रेष्ठत्व यांवर वराच भर असतो. 'एक खेडें' या कवितेचें उद्दिष्ट स्वतःचें जीवनविषयक ध्येय सांगण्याचें असल्याने त्यांतील निसर्गवर्णनास गौणता येते.

केशवसुतांप्रमाणे आधुनिक कविपंचकांतील टिळक व वालकवि यांच्याहि काव्यांत निसर्गपूजनाची वृत्ति व्यक्त झाली आहे. केशवसुतांच्या तुलनेने हे दोघेहि

निसर्गाशीं अधिक समरस होऊन त्याचें वर्णन करितात. वाल्कवींइतका निसर्गाशीं तादात्म्य होणारा कवि विरळाच. मानव आणि निसर्ग यांमध्ये असणाऱ्या अंतराची जाणीव केशवसुतांना सारखी जाचत असावी. म्हणून त्या सौंदर्याचें ग्रहण करण्यापेक्षा निसर्गाचें श्रेष्ठत्व गाण्यांतच ते समाधान मानत. काव्यांतील निसर्गपूजेची परंपरा त्यांनी सुरू केली; तिचा सुंदर आविष्कार मात्र वाल्कवींच्या कवितेत झाला.

* * *

३५. अढळ सौंदर्य

तोच उदयाला येत असे सूर्य
अहो क्षितिजाला त्याच नव्हे काय ?
तेच त्याचे कर न का कुंकुमाने
वदन पूर्वेचे भरति संभ्रमाने ?

तेच तरु हे तैशाच पुष्पभारें
लवुनि गेले दिसतात पहा सारे !
त्याच वल्ली तैसेच पुष्पहास्य
हंसुनि आजहि वेधिती या मनास !

कालचे जे की तेच आज पक्षी
कालव्या हो ज्या त्याच आज वृक्षी
बसुनि गातीं कालचीं तींच गानें
गमे प्रातःप्रार्थना करिति तेणें !

काल जो का आनन्द मला झाला
तोच आजहि होतसे मन्मनाला.
कालचा जो मी तोच हा असे का ?
अशी सहजच उद्भवे मनीं शंका.
अशी सहजच उद्भवे मनीं शंका
काय समजुनि समजलें तुम्हांला का,
असे अनुभव की रिझवि एकदा जें
पुन्हा बहुधा नच रिझों त्याच चोजें.

पुन्हा बहुधा नच रिझों त्याच चोजें
कसें मग हें वेधिलें चित्त माझें
आज फिरुनी या सूर्य-तरु-खगांनी
आपुलीया नवकान्ति-पुष्प-गानी ?

म्हणुनि कथितों निःशंक मी तुम्हांतें—
असे सुंदरता अढळ जरी के ठे
तर करी ती सृष्टींत मात्र वास
पहा मोहिल सर्वदा ती तुम्हांस.

३६. एक खेडें

सह्यगिरिच्या पायथ्याला सुपर्क
रम्य खोरें कोकणामधी एक;
नदी त्यामधुनी एक वाहताहे,
एक खेडें तीवरी वसुनि राहे.

वरुनि सुंदर मंदिरे न त्या ठायीं,
परी सार्धा झोपडी तिथे पाहीं,
मन्दिरांतुनि नांदते रोगराई,
झोपड्यांतुनि रोग तो कुठुनि राही ?

रोग आहे हा बडा की मिजासी,
त्यास गिर्घावरि हवें पडायसी;
झोपड्यांतिल घोंगड्यांवरी त्यास
पडुनि असणें कोठलें सोसण्यास ?

उंच नाहित देवळें मुळीं तेथे,
परी डोंगर आहेत मोठमोठे;
देवळीं त्या देवास बळें आणा,
परी राहें तो सृष्टिमधे राणा.

उंच डोंगर ते, उंच कडे भारी,
पडे धो धो ज्यांचियावरुनि वारी;
भोवतालें रान तें दाट आहे;
अशा ठायीं देव तो स्वयें राहे !

स्तोत्र ओढे थांबल्यात्रीण गाती,
सूर वारे आपुला नित्य देती,
वृक्षगण तो नाचुनी डुल्लताहे,
अशा भक्तीच्या स्थळीं देव राहे !

अशी नैसर्गिक भव्यता उदास
तया खेड्याच्या असे आसपास;
तसा खेड्याचा थाट तोहि साधा
भव्यतेला त्या करितसे न बाधा.

सरळ सार्धेपण असे निसर्गाचे
मूल आवडते, केवि ते तयाचे
भव्यतेला आणील वरे बाधा ?
निसर्गाचा थाटही असे साधा.

लहान्या त्या गांवांत झोपड्यांत
भले कुणत्री लोक ते राहतात,
खपोनीया ते सदा सुखें शेतीं
सरळ अपुला संसार चालवीती.

अहा ! अज्ञात स्थळीं अशा माते
एक गवतारू खोप रहायाते,
शेतवाडी एक ती खपायाला
लाघती, तर किति सौख्य मन्मनाला !

तरी नसतों मी दरिद्री धनाने
तरी नसतों मी क्षुद्र शिक्षणाने,
तरी होतीं तीं स्वर्गसुखें थोडीं
तरी नसती कीर्तिची मला चाडी !

कीर्ति म्हणजे काय हो ? एक शिंगः
प्रिय प्राणांहीं आपुलिया फुंक,
रखाडीला जा मिळूनिया वेगें
शिंगनादाहि जाईल मरुनि मागे !

कीर्ति म्हणजे काय रे ? एक पीस
शिरीं लोकांच्या त्यास चढायास
छरे पडती पक्ष्यास खावयास;
मागुनी तें गळणार—होहि खास.

पुढे माझें चालेल कसें ऐशी
तेथ चिन्ता त्रासिती न चित्तासी.
नीच लोकांला मला नमायास
वेळ पडती थोडीच ह्या स्थळास !

शेत नांगरणें पेरणें सुखाने,
फूलझाडें वार्डीत शोभवीणें;
गुरेंदोरें मी वाळगुनी कांहीं
दूधदुभतें ठेवितों घरीं पाही.

कधी येता पाहुणा जर घराला
'तुझे घर हें' वदतोंच मी तयाला;
गोष्टि त्याच्या दूरच्या ऐकुनीया
थक्क होतो मी मनीं तया ठाया.

'असे जग तें एवढें का अफाट !
त्यांत इतुका का असे थाटमाट !'
असें वदतो मी त्यास विस्मयेसी,
स्वस्थिती तारि तुळितों न मी जगाशीं.

स्वर्गलोकीं संपत्ति फार आहे,
इथे तीचा कोट्यंश तोहि नोहे;
म्हणानि दुःखाने म्हणत 'हाय ! हाय !'
भ्रमण अपुलें टाकिते धरा काय ?

तरी, स्वपथा जातात सोडुनीया
कुणी तारे तेजस्वि फार व्हाया;
तधी तेजाचा लोळ दिसे साचा,
परी अग्नी तो त्यांचिया चितेचा !

वीरविजयांच्या दिव्य वर्तमानीं
कृष्णकदनें पाहतों न त्या स्थानीं;
भास्कराच्या तेजाळपर्णीं मातें
डाग काळे दिसते न मुळीं तेथे !

सूर्यचन्द्रादिक दूर इथुनि तारे
तसें जग हें मानितों अलग सारें,
जसें नेच्छूं त्यांवरी चढायास,
इच्छितों नच या जर्गी यावयास !

तेथ गरजा माझिया लहान्या त्या
सहजगत्या भागुनी सदा जात्या;
म्हणुनि माझे जग असें तेंचि खोरें
सुखी मजला राखितें चिर अहा रे !

१८८७

करमणूक, १७-१-९२

३७. भृंग

भृंगा ! दंग अहा ! होसी,
गुंगत धाव वर्नीं घेसी;
तुजमागुनि वाटे यावें,
गोड फुलें चुंबित गावें !

रवि येत असे उदयातें,
अरुणतेज विलसितं दिसतें;
तरी तिमिर हें विरल असे,
धुकें भरुनि न स्पष्ट दिसे !

कविच्या हृदयीं उज्ज्वलता,
आणिक मिळती अंधुकता;
तीच स्थिति ही भासतसे,
सृष्टी कवयित्रीच दिसे !

तिच्या कल्पना या गमती
कलिका येथे ज्या फुलती,
सुगंध यांतुनि जो झुकतो
रस त्यांतिल तो पाझरतो !

भृंगा ! आणि तुझें गान
सृष्टीचें गमतें कवन !
गा ! तूं गा ! नादी भ्रमरा !
मी गणमात्रा जुळणारा !

शुक पंजरबंधीं घालूं,
त्या पढवूं नरवाक् बोलूं;
श्रुतिवैचित्र्या वघणारे
आम्ही मात्रा जुळणारे !

‘कवि’ आम्हांलागुनि म्हणणें
कविशब्दार्था लोळविणें !
अस्मद्गान नव्हे ‘ गान, ’
तें गाना चिंध्यादान !

परंतु भृंगा ! तव गान
परमानंदें परिपूर्ण !
उदासीन ही जगाविशीं
तव तन्मयता सष्टीशीं !

अस्मदीय हृदयीं ठरलें
की जग हें दुःखें भरलें !
म्हणुनी सुंदरतेलाही
कुसें अम्हां दिसतीं पाही !

परि तव गानांतून अले !
थवथबला हा भाव गळे:-

“गुड् गुड् गुड् गुड्—भान नसे !
सष्टि अहा--गुड् ! मधुर असे !

दुःख वदा ते केवि असे ?
अश्रू--ते हो काय ? कसे ?
फुलें फुलति, परिमल सुटती,
रस गळती- गुड् सौख्य किती ! ”

जाइ, जुई, मोगरी भली,
कमलिनीहि सुंदर फुलली;
मधु यांचा सेवुनि गोड
पुरवीं तूं अपुलें कोड !

प्रीति, चारुता, आनंद
यांचे गा मधुरच्छंद;
प्रीति, चारुता, आनन्द
सिंचिति सृष्टीचा कंद !

वरुनि नभांतुनि चंडोल
ओतितसे हेची बोल;
खाली तव गुंजारव हा
प्रतिपादितसे तेंचि अहा !

होईल का रसिकता तव लब्ध मार्ते ?
गुंगी मिळेल मजला तव केधवा ते ?
येते मनांत तुझियासम भंग व्हावें,
वेळींमधूनि कलिकांवरुनी झुकावें !

खेड, १९ नोव्हेंबर, १८९०

करमणूक २९-११-९०

९४ : हरपलें श्रेय

३८. फुलांची पखरण

टिप् फुलें टिप् ! माझे गडे ग ! टिप् फुलें टिप् !

पहा फुलांची पखरण झिप् !

धु०

किति सुखाची सकाळ,

किति मौजेची ही वेळ,

दिशा या फाकती,

फुलें हीं फुलती,

पक्षी हे बोलती;

सगळ्याही सृष्टिने पहा निद्रा ती टाकिली,

प्रीती ती आशेसंगे खेळायला लागली;

तर आनंदें या झाडांखाली

टिप् फुलें टिप् ! पहा०

१

किति सकाळ ही सुंदर,

जसें मुलींचे माहेर,

जगाचे ते व्याप

दुरि तैसे संताप,

मनिं न शिरे मुळिं पाप;

पुण्याची ही वेळ पहा गे ! सूर्याने उजळीली,

आशेचिया ग ! वेलीवरती गाणीं तीं फुललीं;

तर मौजेने या वेळीखाली

टिप् फुलें टिप् !

पहा०

२

सकाळ जाइल संपून,
मग तापेल तें ऊन;
मग धन्दे कराल
पण, फुलें हीं विसराल !
सुख कैसें पावाल !

फिरुनी ऐशी वेळ गडे ग ! काधि तरि ती येइल का ?
गडे ! आनन्दामाधि असा आपुढा काळ कधी जाइल का ?
म्हणुनि असे जों बहर तोंवरी
टिप् फुलें टिप्
पहा फुलांची पखरण झिप्
माझे गडे ग !
टिप् फुलें टिप् !

कल्याण, २० एप्रिल, १८९१

करमणूक, ५-१२-९१

३९. पुष्पाप्रत

पुष्पा ! सुंदर किति तूं दिससी !
सौकुमार्य माधुर्यहि धरिसी !
तुजला बघतां मन माझे तूं—वेडे रे करिसी !
तूं आणिक मी पूर्वीं होतों
खेळगडी रे ! स्मरुनि अहा तो
काळ सुखाचा आता चित्ता—खेद फार होतो !
मुग्ध मधुरता चित्तीं घेतां
पूर्वीं अपुली होती समता,
गेला गेला काळ अहह तो ! फेर कित्ती आता !
सौकुमार्य तत्र अजुनी आहे,
हसतचि आहे हास्य तुझे हें;
परि मम भाळीं ढग अश्रूंचा—हाय ! डवरलाहे.
तुजला पाहुनि मीं नाचावें,
दुडदुड धावत तुजशीं यावें,
प्रेमें तुजला स्वकीं घेउनि—सखया ! चुंबावें.
आताहि गमे घ्यावें तुजला,
परी सुटतसे कंप कराला !
दिव्यत्वाला स्पर्श कराया—भय वाटे मजला !
रम्य धुक्याची अद्भुत सृष्टि,
तींत उघडिसी अपुली दृष्टि;
मग तो भास्वान् तुजवरि करितो—तेजाची वृष्टि !

मरुद्गण तुझ्या पाळणियाला
 तत्पर आंदोलन घायाला;
 पक्षिमुखांहीं स्वर्ग तुझ्यावरि—गाई गीतांला !
 रम्य तुझे वा जिणें कितितरी,
 परिमलयश तव जाय भूवरी;
 काळहि तुझिया दिव्यत्वाला—वाटे नमन करी !
 चिरतरुणा रे ! चिररुचिरा रे !
 तुजसन्निध तो वास बरा रे !
 तुजमजमध्ये परी केवढी—आहे रुंद दरा रे !
 काळोखाच्या जगामध्ये या
 मृत आशांच्या चितांवरुनिया
 पिशाच माझे भटकत आहे—शांति नसोचि तया !
 मच्चित्ताच्या क्षितिजावरती
 नृत्याला जीं स्वप्नं करितीं
 निदान त्यांच्यामध्ये मजला—भासो तव मूर्ति !
 सौभाग्य पुष्पा ! तव गावयाला
 मी पात्र नाहीं गमते मनाला;
 भुंगे तुझे स्तोत्र सुरेख गाती
 ऐकूनि तें सर्व पळोत खंती !

१६ मार्च, १८९२

करमणूक, २६-३-९२

९८ : हरपलें श्रेय

४०. पर्जन्याप्रत

२० १९९० वि: १३/५५
१३३३ गुं: दि: १३/५५

ग्रीष्माने तपली धरा, करपली ही काय की, वाटते;
चारा व्यर्थ गुरें पहा हुडकती; नेत्रीं धुळी दाटते.
छायेला जल तें असे जर कुठे, फेसास त्या गाळित
त्या ठायीं जमती गुरें, पथिकही धापांस ते टाकित.
ऐशी होउनिया दशा दिवस ते झाले व्हू, पावसा !
ये आता तर तूं त्वरा करुनिया लंकेवरुनी असा.
तुझ्या आगमनार्थ दर्दुरपती बापीतळापासुनी
रात्रीचे निजकंठशोष करिती हाका तुला मारुनी.
काकांहीं अपुलीं पहा घरकुलें झाडांवरी डाळिलीं;
दाण्याने घरटीं भरुनि चिमण्या यांहीं तशीं टाकिलीं,
तूं येणार म्हणूनिया वळचणीखाली गड्या ! संप्रती
पाकोळ्याहि 'फडक् फडक्' करित या वस्तीस धुंडाळिती.
रात्रीच्या दिवड्याच ज्या तव अशा खद्योतिका या पुढे
झाल्या दाखल, पावसा ! विरमसी तूं सांग कोणीकडे ?
रात्रीं त्या झुडुपांमधी चमकती जेव्हा तयांच्या तती,
उत्कंठा तुझियाविशी अमुचिया चित्तामधे प्रेरिती.
भेटायास तुला समुत्सुक अशा मुंग्या उडूं लागती;
पर्जन्या ! तर ये, कृषीवल तुझ्या मार्गाप्रती ईक्षती;
झंझावात हयावरी बसुनिया या पश्चिमाव्धीवरी
लाटा झोडित, गर्जना करित ये, वा मेघराजा, तरी !

जून, १८९१

करमणूक १६-६-९४

पर्जन्याप्रत : ९९

४१. फुलपाखरूं

वाळ्याः— “ताई ! मला तें धरून दे ग फुलपाखरूं !

गडे खेळायला

वांगडायला

हवें मला;

तर, धरून मला दे लौकर तें फुलपाखरूं !

दे ग दे ग तें फुलपाखरूं ! ”

ताईः—

“ वाळ्या ! जाउं दे तें नको अम्हां फुलपाखरूं !

उडूं दे रे,

नाचूं दे रे,

फुलांवरी रे,

तें इकडे तिकडे गरिव विचारें पाखरूं !

पण नको अम्हां तें पाखरूं !

वाळ्याः—

“ असें कां वरें म्हणतेस ग माझे ताई !

तें सुरेख किती !

तें खुलें किती,

त्याची मजा किती,

तर, गोजिरवाणें धरून दे ग, कर घाई !

मला ‘नाही’ म्हणूं नको कांही ! ”

ताईः—

“ तें सुरेख आहे, म्हणून वाळ्या ! सांगतें

तें धरूं नये

त्याला अडवूं नये,

त्याला दुखवूं नये,

तर सांगुं नको तें धरायला, हेंच मागतें;

पहा ! फुलांवरि वागडतें ! ”

बाळ्याः— “ तें सुरेख आहे, म्हणुनच तर मी मागतों;

त्याला कांहीं

माझे ताई !

दुखवित नाही;

मला खेळायला तें धरून दे, हें सांगतों

गडे ! तुझी विनवणी करितों !

ताईः—“ गडे ! असा नको धरूं तूं हट्ट रे बाळा !

तें लहान आहे,

फार नाजुक आहे,

कोमल आहे;

त्याला खपणार नाही आपल्या खेळाचा चाळा !

त्याचा होइल चोळामोळा !

६

माझा शाहणा ना तूं ! कडेवर तुला घेतें !

माझ्या लाडक्या रे !

माझ्या छकुल्या रे !

मजा पाह्यला रे,

त्या पांखरामागून वेळींमधून तुला नेतें !

मग झालें ना ?—

सोन्या ! पहा कसें तें फुलांवरी बागडतें !

झाणि हवेमधीही तरतें ! ”

७

मुंबई, १७ ऑगस्ट, १८९२

करमणूक, २०-८-९२

फुलपाखरूं : १०१

४२. फुलांतले गुण

बांधावरि झुडुप एक
पुष्प तयावरि सुरेख
पाहुनि मी निजहृदयीं मुदित जाहलों,
त्याजवाळि चाललों !

जाउनिया, त्या सुमनीं
काय असे हें स्वमनीं
मनन करित उन्मन मी तेथ ठाकलों
या पंक्ति बोललों:—

पुष्पीं या सुंदरता
फार असे, ती चित्ता
वेधुनि संसारताप सारिते दुरी,
उल्लसित त्या करी !

पुष्पीं या प्रीति असे,
ती मीपण हाणितसे,
परविषयीं तन्मयता प्रेरिते उरीं,
ने दृष्टि अन्तरीं !

मार्दवही यांत फार,
कारण, निज मधु तुषार
ढालितसे स्वलतेच्या पल्लवीं अहा !
तें द्रवतसे पहा !

सद्गुणही यांत वसे,
कारण की, तेज असे
तेथे स्मित करित सदा आढळे पुढे,
त्या तम न आवडे.

जादूही यांत भरुनि
दिव्य असे, ती पसरुनि
निज धूपा वाऱ्यावरि, दश दिशा भरी,
बेहोष की करी !

यापरि मी उन्मनीत
होतों आलाप घेत;
आणिक या फुलामधी काय हो असे ?
तें काय हो असे ?—

तों जवळुनि मधमाशी
आली गुणगुणत अशी
“ गाणें तें फुलामधे आणखी असे ! ”
ती बोलली असे !

पेल्यामधि पुष्पाच्या,
गुंगत ती त्याच वचा
शिरली; त्या वचनाची सार्थता भली
तों व्यक्त जाहली !

गुणगुणली मधमाशा

“ पुष्पीं गुण जे तुजसी—
आढळले, तुजमध्ये कितिक त्यांतुनी ?
वा ! घेइं पाहुनी ! ”

मुंबई, ३१ मार्च १८९३

करमणूक, १५--४--९३

४३. संध्याकाळ

संध्याकाळ असे; रवी उतरतो आहे समुद्रावरी,
त्याचें बिंब सुरेख चुम्बित पहा लाटांस या लौकरी;
मातीला मिल्हुनी गळानि पडलें तें पुष्प जाई जसें,
लोपाला लहरींत मण्डलहि हें जाईल आता तसें.

आकाशीं टग हे पहा विखुरले, त्यांच्यावरी सुंदर
रंगाच्या खुलती छटा, वधुनि त्या येतें स्वचित्तावरः—
हा मृत्युंगत होतसे दिवस, तन्मस्तिष्कपिंडावरी
येती अक्षयमोक्षसिंधुलहरी तेजोयुता यापरी !

पक्षी हे घरट्याकडे परतुनी जातात की आपुले;
त्यालागी किलत्रील शब्द करुनी आनंद देती पिलें;
गाई या कुरणांतुनी परततां हंवारवा फोडिती,
त्यांचे उत्सुक वत्स त्यांस अपुल्या दीनस्वरें वाहती.

आनंदी दिसती युवे, फिरकती जे या किनाऱ्यावरी,
ध्याती ते निज सुंदरीस, गमते, उल्हासुनी अंतरीं;
जी ही मंदिरराजि पैल दिसते, तीच्या गवाक्षांतुनी
झाल्या त्या असतील हृष्ट युवती चित्तीं असें आणुनी.

“ अस्ता लागुनि जातसे दिनमणी, रात्री अहा येतसे !
रात्री ! जादु किती विलक्षण तुझे नामामधे गे वसे !
प्रेमाचें हृदयी उषीं कुमुद जें संकोच गे पावलें
देशी त्यास विकास ! चित्त म्हणुनी नाथाकडे लागलें !”

संध्येला प्रणयी तुम्ही जन सुखें द्या हो दुवा; मी करीं
हेवा तो न मुळीं, नसे प्रणय तो माझ्याहि का अन्तरीं ?
आहे मी घर सोडुनी पण दुरी; चित्तीं म्हणूनी असें
मी संव्यासमयीं उदास,—अथवा व्हावें तरी मी कसें ?

सावंतवाडी, जाने० १८९३

करमणूक, २३--६-९४

४४. फुलपाखरूं

जेथे हिरवळ फार विलसते;
लताद्रुमांची शोभा दिसते,
तेथे फुलपाखरूं पहा हें सुंदर बागडतें ! १

'कलिकांवरुनी, पुष्पांवरुनी,
गंधयुक्त अवकाशामधुनी,
पुष्पपरागा सेवित हिंडे मोदभरेंकरुनी ! २

तरल कल्पना जशी कवीची,
सुंदर विषयांवरुनी साची
भ्रमण करी, गति तशीच वाटे फूलपाखराची ! ३

वा मुग्धेची जैशी वृत्ति
पतिसहवासस्वप्नावरती
विचरे फुलपाखराची तशी हालचालही ती ! ४

निर्वेधपणें इकडेतिकडे
वनश्रींतुनी अहा ! बागडे;
त्याचा हेवा हृदयीं उपजुनि मन होई वेडें ! ५

तिमिरीं आम्हीं नित्य रखडणें,
विवंचनांतचि जिणें कंठणें,
पुष्पपतंगस्थिति ही कोठुनि आम्हांला मिळणें ? ६

असे यास का चिंता कांही
यास 'उद्या'चा विचार नाही,
अकालींच जो आम्हां न्याया मत्युमुखी पाही !

७

बहु सौख्याची कुसुमित सृष्टि,
तीत वसे हें, न कधी कष्टी,
ग्रीष्माचें खर रूप विलोकी नच याची दृष्टि !

८

‘ सर्व विनाशी असती प्राणी ’
ही मज खोटी वाटे वाणी;
फूलपाखरूं--मरण पाहिलें आहे का कोणी ?

९

जें रम्य तें वधुनिया मज वेड लागे,
गाणें मनांत मग होय सर्वेच जागें;
गातो म्हणून कवनीं फुलपाखरातें,
व्हायास सौख्य मम खिन्न अशा मनातें.

मनोरंजन, नोव्हें. १९००

४५. दिवाळी

विश्वेशं करुनी कृपा सकरणें दुष्काळदैत्यावरीं
पर्जन्यास्र नियोजुनी पळविलीं आहेत दुःखें दुरी;
आता मंगल पातले दिवसही दीपोत्सवाचे भले,
गाणें सुस्वर पाहिजे तर तुवां हे शारदे ! गाइलें.
दीनें ज्याविण वाटतात सुदिनें सान्याहि वर्षांतलीं,
नांवाने जरि दुर्दिनें, सुखद जीं होतीं पुढे चांगलीं,
तीं येऊन बरींच, वृष्टि करुनी त्यांहीं दिली भूवरी,
तेणें सांप्रत पाहतां दिसतसे सृष्टी अहा साजिरी.

सस्यांचा बरवा अनर्घ्य हिरवा शाळू असे नेसली,
जाईची जुडची गळां धरितसे जी रम्य पुष्पावली,
ती भाळीं तिलकांकिता शशिमुखी आता शरत्सुंदरी,
माथां लेवुनि केवडा विचरते, घेऊनि पद्मे करीं.

जो गोपाळ गमे प्रभातसमयीं गाई वर्नी चारितां,
वाटे रव्युदयीं नदीवर मुनी अर्घ्यांस जो अर्पितां,
जो भासे दिवसा कृषीवल शिरीं खोवूनिया लोंबरें,
तो आता ऋतु शारदीय बहुधा शेतांतुनी संचरे.

राजा जो धनधान्यदायक असे साचा कुबेरापरी,
त्या श्रीमंडित शारदीय ऋतुची राणीं दिवाळी खरी;
रूपैश्वर्यगुणाढ्य ती जवळ ये; धाया तिला स्वागता
सारेही शुभयोजनांत गढले--कांही नुरे न्यूनता.

भिंती रंगविल्या नव्या फिरुनिया, केलीं नवीं अंगणें,
 वीथी झाडुनि, रान काडुनि, दिसे सर्वत्र केराविणें;
 दारीं उंच दिले दिवे चढवुनी, हड्या घरीं लाविल्या,
 लोकीं शक्त्यनुरूप आत्मसदनीं भूषा नव्या जोडिल्या.
 बाजारांत जमाव फार मिलुनी गर्दी उडाली असे,
 गंव्याला निजसंग्रहास विकितां विश्राम कांही नसे;
 उंची कापड, दागिने सुबकही, मेवे, फटाके चिनी.
 यांचा विक्रय होतसे धडकुनी, वस्तू न चाले जुनी.
 माहेराप्रत कन्यका स्मितमुखी उत्कंठिता पातल्या,
 त्या मातापितरां सहर्ष दुहिता, भावां स्वसा भेटल्या;
 आले सांप्रत भेटण्यास वडिलां दूरस्थ ते पुत्रही,
 सोहाळे श्वशुरालयीं अनुभवूं आले नवे जावई !
 बाळांहीं निजपुस्तकांस अवय्या आहे दिलेली रजा,
 कांही काडुनि खेळ, नाचुनि मुलें तीं मारिताती मजा;
 तों गेहामधुनी खमंग निघुनी ये वास, तेणें उगी
 तीं होऊन, हळूच आंत शिरतीं, 'दे माउली वानगी !'
 आता भौमचतुर्दशी पुढलिया वारीं असे पातली,
 तों रात्रीं निजतां बनी चिमुकली मातेप्रती बोलली:--
 "माला आइ उथीव लौकल बलें अंगास मी लाविन
 दादाच्या, म्हणुनी गले ! उथव तूं हाका मला मालुन !'
 सारेही पहिल्या दिनीं उठुनिया मोठ्या पहाटे जन
 स्नानें मंगल लौकरी उरकृती सौगंधिकें चर्चुन;

ज्याठार्यां असती दिवाळसण ते, तेथून वाघें पहा
निद्रेंतून दिवाळिला उठविण्या तीं वाजताती अहा !
त्यांच्या मंजुरवें न जागृत झणीं होईल ती वाटलें,
यालागीं शिलगावुनी जणु गमे देती फटाके मुलें.

‘ठोठो’ आणिक ‘फाडफाड’ उठती तों नाद अभ्यंतरीं
त्यांहीं सत्वर जाहली हसत ती जागी दिवाळी पुरी.
रांगोळ्या रमणीय काढुनि पहा त्या मांडल्या पंगती,
पक्वान्नें कदलीदलावरि अहा ! नेत्रांस संतोषिती;

पाटांच्या मधुनी जलार्थ असतीं पात्रें रुप्याचीं, तिथे
नेसूनी जन मोलवान वसनें होतात की त्रैसते.

घेऊनी घृत, दुग्ध तें, विपुल ते गोधूमही, साखर
प्रेमाने महिलाजनीं बनविलीं खाद्ये किती सुंदर;

त्यांची सांप्रत रेलचेल अगदी पात्रांत जी होतसे,
तुष्टी आणिक पुष्टि ती वितरुनी प्रीती दुणावीतसे.
रांगोळ्या दिसती प्रदोषसमयीं दारापुढे काढिल्या,
दीपांच्या सदनापुढे उजळुनी पंक्ती तशा लाविल्या;

त्यांच्या ज्योति असंख्य त्या बघुनिया वाटे असें अंतरीं:--
तारा या गगनांतुनी उतरल्या की काय भूमीवरी !
बालें सर्व फटाकड्या उडविती चित्तांत आनंदुनी,
जाडे बारहि लाविती, धडधडा त्यांचा उठे तो ध्वनी,

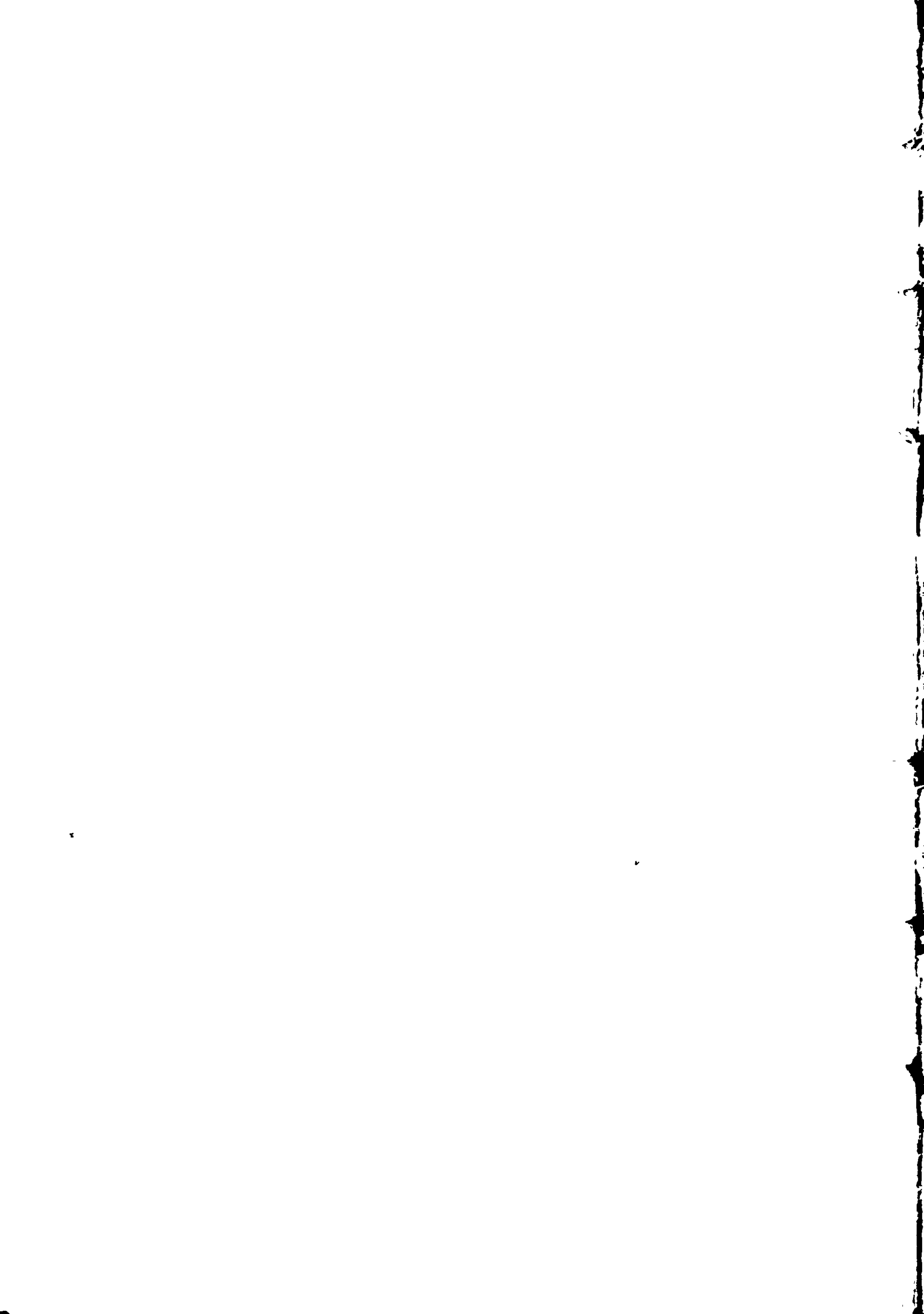
मोठे बाणहि, चन्द्रज्योति मधुनी, त्या फूलवाज्या, नळे
 दारूकाम असें अनेकविध तें दृष्टी पडे, लाविलें.
 लक्ष्मीपूजन तें द्वितीय दिवशीं रात्रौ जधी होतसे
 सोनें आणि वह्या धनीजन तधी मांडून अर्चीतसे;
 साव्याला विसरून लोक धरिती भक्ती कसे साधनीं
 ये हा आशय अर्थहीन कविच्या चित्तांत तें पाहुनी !
 आता भार नसे कुणास, पण तो शिंक्यास भारी असे;
 हातां काम नसे, परंतु पडतें तोंडास तें फारसें;
 कोणा मार नसे, तरी पण शिरीं तो सोंगट्यांच्या वसे;
 कोणा त्रास नसे, परंतु नयनां तो जागरें होतसे.
 भ्राते ते भगिनीगृहाप्राति सुखें जाती विजेचे दिनीं
 त्यांचा वेत सुरेख ठेवुनि तयां ओवाळिती भामिनी;
 तेही त्यांस उदार होउनि मनीं ओवाळणी घालिती,
 प्रेमग्रंथिस दाढर्य बंधुभगिनी या वासरीं आणिती.
 खाणें आणि पिणें, विनोद करणें, गाणेंहि वा खेळणें,
 जैसें ज्यास रुचेल त्यापरि तुम्हीं या उत्सवीं वागणें;
 मी संध्यासमयीं खुशाल गिरणातीरावरी वसुनी
 कालक्षेप करीन उन्मन असा वेड्यापरी गाउनी !

भडगांव, १९००.

मनोरंजन, नोव्हेंबर, १९००

स्तवक : ६

४६. अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न-
४७. मजुरावर उपासमारीची पाळी
४८. रुढि, सृष्टि व कलि (?)
४९. ' पण लक्षांत० ' कर्त्यास
५०. तुतारी
५१. स्फूर्ति
५२. मूर्तिभंजन
५३. नवा शिपाई
५४. निशाणाची प्रशंसा
५५. गोफण केली छान
५६. गावीं गेलेल्या मित्राची —
५७. एका भारतीयाचे उद्गार

या स्तवकांत केशवसुतांच्या समाजविषयक व देशाच्या पारतंत्र्याविषयी विचार प्रकट करणाऱ्या कवितांचा अंतर्भाव केला आहे. केशवसुतांना क्रान्तिकारक कवि म्हणतांना त्यांनी प्रकट केलेल्या सामाजिक क्रान्तीच्या विचारांकडेच कित्येकांची दृष्टि असते. रूढ सामाजिक आचारांविरुद्ध वंड करण्याची भाषा ते बोलतात. रूढि, सामाजिक अनिष्ट रूढि, यांचा धिक्कार त्यांनी अनेक वेळा केला आहे. 'तुतारी' या त्यांच्या सुप्रसिद्ध कवितेत आरंभीच रूढींचा उल्लेख येतो. 'स्फूर्ति' मध्ये 'रूढीच्या दासां'चा निर्देश येतो. हरिभाऊ आपट्यांना उद्देशून लिहिलेल्या कवितेत 'रूढिका-राक्षसी' असा शब्द त्यांनी योजिला आहे. 'मूर्तिभंजन' या कवितेत रूढींचेच भंजन त्यांना अभिप्रेत दिसते. सृष्टिनियमांस सोडून दूर चाललेल्या रूढीस ते 'दितीची कन्या' म्हणतात. या संदर्भात 'क्रान्ति' हा शब्द मात्र त्यांनी योजिला नाही.

केशवसुतांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान सुधारणेस अनुकूल होते. सुधारणेचा त्यांच्या वेळचा अर्थ अनेकांच्या मताने स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, पुनर्विवाह, असाच प्रामुख्याने असे. स्त्रियांच्या सुधारणेविषयीची सहानुभूति मात्र एक-दोन ठिकाणीच स्पष्ट शब्दांनी त्यांनी प्रकट केली आहे: एकदा 'तुतारी'च्या पहिल्या पाठांत व एकदा हरिभाऊ आपट्यांना उद्देशून लिहिलेल्या कवितेत. एका विशिष्ट वर्गाच्या सुधारणेपेक्षा त्या सुधारणेच्या मुळाशी असणारे तत्त्वज्ञानच त्यांना अधिक महत्त्वाचे वाटत असावे. हे तत्त्वज्ञान त्यांनी स्वतंत्रपणे निर्माण केले होते असे नाही. बहुधा फ्रेंच राज्यक्रान्तीनंतर प्रसृत झालेल्या स्वातंत्र्य, समता व वंधुता या तत्त्वत्रयीवरच त्यांचा भर असावा. समतेचा उल्लेख त्यांनी 'तुतारी'मध्ये स्पष्टच केला आहे. 'नवा शिपाई' या कवितेमध्येहि लहान-मोठे, साधु-अधम, दूर-जवळ हे भेद मजजवळ नाहीत असे म्हणतांना त्यांना समताच अभिप्रेत दिसते. समतेच्या आड येणारे जाति, धर्म व पंथ यांचे भेद त्यांना अमान्य असल्याचेहि

ते या कवितेंत सांगतात. जातिभेदमूलक विषमतेविषयी त्यांनी ' अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न ' या कवितेंत लिहिलें असलें, तर आर्थिक विषमतेविरुद्ध विचार ' मजुरावर उपासमारीची पाळी ' या कवितेंत आले आहेत. समतेवरोवर विश्वबंधुत्वहि त्यांना हवें होतें हें त्यांच्या ' नवा शिपाई ' या कवितेंतील ' जिकडे जावें तिकडे माझीं भावडें आहेत; तीं माझीं, मी त्यांचा, एकच ओघ अम्हांतुनि वाहे ', या उद्गारांवरून कळून येतें. त्यांच्या स्वातंत्र्यकल्पनेंत देशाचें राजकीय स्वातंत्र्य त्यांना अभिप्रेत असल्याचें ' एका भारतीयाचे उद्गार ' या किंवा गावीं गेलेल्या मित्रास उद्देशून लिहिलेल्या कवितेवरून दिसत असलें, तरी त्यास यापेक्षाहि व्यापक अर्थ असावा असें वाटतें. तो म्हणजे ' बंधनापासून स्वातंत्र्य ' असा असावा. काव्यावरील बंधनांविरुद्ध त्यांनी आपल्या पहिल्याच काव्यविषयक कवितेमध्ये लिहिलें आहे. गुलामांचा व्यापार करणाऱ्या राष्ट्रांचा उल्लेख त्यांनी धिक्कारपूर्वक केला आहे (आगवोटीवरील एका तरुणीस). हर्डीच्या गुलामगिरींतून मुक्तता वा स्वातंत्र्य हें तर त्यांच्या जिव्हाळ्याचें स्वातंत्र्य होतें सारांश, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या पश्चिमेकडून आलेल्या तत्त्वत्रयीवरच. त्यांचें सामाजिक तत्त्वज्ञान आधारलेलें होतें.

या तत्त्वत्रयीस अविरोधी अशा आणखीहि अनेक गोष्टी केशवसुत सांगतात. आळसांत लोळत राहून पोकळ वडवड करणारे, आपल्या वैच्यांच्या पायधुळींत लोळून प्राप्त झालेल्या तूपपोळींत कृतार्थता मानणारे, पूर्वीच्या आर्यांचा बाडिवार गाऊन आपलें अकर्तृत्व मात्र व्यक्त करणारे, कोणी थप्पड मारिली असतां उलट प्रतिक्रिया न करितां गाल चोळीत बसणारे, व असाच गरीबपणा लहान मुलांस शिकविणारे लोक त्यांना तिरस्कारार्ह वाटतात (गोफण). जुनें तें सारें सोज्वळ व नवीन तें सारें खोटें ही विचारसरणी अर्थातच त्यांना अमान्य होती. जुन्यांतूनच नवें निघत असल्याने त्याचें स्वागत करावें, एकाच जागीं सडत राहूं नये, वर्तमानकाळांतहि कांहीं करून दाखवावें या गोष्टी त्यांना इष्ट वाटतात. धर्माच्या नांवाखाली नीतीला अडथळे आणण्यांत येतात, परंतु जेथे नीति आहे, तेथेच धर्म असतो; नीतिनियम हे माणसांकरिता आहेत, माणसें नियमांकरिता नाहीत, असे विचार त्यांच्या ' तुतारी ' या कवितेंत येऊन गेले आहेत. ' विद्यार्थ्यांस '

केलेल्या उपदेशांत ते त्याला स्वतःच्या शीलसामर्थ्याविषयी, सत्यप्रीतीविषयी व शब्दसामर्थ्याविषयी जाणीव करून देतात. दुसऱ्या कोणास मान देण्याच्या आधी स्वतःचा मान ठेवण्याची आवश्यकता ते सांगतात. मात्र या 'मी'ची व्याप्ति मर्यादित असतां कामा नये असेंहि ते सांगतात (नवा शिपाई). याच कवितेंत 'शांतीचें साम्राज्य' स्थापण्याची कल्पना त्यांनी मांडलेली पाहून 'शांति-पूजना'च्या आजच्या युगांत तिचें कौतुक झाल्यावाचून राहणार नाही.

केशवसुतांच्या सामाजिक कवितांस प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष उपदेशाचें व प्रचाराचें स्वरूप प्राप्त झालेलें असतें, हें अर्थात् मान्यच करावयास पाहिजे. त्यांमध्ये कलात्मकता कमी असली, तरी खरा जिव्हाळा असल्याने त्यांत भावनोत्कटता आली आहे. हेंच त्यांना काव्य म्हणण्यास पुरेसें कारण आहे. इतर कित्येक कवितांत नैराश्याचे सूर काढणारा हा कवि समाजविषयक कवितांत इतक्या आवेशाने व विश्वासाने लिहितांना पाहून जसें आश्चर्य तसेंच कौतुक वाटल्यावाचून राहत नाही. केशवसुतांचा संप्रदाय म्हणजे सामाजिक क्रान्तीचा संप्रदाय अशी समजूत होण्याइतकें सामर्थ्य ह्या कवितांत खास आहे. ही समजूत सर्वस्वी योग्य की अयोग्य आहे हा प्रश्न विचाराचा वेगळा विषय आहे.

★ ★ ★

४६. अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न—

मुलें अंत्यजांचीं विचारीं मजेने
पथाच्या अहो ! खेळताती कडेने,
दुरूनी तिथे विप्र डौलांत आला,
वदे काय तो मुग्ध त्या बालकांलाः—
“सरा रे दुरी पोर हो म्हारड्यांचे !
चला ! खेळ हे मांडले डोंबलाचे !
निघा ! वाट घा लौकरी ब्राह्मणातें !”
पळालीं मुलें;—कोण राहिल तेथे !
परी एक त्यांतील तैसाचि ठेला;
उगारी तधी दुष्ट तो यष्टिकेला.
म्हणे—“ गाढवा ! सावली ना पडेल !
दुरी हो !—पहा हाच खाऊ मिळेल !”
तधी बाळ तोही घराला निघाला,
मनीं आपुल्या या करी चिन्तनालाः—
“जरी त्यावरी सावली माझि गेली,
तरी काय बाधा असे ठेविलेली ?”
घरीं जाउनी तेंचि माते विचारी;
वदे तेधवा त्यासि माता विचारीः—
“अम्ही नीच वा, आणि ते लोक थोर;
तयां पाहतां होइजे नित्य दूर.”

सुधे वोलली !—हैं परी काय तीते
कळे की जर्गी नाडुनीया पराते
म्हणूनी करूनी अधी घोर पाप,
जर्नी गाजवी मानव स्वप्रताप !

३ सप्टेंबर, १८८८

४७. मजुरावर उपासमारीची पाळी

धारेवरी जाउनि देव पोचला
हा रंगही मावळतेस साजला;
सर्वत्र ही मौज पहा ! दिसे; परी
माझ्याच कां दुःख भरे वरें उरीं ?
सान्या दिनीं आजचिया नसे मुळीं
हातास माझ्या कवडीहि लाभली;
पोटा, करोनी मजुरीस, मी भरिं;
कोणी दिलें आज न काम हो परी !
हीं मंदिरें हो खुलतात चांगलीं;
माझ्या वडीलींच न काय वांधिलीं !
मी मात्र हो आज मरे भुकेमुळे;
श्रीमंत हे नाचति मंदिरीं भले !

हेवा तयांचा मजला मुळीं नसे,
जाडी मला भाकर ती पुरे असे;
कष्टांत देवा ! मरण्यास तत्पर,
कां मारिसी हाय ! भुकेमुळे तर ?
सर्वास देवा ! बघतोसि सारखा,
होतोस कां रे गरिबांस पारखा ?
कांहींस सुग्रास सदन तूं दिलें,
साधी अम्हां भाकरही न कां मिळे ?

घेवोनि चारा अपुल्या पिलांप्रती
जाती अहा ! पक्षि सुखी घरीं किती;
बाळांस हें दावुनि कारभारिण
कैसें तयां देत असेल सांगुन !
“पक्षी जसे हे घरट्यास चालती
घेवोनि चारा अपुल्या पिलांप्रती,
घेवोनि अन्ना, तुमचा तसा पिता
येईल तो लौकारि हो, रडूं नका !”
हे लाडके ! आणिक लाडक्यांनो !
दावूं तुम्हां तोंड कैसें फिरोन ?
जन्मास मी काय म्हणोनि आलों ?
येतांच वा कां न मरोनि गेलों ?

जाने० १८८९

४८. रूढि-सृष्टि-कलि (?)

[रूढि राज्य करीत आहे, तिच्या जुलमी अंमलाखाली लोक नाडले जात आहेत, तरी ते सृष्टीच्या नियमांस अनुसरण्यास नाखूष असून 'शास्त्राद् रूढि-र्वलीयसी' असली वेडगळ मते अलंघनीय मानीत आहेत. लोक ज्याला कलि म्हणून भितात, तो त्यांच्या वन्याकरिता रूढीचा पाडाव करण्यासाठी झपाट्याने ग्रंथप्रसार करीत आहे. तेव्हा लौकरच रूढिअक्का राम म्हणतील; आणि सृष्टीला लोक भजू लागतील, असा रंग दिसत आहे.]

अज्ञानें फुगली, कुरूप अगदी झाली, दुरी चालली,
सृष्टीपासुनि रूढि; ती मग असत्सिंहासनीं विसली.
सारे लोक पहा ! परंतु तिचिया पार्यां कसे लागती.
ही कन्या दितिची असूनि इजला देवीच की मानिती !
देते शाप जनांस घोर, जुलमी ही दुष्ट राणी जरी,
तीं आशीर्वचनें शुभेंच गमती या मूर्ख लोकां तरी !
सृष्टीचे अमृतध्वनी दुरुनि जे कानावरी त्यांचिया
येती, ते परिसूनि मूर्ख सगळे घेतात चित्तीं भया !
सृष्टीने निज भृत्य एक बलवान् रूढीवरी प्रेषिला,
त्याला लौकिक मूर्ख हा 'कलि' अशा नावें म्हणूं लागला !
त्याने कागद घेउनी सइज ते रूढीकडे फेकिले,
त्याहीं आसन तें तिचें डळमळूं आहे पहा लागलें !
येवो तूर्ण कले ! तुझ्या विजय तो अस्त्रांस त्या कागदी,
गाडूं ही मग रूढि विस्मृतिचिया त्या खोल खाड्यामधी !

साधो ! नांव तुझे खचीत बदलूं, वोळूं न तूंते 'कली',
जैजैकारुनि सृष्टिला, ध्वनि तिचा तो एक मानूं बली !

दादर, ९ मार्च, १८९१

करमणूक, ४--४--९१

४९. 'पण लक्षांत कोण घेतो?'च्या कर्त्यास

यूरोपीय कथापुराणकविताग्रंथांतुनी चांगले
ते आहेत कितीक थोर उमदे राऊत वाखाणिले;
ज्यांचे ब्रीद—पवित्र राहुनि जर्गी दुष्टांस दंडूनिया
कीजे संतत मुक्त दुर्बल जनां, मांगल्य वाढावया.
या त्यांच्या विरुदामुळेच बहुधा, सन्मान ते जाहले
देते या महिलाजनांस पहिला; स्त्रीवर्गकार्यां भले
ते भावे रतले, क्षणक्षण मुखे स्त्रीनाम उच्चारुनी;
भूपृष्ठस्थित आद्यदैवत जणू त्यां वाटली भामिनी !
'आहे रे पण कल्पनारचित हें सारेहि वाग्दम्बर',
हें कोणी व्यवहारमात्रचतुर प्राणी वदे सत्वर !
'नाही--वाचुनि हें पहा,' म्हणुनि मी तूझी कथा दावितों;
गेले राऊत ते न सर्व अजुनी, हा गर्व मी वाहतों.
धीरा ! उन्नतिचे पथांत उमदा राऊत तूं चालसी !
नाही काय ? करुनि चीत अगदी ही रूढिकाराक्षसी;
टाकाने अपुल्या दुराग्रह जुना ममीं तसा विंधुनी,
स्त्रीजातीस असाच काढ वरती, घे कीर्ति संपादुनी !

१९ ऑक्टोबर, १८९२

१२४ : हरपलें श्रेय

५०. तुतारी

- एक तुतारी द्या मज आणुनि,
फुंकिन मी जी स्वप्राणाने,
भेटुनि टाकिन सगळीं गगनें
दीर्घ जिच्या त्या किंकाळीने
अशी तुतारी द्या मजलागुनि. १
- अवकाशाच्या ओसाडींतिल
पडसाद मुके जे आजवरी
होतिल ते वाचाल सत्वरी,
फुंक मारितां जीला जवरी
कोण तुतारी ती मज देइल ? २
- सारंगी ती, सतार सुंदर,
वीणा, वीनहि, मृदंग, बाजा,
सूरहि, सनई, अलगुज माइया
कसर्ची हीं हो पडतिल काजा ?
एक तुतारी द्या तर सत्वर. ३
- रूढी, जुलूम यांचीं भेसुर
संतानें राक्षसी तुम्हांला
फाडुनि खाती, हीं हतवेला
जल्शाची का ? पुसा मनाला !
तुतारिने ह्या सावध व्हा तर ! ४

अवडम्बरलीं ढगें कितितरी
रविकिरणांचा चूर होतसे,
मोहर सगळा गळुनि जातसे,
कीड पिकांवरि सर्वत्र दिसे !
गाफीलगिरी तरिहि जगावर.

५

चमत्कार ! तें पुराण तेथुनि
सुंदर सोज्वळ गोडें, मोठें
'अलिकडलें तें सगळें खोटें'
म्हणती धरुनी ढेरीं पोटें,
धिककार अशा मूर्खालागुनि !

६

जुन्या नर्भी या ताजे तारक,
जुन्या भूमिवर नवी टवटवी,
जुना समुद्रहि नव रत्नें वी;
जुन्यांतून जी निष्पत्ति नवी,
काय नव्हे ती श्रेयस्कारक ?

७

जुनें जाउं द्या मरणाळागुनि;
जाळुनि किंवा पुरुनी टाका,
सडत न एक्या ठायीं ठाका;
सावध ! ऐका पुढल्या हाका;
खांधास चला खांदा भिडवुनि.

८

प्राप्तकाल हा विशाल भूधर
सुंदर लेणीं तयांत खोदा.
निजनाभें त्यावरती नोंदा,
वसुनी कां वाढवितां मेदा ?
विक्रम कांही करा, चला तर.

९

अटक कशाची बसलां घालुनि ?
पूर्वज वदले त्यां गमलें तें;
ऐका खुशाल सादर चित्तें;
परंतु सरका विशंक पुढते—
निरोप त्यांचा ध्यानीं घेउनि.

१०

निसर्ग निर्घृण, त्याला मुर्वत
नाही अगदी पहा कशाची !
कालासह जी क्रीडा त्याची
ती सकलांला समान जाची
चुरुनी टाकी प्रचंड पर्वत !

११

त्याशीं भिडुनी झटुनी झगडत
उठवा अपुले उंच मनोरे
पुराण पडक्या सदनीं कां रे !
भ्याड वसुनिया रडतां पोरे ?
पुरुषार्थ नव्हे पडणें रखडत !

१२

तुतारी : १२७

संघशक्तिच्या भुईत खंदक
रुंद पडुनि शें तुकडे झाले,
स्वार्थानपेक्ष जीवीं अपुले
पाहिजेत ते सत्वर भरले,
ध्या त्यांत उड्या तर बेलाशक !

१३

धार धरिलिया प्यार जिवावर
रडतिल, रडोत रांडा पोरे;
गतशतकांचीं पापें घोरें
क्षालायाला तुमचीं रुधिरे
पाहिजेत रे ! स्त्रैण न व्हा तर !

१४

जाऊं बघतें नांव लयाप्रत,
तशांत बनला मऊ मेंढरें
अहह ! घेरिलें आहे तिमिरे,
परंतु होऊं नका बावरे—
धीराला दे प्रसंग हिंमत !

१५

धर्माचें माजवूनि डम्बर,
नीतीला आणित्ती अडथळे;
विसरुनिया हें जातात खुळे:--
नीतीचें पद जेथे न ढळे,
धर्म होतसे तेथेच स्थिर.

१६

हल्ला करण्या तर दंभावर--तर वंडांवर,
शूरांनों ! या त्वरा करा रे !
समतेचा ध्वज उंच धरा रे !
नातीची द्वाही पसरा रे !

तुतारिच्या ह्या सुराबरोबर १७
नियमन मनुजासाठी, मानव

नसे नियमनासाठी जाणा;
प्रगतिस जर तें हाणी टोणा,
झुगारूनि तें देउनि, बाणा
मिरवा निज ओजाचा अभिनव ! १८

घातक भलत्या प्रतिबंधांवर
हल्ला नेण्या त्वरा करा रे !
उन्नतिचा ध्वज उंच धरा रे !
वीरांनों ! तर पुढे सरा रे--
आवेशाने गर्जत ' हर-हर ' ! १९

पूर्वीपासुनि अजुनि सुरासुर
तुंबळ संग्रामाला करिती;
सम्प्रति दानव फार माजती,
देवांवर झेंडा मिरवीती !
देवांच्या मदतीस चला तर ! २०

मुंबई, २८ मार्च, १८९३

मनोरंजन, जाने० १९०१

५१. स्फूर्ति

काठोकाठ भरूं द्या पेला, फेस भराभर उसळूं द्या !
प्राशन करितां रंग जगाचे क्षणोक्षणीं ते बदलूं द्या !
अमुच्या भाळीं कटकट लिहिली सदैव वटवट करण्याची,
म्हणेल जग आम्हांस मद्यपी, पर्वा कसली मग याची ?
जिणेचीं वंधनें तर ढिलीं करा तीत्र या पेयाने,
यदुष्णतेने द्यावापृथ्वी द्रवुनि मिसळती वेगाने !

होउनिया मग दंग मनीं

व्हावें तें आणा ध्यानीं

गा मग सुचतिल तीं गाणीं

परिसुनि त्यांचे शब्द रूढिचे दास झणीं ते खवळूं द्या !

काठोकाठ भरूं द्या पेला, फेस भराभर उसळूं द्या ! १

सोमाचा रस वेदकाळव्या ऋषिवर्यांनी उकळीला,
शेष त्याचा द्या तर लौकर पिपासु जे त्या आम्हांला;
औचित्याच्या फोल विवेका ! जा निघ, या दुरवस्थेने
अम्हां घेरिलें म्हणुनी घेतों शिंगुनिया या पानाने !
क्लृप्तीची मगं करुनी नौका व्योमसागरावरि जाऊं,
उडुरतें या गरिव धरेला तेथुनि फेकुनिया देऊं !

अडवतील जर देव, तरी

झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं,

हार न खाऊं रतीभरी,

देवदानवां नरें निर्भिलें हें मत लोकां कवळूं द्या

काठोकाठ भरूं द्या पेला, फेस भराभर उसळूं द्या ! २

पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीने दिली असे,
टेकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुनिया देउं कसे !
बंडाचा तो झेंडा उभवुनि धामधूम जिकडे तिकडे
उडवुनि देउनि जुलुमाचे या करूं पहा तुकडे तुकडे !
'महादेव हरहर ' समराचा गर्जत तो वाऱ्यावरती
येउनि घुमतो अमुच्या कर्णीं, 'निजती ते ठारचि मरती' !

उठा ! उठा ! बांधा कमरा !

मारा किंवा लढत मरा !

सत्त्वाचा 'उदयोऽस्तु' करा !

छंद फंद उच्छृंखल अमुचे स्तिमित जगाला ढवळूं द्या !

काठोकाठ भरूं द्या पेला, फेस भराभर उसळूं द्या ! ३

५२. मूर्तिभंजन

मूर्ति फोडा, धावा धावा, फोडा मूर्ति !
आंतील सम्पत्ति फस्त करा !
व्यर्थ पूजाद्रव्ये त्यांस वाहूनीया,
नाकें घासूनीया काय लभ्य ?
डोंगरींचे आम्ही द्वाड आडदांड,
आम्हांला ते चाड सम्पत्तीची !
कोडे घालूनीया वसली कैदाशीण,
उकल्लियावीण खाईल ती
तिच्या खळीमध्ये नाही आम्हां जाणें,
म्हणूनी कारणें खटाटोप.
मूर्ति फोडूनीया देऊं जोडूनीया
परी विकूनीया टाकूं न त्या.
विकूनि टाकीती तेचि हरामखोर
तेचि खरे चोर आम्ही नव्हों.

५३. नवा शिपाई

नव्या मनूंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे,
कोण मला वठणीला आणू शकतो तें मी पाहें !
ब्राह्मण नाही, हिंदुहि नाही, न मी एक पंथाचा,
तोच पतित की जे आंखडिती प्रदेश साकल्याचा !

खादाड असे माझी भूक,
चतकोराने मला न सूख
कूपांतिल मी नच मंडूक;

मळ्यास माझ्या कुंपण पडणें अगदी न मला साहे !
कोण मला वठणीला आणू शकतो तें मी पाहें !

१

जिकडे जावें तिकडे माझी भावंडे आहेत,
सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत;
कोठेही जा—पायांखाली तृणावृता भू दिसते,
कोठेही जा—डोईवरते दिसतें नीलांबर तें !

सावलींत गोजिरीं मुलें
उन्हांत दिसतीं गोड फुलें,
वघतां मन हर्षून डुले;

तीं माझीं--मी त्यांचा, एकच ओघ अम्हांतुनि वाहे !
कोण मला वठणीला आणू शकतो तें मी पाहें !

२

पूजितसें मी कवणाला ? तर पूजितसें अपणांला
अपुल्यामध्ये विश्व पाहुनी, पूजी मी विश्वाला;

“ मी ” हा शब्दच मजला नलगे, संपुष्टीं हे लोक
आणुनि तो निजशिरीं ओढिती अनर्थ भलते देख !

लहान-मोठें मज न कळे,

साधु-अधम हें द्रपहि गळे

दूर-जवळ हा भाव पळे,

सर्वच मोठें-साधु-जवळ त्या सकलीं मी भरुनी राहें !

कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें !

३

हलवा करितां तिळावर जसे कण चढती पाकाचे,

अहंस्फूर्तिच्या केंद्राभवते वेष्टन तेवि जडाचें;

आंत समचि निर्गुण तिलक, वरी सदृश सगुण तो पाक,

परि अन्या वोचाया धरितो कांटे की प्रत्येक !

अशी स्थिती ही असे जनीं

कलहं कसा जाइल मिटुनी

चिंता वागे हीच मनीं

शांतीचें साम्राज्य स्थापूं वघत काळ जो आहे

प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे !

८ मार्च १८९८

करमणूक ७-५-९८

का. रत्नावली, मार्च १९०५

५४. निशाणाची प्रशंसा

तुज जरि करिती काठीला लावुनिया पटखंड,
तरि तुजमध्ये वसत असे बा, सामर्थ्य उदंड !
कोण नेतसे समरास सांग बरें रणधीर
माराया की मरावया कृतनिश्चय ते वीर ?
शूरशिरांवरि धीटपणें युद्धाच्या गर्दीत
कोण नाचतें फडकत रे स्फुरण त्यांस आणीत ?
तारूं पसरुनि अवजारें भेदित सिंधू जाय
तच्छिखरीं तत्साहस तूं मूर्त न दिसशी काय ?
उंच उंच देवायतनें, भव्य राजवाडे,
तुंग दुर्गही शिरीं तुला धरिताती कोडे !
भक्ति जिथे, दिव्यत्व जिथे, उत्सव जेथे फार,
तेथे तेथे दिसे तुझा प्रोत्साहक आकार !
वीर्य जिथे, ऐश्वर्य जिथे, जेथे जयजयकार,
उंचावर तेथे तेथे, दिसे तुझा आकार !
म्हणून मानवचित्ताची उंचावर जी धाव,
तीचें चिन्हच तूं, तुजला निशाण सार्थच नांव !
मिळमिळीत ज्याची कविता न असे रंडागीत,
खाचित जडेलचि त्या कविची तुझ्यावरी रे प्रीत.
संसारा मी समर गर्णी; उचलुनि म्हणुनि निशाण
साद घालितों, “योद्धे हो ! शत्रुनि भिडुनि द्या प्राण !”

करमणूक, २१-१-९९

निशाणाची प्रशंसा : १३५

५५. गोफण केली छान !

स्वहृदय फाडुनि निजनखरीं
चिवट तयाचे दोर
काडुनि गोफण वळितों ही
सत्त्वाचा मी चोर !

त्वेषाचा त्या दोराला
घट्ट भरुनिया पीळ
गाठ मारितों वैराची
जी न पीळ दवडील !

वैर तयांला, बसती जे
स्तिमितचि आलस्यांत,
वैर तयांला, पोकळ जे
बडबडती तोऱ्यांत !

वैर तयांला, वैरी जे
त्यांच्या पायधुळींत
लोळुनि कृतार्थ होती जे
प्राप्त तूपपोळींत !

वैर तयांला, पूर्वींच्या
आर्यांचा वडिवार
गाउननि जे निज षंढत्वा
मात्र दाविती फार !

वैर तयांला, थप्पड वसता
चोळिति जे गालांस,
वैर तयांला, जे गरिवी
शिकवितात बालांस !
गाठ मारुनी वैराची
गोफण केली छान;
कठिण शब्द या धोंड्यांनी
करितों हाणाहाण !

मनोरंजन, जा. फे. १९०५

५६. गावीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून

येथे होता राहत माझा स्नेही,
स्नेह्यांसाठी जो या लोकीं राही;
पाशांला जो तोडायाला पाही,
स्वदेशपार्शीं अपणा बांधुनि घेई.

पाशांविण या कोठे कांही नाही;
पाशांकरिता चाले अवघें कांही.
पाशांतुनि या सुटतां सुंदर तारे,
तेज तयांचें विझूनि जाई सारें.

चंद्राने या सदैव पृथ्वीपार्शी ?
राहुनाचि का सेवावें सूर्याशीं ?
शक्त जरी का असेल तो, तरि त्याने
सेवावा रवि खुशाल निजतंत्राने;

सोडी पत्नीपाशाची तो आस,
स्वदेशसेवेकरिता घाली कास;
तो मत्सख निज गावीं गेला आहे;
खोलीला या कुलूप लटकुनि राहे.

येथे गोष्टी आम्ही करीत होतो,
होतो, विद्याभ्यासहि करीत होतो;
मित्रत्वाचें बीज पेरुनी खासें
मैत्रीवल्ली वाढविली सहवासें.

देशाविषयी गोष्टी बोलत येथे
बसलो विसरुनि कितीकदा निद्रेतें;
श्वासीं अमुचे श्वास मिळाले तेव्हा,
अश्रूंमध्ये अश्रु गळाले तेव्हा.

ऐसें असतां पहाट भूपाळ्यांला
पक्षिमुखांहीं लागियली गायाला.
हवा चालली मंद मंद ती गार,
प्रभाप्रभावे वितळे तो अंधार;

तेव्हा आम्हीं म्हटलें, ' ही व्हासाची
रजनी केव्हा जाइल विरुनि साची ?
स्वतंत्रतेची पहाट ती येईल,
उत्कर्षाचा दिन केव्हा सुचवील ?

या डोळ्यांनी पहाट ती बघण्याचें
असेल का हो नशिबीं दुर्दैव्यांचे ?
किंवा तीतें आणायचे कांहीं
यत्न आमुच्या होतिल काय करांहीं ?'

असो, यापरी आम्हीं प्रश्न अनंत
केले, होउनि कष्टी, परस्परांत;
' इच्छा धरितां मार्ग मिले अपणांला '
या वचनें मग धीर दिला चित्ताला.

कोठे असशिल आता मित्रा माझे ?
करीत असशिल काय काय तीं काजें ?
देशासाठी शरीर झिजवायाला
स्फूर्तीं आणित असशिल का कोणाला ?
तुझी बघुनि ही मित्रा खोली बंद
विरहाग्नीने भाजे चेतःकंद;
पुनरपि आपण येथे भेटूं ऐशी
आशा होई जलधारा मग त्यासी.

झाल्यानंतर अस्त तो कमल तें पाहूनियां लागलें,
' उद्या मित्र करील तो निजकरें येऊनि याला खुलें, '
ऐसें बोलुनि ज्यापरी भ्रमर तो जातो श्रमाने दुरी,
जातों बोलुनि या स्थलासहि तसें, मित्रा ! अता मी धरीं.

मे, १८८७

५७. एका भारतीयाचे उद्गार—

संध्याकाळीं बघुनि सगळी कान्ति ती पश्चिमेला
वाटे सद्यःस्थितिच अपुली मूर्त ती मन्मनाला;
हा ! हा ! श्रीचा दिवस अपुल्या मावळोनी प्रतीचे
'गेला ! गेला !' सहज पडती शब्द हे मन्मुखाचे
तेणें माथें फिरुनि सगळें जें म्हणोनि दिसावें,
त्यात्यामध्ये स्वजनकुदशा वाचुनी मीं रडावें !
' जें जें चित्तीं बहुतकरुनी तें सुपुर्णत भासे '
वृद्धांचें हें अनवितथ हो वाक्य होईल कैसें ?

प्रातःकालीं रवि वरिवरी पाहुनी चालतांना,
होई मोदातिशय बहुधा सर्वदा या जनांना;
पूर्वींची तो स्थिति परि करी व्यक्त ती वाचुनीया
एकाएकीं हृदय मम हें जातसे भंगुनीया !

' हा जैसा का रवि चढतसे त्याप्रमाणेच मागे
स्वोत्कर्षाचा रविहि नव्हता वाढता काय ?—सांगे;
जावोनी तो परि इथुनिया पश्चिमेशीं रमाया,
ऱ्हासाची ही निबिड रजनी पातली ना छळाया !'
वह्नींनों ! हीं सुवक सुमनें काय आम्हांस होत ?
युष्मद्गानें मधुर, खग हो ! या जनां काय होत ?
आम्हां डोळे नसति बघण्या पारतंत्र्यामुळे हो !
ऐकायाला श्रुतिहि नसती पारतंत्र्यामुळे हो !

आहे आम्हांवर जंत्र निशा पारतंत्र्यांधकारें,
 वाहे जों का उलट कुदशेचें तसें फार वारें,
 सौख्याचें तोंवरि फुकट तें नांव व्हावें कशाला ?
 दुःखाचा तोंवरि खचित तो भोग आहे अम्हांला !
 आनंदाचे समयिं मजला पारतंत्र्य स्मरून
 वाटे जैसें असुख, तितुकें अन्य वेळीं गमे न !
 पाहोनीया विष जरि गमे उग्र तें आपणांतें,
 अन्नामध्ये शतपट गमे उग्रसें पाहुनीं तें !
 देवा ! केव्हा परवशपणाची निशा ही सरून
 स्वातंत्र्याचा द्युमाणि उदया यावयाचा फिरून ?
 केव्हा आम्ही सुटुनि सहसा पंजरांतूनि, देवा !
 राष्ट्रत्वाला फिरुनि अमुचा देश येईल केव्हा ?

१८८६

स्तवक : ७

५८. सिंहावलोकन
५९. निद्रामग्न मुलीस
६०. रांगोळी घालतांना पाहून
६१. दोन वाजो
६२. घुवड
६३. सतारीचे वोल
६४. वातचक्र
६५. दवाचे थेंव
६६. दिवस आणि रात्र
६७. घड्याळ
६८. विद्यार्थ्यांप्रत .
६९. पद्यपंक्ति
७०. स्फुट विचार
७१. उत्तेजनाचे दोन शब्द

या स्तवकांत आलेल्या कविता विविध स्वरूपाच्या आहेत. त्यांतील कांही रूपांतरित कविता आहेत, कांही बोधपर आहेत, कांही आत्मभावनेचे उद्गार आहेत. केशवसुतांची वृत्ति साध्या विषयांत मोठा आशय पाहण्याची होती. रांगोळी घालतांना पाहून त्या रांगोळींतून त्यांनी जो आशय पाहिला, तो त्यांच्या या वृत्तीचा द्योतक आहे. या वृत्तीचें पर्यवसान प्रत्यक्षोपदेशामध्ये होणें सहज शक्य असतें. घड्याळापासूनहि बोध घेतां येतो, व इतरांस सांगतां येतो. 'विद्यार्थ्याप्रत', 'उत्तेजनाचे दोन शब्द' हक्कानेच उपदेशपर होतात. 'स्फुट विचार' आणि 'पद्यपंक्ति' यांतूनहि हेतु बोधाचाच असतो, पण त्यांना सुभाषितांचें स्वरूप येतें. 'दिवस आणि रात्र' यांपासूनसुद्धा कांही शिकतां येतें. मात्र या कवितेंत दिवसाच्या विरोधाने रात्र इष्ट व हितकारी असल्याचें सांगण्यांत आलें आहे. असाच विरोध 'दोन वाजी' या कवितेंत आला आहे. तेथे हेतु मात्र बोधाचा नसून स्तुति-निंदेचा आहे. ही कविता एक उत्कृष्ट रूपांतर आहे. 'घुवड', 'सतारीचे बोल' हीं केशवसुतांनी केलेलीं अशींच सरस रूपांतरें आहेत. केशवसुतांनी केलेल्या भाषांतरापेक्षा त्यांचीं रूपांतरें फार सरस उतरलीं आहेत असें म्हणतां येईल. उपरिनिर्दिष्ट तीनहि रूपांतरांचा त्यांच्या उत्तम कवितांमध्ये समावेश होईल. 'घड्याळ' हेंहि रूपांतर आहे; परंतु मूळापेक्षा तें डावेंच म्हणावें लागेल. 'घुवड' व 'सतारीचे बोल' मूळ इंग्रजी कवितांपेक्षाहि कांही दृष्टींनी सरस उतरले आहेत. साध्या विषयाच्या अवलोकनाने गंभीर होण्याची केशवसुतांची वृत्ति 'वातचक्र' आणि 'निद्रामग्न मुलीस' या कवितांतून व्यक्त होते. 'सिंहावलोकन' कवितेंतील गंभीर भावना कोणाहि वयस्कर माणसास आकलन होण्यासारखी असल्याने परिणामकारक झाली आहे. केशवसुतांनी ती कविता पंचविशींतच लिहिली असल्याने मात्र तिचा अंतर्भाव वैयक्तिक कवितांत न करितां ती येथे घेतली आहे.

केशवसुतांच्या स्वभावांतील दोनहि प्रवृत्तींचें दर्शन या स्तवकांतील कवितां-
मध्ये होतें. प्रौढता, गांभीर्य, नैराश्य, करुणसंवेदनशीलता, अगतिकत्व इत्यादि
मनोवृत्ति 'सिंहावलोकन', 'निद्रामग्न मुलीस', 'घुवड', 'दवाचे थेंव',
'वातचक्र' इत्यादि कवितांतु दिसून आल्या, तर 'दोन वाजी', 'विद्यार्थ्यांप्रत'
'उत्तेजनाचे शब्द', 'पद्यपंक्ति' या कवितांतून आवेश, कणखरपणा, प्रतिकारेच्छा,
कृतिप्रवणता इत्यादि मनोवृत्ति व्यक्त होतात. केशवसुतांच्या या द्विविध व्यक्ति-
मत्त्वाचा प्रश्न त्यांच्या काव्याच्या मर्मदर्शनाच्या दृष्टीने कांहीसा अडचणीचा
झाला आहे. पण त्याचा विचार येथे न करितां इतरत्र केलेलाच बरा.

* * *

५८. सिंहावलोकन

मुखा फिरवुनी जरा वळुनि पाहतां मागुती
कितीक हृदये वदा ! चरकल्याविणें राहती ?
' नको वळुनि पाहणें ', म्हणुनि दृग् जरी आवरूं,
धुकें पुढिल जाणुनी मन न घे तसेंही करूं !

प्रदेश किति मागुते रुचिर ते वरे टाकिले,
कितीक तटिनीतटें श्रम जिथे अम्हीं वारिले;
किती स्मृतिस धन्यतास्पद वनस्थली राहिल्या,
जिथे धवलिता निशा प्रियजनांसवें भोगिल्या.

सुखें न मिळतील तीं फिरुनि !—तीं जरी लाविती
मनास चटका, तरी नयन त्यांवरी लोभती;
परंतु हृदयास जे त्वरित जाउनी झोंबती,
प्रमाद दिसतां असे नयन हे मिटूं पाहती.

किती घसरलों ! किती चुकुनि शब्द ते बोललों !
करुनि भलतें किती पातित हंत ! हे जाहलों !
स्वयें वहकुनी उगा स्वजनमानसें टोचिलीं !
वृथा स्वजनलोचनीं अहह ! आसवें आणिलीं !
चुकोनि घडलें चुको ! परि, 'असें नव्हे हें बरें'
वदूनिहि कितीकदा निजकरोंचि केले बरें !
म्हणूनिच अम्हांपुढे घनतमिस्र सारें दिसे,
पुढे उचलण्या पदा धृति मुळींहि आम्हां नसे !

‘ चुकी भरुनि काढणें फिरुनि, हें घडेना कधी, ’
विनिष्टुर असें भरे प्रगट तत्त्व चित्तामधी !
म्हणूनि अनिवार हें नयनवारि जें वाहतें,
असे अहह ! शक्त का कवणही टिपायास तें ?

वळणें, ३ मे १८९०

५९. निद्रामग्न मुली !

निद्रामग्न मुली ! तुझे मुख अहा ! हें रम्य आहे किती !

ते साधेपण, नम्रता, मधुरता, शान्ती तिथे शोभती !

कौमार्ये नवयौवना न अजुनी थारा दिला वाटते,
स्वर्गातील तरीच मुग्धतरता या त्वन्मुखीं राहते.

कोणी येथ जरी मनुष्य नसतें, किंवा तुझा हा लय
ब्रह्मानंदनिमग्न—यास नसतें नासावयाचें भय,

तूझे कोमल हे कपोल—मधुनी जे भासती हासती.

होतो मी तर त्यांस वत्सलपणे चुंबून बाले ! कृती.

ऐसें मी म्हणतो म्हणून ठपका कोणी न ठेवो मला,
कां की फारच ओढितें तव गडे ! कौमार्य मद्दृष्टिला.

यासाठीच तसें वदून चुकलों तूतें स्वसा मानुन;

पापेच्छेस शिवाय चोदक नसे देहीं तुझ्या यौवन.

हा जो मी कवितेंत गे द्रवुनिया गेलों तुला पाहतां,

याचें कारण फार भिन्नच असे तें सांगतो मी अता—

ताई गे ! तव या अनिश्चित जर्गी होईल कैशी दशा,

मी शोकाकुल होउनी गहुनिया गेलों विचारीं अशा.

थोड्याशा दिवसांमधेच तव हें कौमार्य गे जाइल

लज्जारोधितलोललोचन असें तारुण्य तें येइल;

त्याचीं फुल्ल विलोकुनी विकसनें डोळे दिपूनी तव,

या लोकाविषयी विचार तुजला येतील कैसे नव ?—

“ नाना भोगनियुक्त गोड किति हा संसार आहे वरें ?
 जन्मापासुनि कां न तो वितारिला आम्हांवरी ईश्वरें ? ”
 नाना क्लृप्ति अशा कदाचित्त तुझ्या चित्तांत त्या येतिल;
 जातांना परि लौकिकानुभव तो तूं कायसा नेशिल ?
 ज्या ह्या आज अजाणतेपण असे गालीं तुझे शोभतें,
 ही शोभा अथवा अजाणपण ज्या गालीं भलें दावितें,
 त्या गालीं कटु जाणतेपण पुढे ओढील ना नांगर !—
 त्या तासांवर जाणतेपण तसें बैसेल ना भेसुर !
 ह्या तूझ्या मधुरे ! मुखीं मधुरशा त्या सर्वही भासती
 चेतोवृत्ति समप्रमाण, न दिसे भारी अशी कोणती;
 कांहीका दिवशीं तुला जर गडे ! ठेलों पहाया जरा,
 सद्वृत्तींसह या तुझा फिरुनि मी वाचीन का चेहरा ?
 राहों हें सगळें, अशी कुळकथा नाही मुळीं संपणें,
 तूं माझी भागिनी ! म्हणूनि तुजला आशी असे अर्पणें—
 हे माझे भागिनी ! दिनानुदिन गे दुःखें अम्हां घेरिती,
 त्यांतें हाणुनिया सुखें तुज सदा भेटोत तीं राखिती !

६०. रांगोळी घालतांना पाहून—

होतें अंगण गोमयें सकलही संमार्जिलें सुंदर,
बालकें अपुली प्रभा वितरली नेत्रोत्सवा त्यावर;
तीची जी भगिनी अशी शुभमुखी दारीं अहा पातली;
रांगोळी मग त्या स्थळीं निजकरें घालावया लागली.

आधी ते लिहिले तिने रविशशी, नक्षत्रमाला तदा,
मध्ये स्वास्तिक रेखिलें, मग तिने आलेखिलें गोष्पदां
पद्मे, बिल्वदले, फुले, तुळसही, चक्रादिकें आयुधें,
देवांचीं लिहिलीं, न तें वगाळिलें जें चिन्ह लोकीं सुधें.

होती मंजुळ गीत गात वदनीं अस्पष्ट कांहीतरी,
गेल्या दाटुनि शांत तो रस अहा तेणें मद्भ्यंतरीं;
तीर्थें, देव, सती, मुनी, नरपती, देवी तशा पावना,
अन्तर्दृष्टिपुढूनिया सरकल्या, संतोष झाला मना !

चित्रें मीं अवलोकिलीं रुचिर जीं, काव्यें तशीं चांगलीं,
त्यांहीं देखिल न स्मरेच इतुकी मद्भृत्ति आनंदली;
लीलेने स्वकरें परंतु चतुरे ! तूं काढिल्या आकृती,
त्या या पाहुनि रंगली आतिशयें आहे मदीया मति.

रांगोळींत तुझ्या विशेष गुण जो आर्ये ! मला वाटतो,
स्पष्टत्वे इतुक्या अशक्य मिळणें काव्यांत, चित्रांत तो;
स्वभूसंग असा तयांत इतुक्या अल्पावकाशीं नसे
कोणीं दाखविला अजून सुभगे ! जो साधिला तूं असे.

आदित्यादिक आकृती सुचविती दिव्यत्व तें उज्ज्वल,
 तैसें स्वास्तिक सूचवी सफलता धर्मार्थकामांतिल;
 पावित्र्याप्रत गोष्पदे तुळसही, शोभेस हीं सारसें,
 पुष्पें प्रीतिस, चक्र हें सुचवितें द्वारीं हरी या असे !
 तत्त्वे मंगल सर्वही विहरती स्वर्गीं तुझ्या या अये !
 आर्ये ! तूं उपचारिकाच गमसी देवी तयांची स्वयें.
 नातें, स्नेह, निदान ओळख जरी येथे मला आणिती,
 होतो मी तर पाद सेवुनि तुझे रम्य स्थळीं या कृती !
 चित्तीं कल्मष ज्याचिया वसतसे ऐशा जनालागुनी
 या चिन्हांतुनि हा निषेध निघतो आहे गमे मन्मनीः—
 “ जा मार्गे अपुल्या, न दृष्टि कर या द्वाराकडे वाकडी,
 पापेच्छ्वरि हें सुदर्शन पहा आणील की सांकडी ! ”
 “ आहे निर्मल काय अन्तर तुझे ? मांगल्य की जाणसी ?
 लोभक्षोभजयें उदात्त हृदयीं व्हायास का इच्छिती ?
 ये येथे तर, या शुभाकृति मनीं घे साच अभ्यासुनी. ”
 आर्ये ! स्वागत हें निघे सरळ या त्वल्लेखनापासुनी.
 साध्याही विपयांत आशय कधी मोठा किती आढळे,
 नित्याच्या अवलोकनें जन परी होती पहा आंधळे !
 रांगोळी बघुनी इतःपर तरी होणें तयीं शाहणे,
 कोठे स्वर्गसमक्षता प्रगटते हें नेहमी पाहणें !

१८ डिसेंबर, १८९६

करमणूक, २९-१२-९६
 का. रत्नावली, फे. १९०१

१५२ : हरपलें श्रेय

६१. दोन वाजी

त्या शूराने भगवा झेंडा हिंदुस्थानी नाचविला,
निजराष्ट्राचें वैभव नेलें एकसारखें वढतीला;
जिकडेतिकडे समशेरीची कीर्ति आपुल्या गाजविली,
खूप शक्तिने कदर आपुली गनीमांस त्या लाविली.

आणि तुवां रे!—त्वां नीचाने पाठ आपुली दावुनिया
रणांतुनी पोबारा केला शेपुट भ्याडा वळवुनिया ! १

गुणी जनांची पारख करुनी त्या वीराने गौरविले,
उत्साहाच्या वातें अपुल्या तेज तयांचें चेतविलें;
प्रतापदीपज्योति पोषिली सुजनस्नेहा वाढवुनी,
गनीममशकें कितीक गेलीं तिच्यामधे खाक् होवोनी.

आणिक तूं रे ! नाचलासि तूं नग्नच संगें अधमांचे,
धूळ खात, गेलास लाविले सर्वत्र दिवे शेणाचे ! २

भटांस, जे रणधुरंधर तयां, पाचारुनि त्या सिंहाने
माराया कीं मरावया अरिवरि नेलें आवेशाने;
'हरहर' शब्दा परिसुनि वळली कितिकांची घावरगुंडी,
'अला मराठा !' म्हणत पळाल्या सैरावैरा किति लंडी !

तूंहि भटांना पाचारियलें, काय त्यांसवें परि केलें ?
यथेच्छ लाडू मात्र झोडिले—नांव हाय रे बुडवीलें ! ३

घोड्यावरचि हुरडा चोळित शत्रुशासना धावोनी
तो गेला,—तूं विछान्यावरी राहिलास रे लोळोनी !

वीर भले खंवीर आणखी मुत्सद्दी ते सदबुद्धी
त्यांच्या साह्ये निजसत्तेची त्याने केली रे वृद्धि.

पण तूं रे ! तूं नगरभवान्या नाचेपोऱ्ये घेवोनी
दौलतजादा केला धिक् धिक् भटवंशीं रे जन्मोनी. ४

या भटवंशीं महाप्रतापी रूपात जाहले असूनिया
तुळशीमध्ये भांग निघाली अमद्र ऐशी कोठुनिया !
निजनामाचा ' गाजी ' ऐसा अर्थ उरवुनी तो गेला,
तर हळहळली आर्यमाउली ऐकुनि त्याच्या निधनाला.

मरणाआधिच मरुनि आणिली काळोखी निजराष्ट्राला,
तूं गेलासी करून ' पाजी ' अहह पितामह-नामाला !

मुंबई, १६ फेब्रु० १८९५

करमणूक, २३-२-१८९५
का. रत्नावली, मे १९०१

६२. घुबड

कलकत्ता २०४४० वि. कलकत्ता...

कलकत्ता ... ९३३३... नों दि: ९३/२/५६

श्यामा राणी गभीर रजनी

अलंकृता जी नक्षत्रगणीं,

वेत्र आपुलें उंच धरोनी

बसुनी राज्यासनीं दरारा दावित आहे जों फार,

समोरच्या चिंचेवरुनी तों

घुबड तियेचा बन्दीजन तो

घूघू-घूघू-महिमा तीचा वर्णीं करुनी घूत्कार ! १

कवी आपल्या खिडकीमधुनी

बाहेर बघे शून्य लोचनीं:

स्तब्धत्व जनीं, स्तब्धत्व वर्णीं

मनींहि दायिता-निधनें वागे स्तब्ध निराशा अनिवार.

अवघड झालें एकलेपणें;

परि त्या तरुवरुनी घुबडाने

! • • 'ऊंहूं-मी तुज सोवत !' म्हटलें, घूघू करुनी घूत्कार ! २

“खाशी सोवत !” कवी म्हणाला,

“माझ्या विरहव्यथित मनाला

वाटे मनुजांचा कंटाळा,

दुःख करित बैसणें आवडे, जेथे राहे अंधार;

हा मित्र मला भला मिळाला

धीर मदीय मना द्यायला.”

“ऊंहूं ऊंहूं !” उत्तर दिधलें त्याने करुनी घूत्कार ! ३

“ नाही ? धीर न देशिल काय
शोकें मी मोकळितां धाय ?

ओढवलें की अदृष्ट हाय !

गुणरूपवती प्रिया निमाली ! झालें सारें निस्सार—
विलाप ऐसे ऐकुनि माझे
द्रवेल काय न वा हृदय तुझें ? ”

“ऊंहूँ—ऊंहूँ” उत्तर बोले त्याचा भेसुर घूत्कार !

४

“ हे अप्रतिमे ! प्रिये ! प्रियतमे !

तुजवीण जिणें निर्माल्य गमे !

अहह ! वेढिलें असे मज तमें !

मरून तर मी, जेथ वसे ती दिवंगता दिव्याकार,
तेथ पूजिली सुरांगनांनी.

पाहिन काय न सखी स्वनयनीं

“ऊंहूँ—ऊंहूँ” बोले निष्ठुर त्या घुबडाचा घूत्कार !

५

“बरे, बरे ! मी नरकीं जाइन

घोर यातना तेथिल सोशिन

खेद न त्यांचा अगदी मानिन,

जर त्या स्थानीं वागेल मनीं कान्तेचा पुण्याकार;

तेथ तियेचें द्याया दर्शन

स्मृति मम समर्थ होइल काय न ? ”

“ऊंहूँ—ऊंहूँ” बोले निर्घृण त्या दगडाचा घूत्कार !

६

“ जा निघ येथुनि, मला रडूं दे,
 शाकें माझे हृदय कडूं दे !
 कार्नां परि तव ख न पडूं दे,
 जो मम खिन्नपणावरि घाली निर्विण्णपणाचा भार !
 डाग न देई मम दुःखावर,
 काळें कर तूं येथुनि सत्वर !”

“घूघू—ऊहूं !” दे प्रत्युत्तर त्या अधमाचा घूत्कार ! ७
 निशीथसमयीं या अंधारीं
 वेताळाची मिरवे स्वारी,
 पाजळूनिया टेंभे सारीं
 भुते नाचती भयानकपणे ! चित्तीं उपजविती धोर !
 नैराश्यें मज पुरें घेरिलें,
 खिडकीपुढुनी घुबड न हाले,
 घूघू ! घूघू ! चाले त्याचा घूघू भीषण घूत्कार ! ८

फैजपूर, १२ डिसेंबर, १९०१

मनोरंजन, एप्रिल, १९०२

६३. सतारीचे वोल

काळोखाची रजनी होती,
हृदयीं भरल्या होत्या खंती;
अंधारांतचि गढलें सारें
लक्ष्य, न लक्षी वरचे तारे;
विमनस्कपणें स्वपदें उचलित
रस्त्यांतुनि मीं होतो हिंडत
एका खिडकींतुनि सूर तदा
पडले दिड दा, दिड दा, दिड दा !

१

‘ जड हृदयीं जग जड हें ’ याचा
प्रत्यय होता प्रगटत साचा;
जड तें खोटें हें मात्र कसें
तें न कळे, मज जडलेंचि पिसें.
काय करावें, कोठें जावें,
नुमजे मजला कीं विप खावें,
मग मज कैसे रुचतील वदा !
ध्वनि ते दिड दा, दिड दा, दिड दा !

२

सोसाट्याचें वादळ येतें,
तरि तें तेव्हा मज मानवतें;
भुतें भोंवती जरि आरडतीं
तरि तीं खचितचि मज आवडतीं;

कारण आंतिल विषण्ण वृत्ति
बाह्य भैरवीं धरिते प्रीति;
सहज कसे तिज करणार फिदा
रव ते दिड दा, दिड दा, दिड दा !

३

ऐकुनि ते मज जो त्वेष चढे,
त्यासरशीं त्या गवाक्षाकडे
मूठ वळुनि मीं हात हिसकिला;
पुटपुटलोंही अपशब्दांला.
म्हटलें “ आटप, आटप, मूर्खा !
सतार फोडुनि टाकिशी न कां ?
पिरपिर कसली, खुशालचंदा !
करिसी—दिड दा, दिड दा, दिड दा ! ”

४

सरलों पुढता चार पावलें,
तों मज न कळे काय जाहलें;
रुष्ट जरी मी सतारीवरी,
गति मम वळली तरि माघारी;
ध्वनि-जालीं त्या जणू गुंतलों,
असा स्ववशता विसरुनि वसलों
एका ओढ्यावरी स्थिर तदा
ऐकत—दिड दा, दिड दा, दिड दा.

५

सतारीचे बोल : १५९

तेथ कोपरें अंकीं टेकूनि,
करांजलीला मस्तक देउनि
वसलों; इतुक्यामाजी करुणा—
रसपूर्ण गती माझ्या श्रवणा
आकर्षुनि घे, हृदय निवालें,
तन्मय झालें, द्रवलें; आलें
लोचनांतुनी तोय कितिकदा
ऐकत असतां दिड दा, दिड दा !

६

स्कंधीं माझ्या हात ठेउनी
आश्वासी मज गमलें कोणी;
म्हणे, खेद कां इतुका करिसी ?
जिवास कां वा असा त्राससी ?
धीर धरी रे ! धीरा पोटीं
असतीं मोठीं फळें गोमटीं !
ऐक, मनींझ्या हरितील गदा
ध्वनि हे दिड दा, दिड दा, दिड दा !

७

आशाप्रेरक निघूं लागले
सूर तधी मीं डोळे पुशिले;
वरती मग मीं नजर फिरविली,
नक्षत्रें तों अगणित दिसलीं;

अस्तित्वाची त्यांच्या नव्हती
हा वेळवरी दादच मज ती !

“ तम अल्प--द्युति बहु ” या शब्दां
वदती रव ते दिड दा, दिड दा !

८

वाद्यांतुनि त्या निघती नंतर
उदात्ततेचे पोषक सुस्वर;
तों मज गमलें विभूति माझी
स्फुरत पसरली विश्वामाजी;
दिक्कालांसहि अतीत झालों
उगर्मी विलयीं अनन्त उरलों;
विसरुनि गेलों अखिलां भेदां
ऐकत असतां दिड दा, दिड दा !

९

प्रेमरसाचे गोड वोल ते
वाद्य लागतां बोलायातें,
भुललों देखुनि सकळहि सुंदर,
सुरांगना तों नाचति भूवर;
स्वर्ग धरेला चुंबायाळा
खाली लवला—मजला गमला.
अशा वितरिती अत्यानंदा
ध्वनि ते दिड दा, दिड दा, दिड दा.

१०

शांत वाजली गती शेवटीं
शांत धरित्री, शांत निशा ती;
शांतच वारे, शांतच तारे,
शांतच हृदयीं झालें सारें !
असा सुखें मी सद्ना आलों,
शांतींत अहा ! झोंपीं गेलों;
बोल बोललों परी कितिकदा
स्वप्नीं दिड दा, दिड दा, दिड दा.

११

६४. वातचक्र

पर्जन्याचे दिवस उलगले,
थंडीचेही वरेच गेले;
पिकें निघालीं, कारण नुरलें
सोसाठ्याने वहावयाचें; म्हणुनि मरुद्गण खेळांत—
मग्न होउनी चक्रावरती
आरोहुनि, सांप्रत ते जाती;
गर-गर-गर-गर भर-भर एका निमिषामध्ये गगनांत ! १

धूलीचे कण असंख्य उठती,
पक्ष्यांचे पर त्यांत मिळती,
गवताच्या त्या काड्याहि किती
थंडीने गळलेलीं पणें जीणें उडतीही त्यांत;
सृष्टीचा हा जसा भोवरा
फिरतो आहे पहा भरारा,
गर-गर-गर-गर धरणीपासुनि चढत असे तो गगनांत ! २

वाग्देवी गे ! दे शब्दांतें
भोवण्यांत या फेकुनि, त्यांतें
जरा जाउं दे निजधामातें,
नरें मळविलें अहह ! तेज तें पूर्वीं होतें जें त्यांत !

म्हणुनी शाप न आता मारी
आशीर्वचहि न आता तारी,
तर गर-गर-गर त्यांस चढूं दे ताजे व्हाया स्वर्गांत ! ३

मींहि कशाला येथ रहावें ?
काय असे ज्या मीं चिकटावें ?
वाटे गिरक्या घेत मिळावें—
या पवनाच्या चक्रीं, होउनि लीन सच्चिदानंदांत,
जगद्द्रुमाचें पिकलें पर्ण
गलित असें मी अगदी जीर्ण.
तर भर भर भर उडूं द्या मला शब्दांसंगें स्वर्गांत ! ४

काव्येरत्नावली—जून १९०१

मनोरंजन—जा. फे. १८९९

६५. दंवाचे थेंब

“ कोठुनि हे आले येथे ?
काल संध्याकाळीं नव्हते; ”
हिमकण पाहुनि ते वेली—
वरि पडले आज सकाळीं—
आईला बाळ्या वदला
कुतुकाने उत्सुकलेला—
“दिसती हे गोजिरवाणे
मोत्यांचे जैसे दाणे !
आई ग ! तर वद मातें,
कोठुनि हे आले येथे ?
सूर्याच्या ह्या किरणांत
कसे पहा चकमकतात !
मौज मला भारी वाटे !
होते हे तर वद कोठे ? ”

चुंबुनिया त्या तनयातें
वर करुनी बोट वदे ते—
“चंद्र आणि नक्षत्रें तीं
शोभलीं जेथ वा रातीं,
उजेडही जेथुनि येतो
पाउसही जेथुनि पडतो,

तेथुनि हे आले येथे,
तेथुनीच तूं आम्हांतें !”

“राहतील येथे का ते ?
मिळतिल का खेळायार्तें ?
मज गंमत वाटे आई !
घेउनि दे मजला कांही. ”

“नाही रे ! ते स्वकरांत
येणार गड्या ! नाहीत;
कौतुक कर बघुनी त्यांतें
असती ते जोंवरि येथे;
सूर्य त्यांस अपुल्या किरणीं
नेईलचि लौकर गगनीं !”

‘ जातिल ते लौकर गगनीं, ’
वदतां गहिवरली जननी.
गतवाळें तिजला स्मरलीं
डोळ्यांत आंसवें आलीं !
“देवा रे !” मग ती स्फुंदे,
“एवढा तरी लाभू दे !”

म्हणुनि तिने त्या बाळासी
धरिलें दृढ निज हृदयार्शी !
पाहुनि त्या देखाव्याला
कळवळा कवीला आला;
वेडावुनि तयाच नादें
“खरेंच !” तो पुसतो खेदें—
“होते हिमविंदु सकाळीं,
कोठे ते सायंकाळीं ? ”

६६. दिवस आणि रात्र

दिवस बोलतो, ' उठा झणी '
 रात्र ' विसावा घ्या, ' म्हणते;
 या दो वचनीं दिनरजनी
 बहुत सुचविती, मज गमते.

दिवस सांगतो, ' काम करा ! '
 रात्र ' विचारा करा मनीं. '
 दिवस बोलतो ' मरा, मरा ! '
 रात्र ' मजमुळे जा तरुनी. '

दिवस वदतसे, 'पहा प्रकाश; '
 आंत शिरतसे परि अंधार !
 रात्र बोलते, ' पहा तमास; '
 परि आंत पडे प्रकाश फार !

दिवस म्हणे, ' जा घरांतुनी. '
 रात्र वदे, ' या सर्व घरास. '
 स्पर्धा लावी दिवस जनीं;
 रात्र शिकविते प्रीति तयांस !

नक्षत्रें जगतावरलीं
 दिवस फुलवितो, असे खरें;
 पुणें आकाशामधलीं
 रात्र खुलविते, पहा वरें

एकच तारा दिन दावी,
असंख्य भास्कर परी निशा;
दिवस उघडितो ही उर्वी
रजनी अनंत आकाशा !
दिवस जनांला देव दिसे,
परि गद्यच त्याच्या वदनीं;
रात्र राक्षसी भासतसे,
परि गाते सुंदर गाणी !
'ही भूमी हा नरक !' असें
वदे अदय दिन वारंवार;
'ही धरणी हा स्वर्ग असे !'
गाते रजनी, जी प्रिय फार.

करमणूक, १४-९-९५

६७. घड्याळ

गडबड घाई जगांत चाले,
आळस डुलक्या देतो पण;
गंभीरपणे घड्याळ बोले
‘आला क्षण—गेला क्षण !’

घड्याळास या घाई नाही,
विसावाहि तो नाही पण;
त्याचे म्हणणे ध्यानी घेई—
‘आला क्षण—गेला क्षण !’

कर्तव्या जे तत्पर त्यांचे
दृढ नियमित व्हावयास मन,
घड्याळ बोले अपुल्या वाचे—
‘आला क्षण—गेला क्षण !’

कर्तव्याला विमुख आळशी
त्यांच्या हृदयी हाणित घण,
काळ—ऐक ! गातो अपुल्यार्शी
‘आला क्षण—गेला क्षण !’

लवाजम्याचे हत्ती झुलती
लक्ष्य त्यांकडे देतो कोण !
मित रव जर हे सावध करिती—
‘आला क्षण—गेला क्षण !’

आनंदी आनंद उडाला !
 नवरीला वर योग्य मिळाला;
 धाट बहुत मंडपांत चाले—
 भोजन, वादन, नर्तन गान !
 काळ हळू ओटीवर बोले
 ‘आला क्षण—गेला क्षण !’
 ‘ कौतुक भारी वाटे लोकां
 दाखविण्या, पाहण्या दिमाखा;
 तेणें फुकटचि जिणें होतसे !
 झटा, करा तर सत्कृतिला !’
 सुचवित ऐसें काळ वदतसे—
 ‘ क्षण आला—क्षण गेला !’
 वार्द्धक जर सौख्यांत जावया
 व्हावें, पश्चात्ताप नुरुनिया,
 तर तरुणा रे ! मला वाटतें
 ध्यानीं संतत अपुल्या आण
 घड्याळ जें हें अविरत वदतें—
 ‘ आला क्षण—गेला क्षण !’

मुंबई, ३ डिसेंबर, १८९५

६८. विद्यार्थ्याग्रत

१

महत्त्व भारी आहे या पृथ्वीचे
त्याहुनि अतिशय या सगळ्या विश्वाचे;
परि तुजमध्ये महतीचे जें वीज
त्याहुनि कांही मोठी नाही चीज !--

ठसव मनीं हें साचे,

बाबा !

हें वच बहु मोलाचे.

२

अग्नि असे हा तेजस्वी रे फार,
त्याहुनि भारी सूर्य नभीचा थोर;
परी किरण जो तुजमध्ये सत्याचा
प्रकाश सर्वोत्तम तो आहे त्याचा--

घोक सदा हें वाचे

बाबा !

हें वच बहु मोलाचे.

३

पृथ्वीमध्ये रत्नें बहु आहेत,
आकाशीं तर असंख्य दिसताहेत;
परि एक रत्न तुजमध्ये जें सच्छील
कोणाला नच सर त्याची येईल--

स्मरण असूं दे याचें
वावा !
हैं वच बहु मोलाचें.

४

स्नायूमध्ये पुष्कळ आहे शक्ति,
नृपवेत्रीं तर फारच आहे म्हणती;
परि एक एक जो नवा शब्द तूं शिकसी
शक्ति तयाची उलथिल सर्व जगासी !
पठन तर करीं त्याचें,
वावा !
जग हें बदलायाचें.

६९. पद्यपांक्ति

आम्ही नव्हतो अमुचे बाप
उगाच कां मग पश्चात्ताप !
आसवें न आणूं नयनीं,
मरून जाऊं एक दिनीं.

× × ×

अमुचा पेला दुःखाचा,
डोळे मिटुनी प्यायाचा;
पितां बुडाशीं गाळ दिसे,
त्या अनुभव हें नांव असे !
फेकुनि द्या तो जगावरी;
अमृत होउं तो कुणातरी.

× × ×

जें शिकलों शालेमाजी
अव्याहत ही टीप तयाः—
“ द्वितीय पुरुषीं हें योजी,
प्रथम पुरुष तो सोडुनिया ! ”

१८९८

१७४ : हरपलें श्रेय

७०. स्फुट विचार

विश्वाचा विस्तार केवढा ?
ज्याच्या त्याच्या डोक्याएवढा.

* * *

सृष्टिकेंद्र तो कवण्या ठायीं
ज्याच्या त्याच्या आहे हृदयीं.

* * *

स्वीकरणीय जनीं करिते जे—
दातव्या, ते कला जाणजे.

* * *

काय निराशा असे बरे !
' बुजगबाहुलें जगांतलें ;'
मूर्ख भिडनिया त्या गेले;
सुज्ञ बधे तद्रूप खरे.

* * *

स्वये भयापासुनि पळणें,
भयसमयीं साहस करिती
त्यां अपजय येतां हसणें,
हें विकत असे या जगतीं
शहाणपण या नांवाने.

७१. उत्तेजनाचे दोन शब्द

जोर मनगटांतला पुरा
घाल, घाल खर्ची;
हाण टोमणा, चळ न जरा;
अचुक मार वर्ची !

दे टोले जोंवरी असे
तप्त लाल लोखंड;
येइल आकारास कसें
झाल्यावर तें थंड ?

उंच घाट हा चढूनिया
जाणें अवघड फार;
परि धीर मनीं धरूनिया
न हो कधी बेजार !

यत्न निश्चयें करुनी तूं
पाउल चढतें ठेव;
मग शिखराला पोचुनि तूं
दिसशिल जगासि देव !

ढळूं कधीही देउं नको
हृदयाचा निर्धार,
मग भय तुजला मुळीं नको
सिद्धि खास येणार !

झटणें हें या जगण्याचें
तत्त्व मनीं तूं जाण;
म्हणून उद्यम सोडुं नको
जोंवरि देहीं प्राण !

सनोरंजन, डिसें. १८९६

स्तवक : ८

७२. तत्त्वतः वधतां—
७३. कोठे जातोस ?
७४. स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य
७५. कल्पकता
७६. स्वप्नामध्ये स्वप्न
७७. आहेत जीवित काय ?
७८. झपूझा
७९. कोणीकडून ? कोणीकडे ?
८०. म्हातारी
८१. हरपलें श्रेय
८२. तुझे नाम मुखीं—

या स्तवकांत केशवसुतांच्या तात्त्विक कवितांचा समावेश केला आहे. केशवसुतांना कित्येकांनी 'तत्त्वज्ञ कवि' म्हटलें आहे. त्याचा नेमका अर्थ ठरविणें कठिण आहे. जीवन म्हणजे काय आहे, जीव, जगत् आणि परमेश्वर यांचे परस्परसंबंध कोणत्या स्वरूपाचे आहेत हा तत्त्वज्ञानाचा मुख्य विषय. काव्याचे विषय यापेक्षा सामान्यतः अनेकविध व वेगळे असलेले दिसतात. केशवसुतांच्या तात्त्विक कवितांची संख्याहि मर्यादितच आहे. कोणत्याहि गोष्टीचा विशेष खोलांत जाऊन विचार केला की, त्याला तत्त्वज्ञानाचें रूप येऊं लागतें. भावनेपेक्षा अर्थात् येथे विचाराला प्राधान्य मिळतें. या स्तवकांतील 'आहे जीवित काय' या लहानशा कवितेंत जीवन हें भास, स्वप्न, मिथ्या नसून मृत्यु आहे व परमेश्वरावर विश्वास ठेवून त्याचें निर्मळ मनाने भजन करणाऱ्यावर तो कृपा करितो व त्याचें जीवन सुखाचें होतें हा विचार केशवसुतांनी प्रकट केला आहे. परंतु त्यांचा स्वतःचाच या गोष्टीवर विश्वास होता कीं नाहीं याची शंका वाटते. 'स्वप्नामध्ये स्वप्न' या आधी लिहिलेल्या कवितेंत जीवन हें स्वप्न असल्याचा उल्लेख येतो. ही कविता भाषांतर स्वरूपाची असली, तरी तीमधील आशय केशवसुतांना आकर्षक वाटला असावा असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या आधीच्या 'कोठे जातोस' या कवितेंत मरणोत्तर माणसाच्या गतीविषयी त्यांनी अज्ञेयवादच प्रकट केला आहे. आपल्या 'नैर्ऋत्येकडील वारा' या कवितेंत "अज्ञेयावरती जसे क्षणिक हें अस्तित्व हो खेळतें" या ओळींत तोच भाव त्यांनी प्रकट केल्याचें आपण पाहिलें आहे. त्याच कवितेंत 'वाटे नाटक शोकसंकुल असें जीवित्व हें याजला' असें म्हणून जीवनाच्या अखेरीविषयी तरी त्यांनी नैराश्यच प्रकट केलेलें दिसतें. 'कोणीकडून-कोणीकडे' या कवितेंत प्रथमचें उत्तर 'तिमिरामधून-तिमिरामधे' असें देऊनही अज्ञेयता किंवा निराशाच व्यक्त झाली आहे. परंतु त्या कवितेच्या अखेरीस 'शून्य म्हणूं जें मागेपुढे । त्यांतुनि

दीप्ती दृष्टी पडे,' असा विचार प्रकट करून मरणोत्तर ' स्वधामाकडे ' जाण्याचा विचार ते सांगतात. ' हरपले श्रेय ' या जवळजवळ अखेरच्या कवितेत तर मनाची नैराश्याची व अस्वस्थ औत्सुक्याची भावना व्यक्त होते व अगदी शेवटच्या कवितेत—अभंगांत ' भिकार या जर्गी इच्छित न मिळे कांही—म्हणूनि तुझे पायीं, भिक्षां देहि ' अशी तीव्र निराशेची आणि अगतिकत्वाची भावना ते व्यक्त करितात. हीच त्यांची अखेरची वृत्ति होती असें अर्थात् म्हणतां येणार नाही. आधीच्या ' गोफण ' या कवितेमधील युयुत्सु वृत्तीशीं या पुढील दोन कवितांमधील अशरणता सुसंगत वाटत नाही. याचें मुख्य कारण असें की, कवीच्या मनांत निरनिराळे वृत्तितरंग निरनिराळ्या वेळीं निर्माण होत असतात. आशा-निराशा, युयुत्सुता-अशरणता यांच्या हिंदोळ्यावर त्याचें मन आंदोलन पावत असतें. त्या त्या मनोवृत्तीमधून त्या त्या वेळीं निघालेले उद्गार हे प्रामाणिकपणें व्यक्त झालेले असूनहि त्यांतून त्याचें स्थिर असें तत्त्वज्ञान प्रकट झालेलें असतें असें म्हणतां येत नाहीं. त्याने प्रकट केलेल्या विचारांत कांहीं तथ्य आणि सत्य असलें, तरी तें संपूर्ण सत्य असतें असें नाही, व संपूर्ण सत्य म्हणून तें त्याला अभिप्रेत असतें असेंहि नाही. एखाद्या विचाराला त्या त्या वृत्तीमध्ये एक प्रकारचा भावनावेग आला की तो काव्यनिबद्ध होतो एवढाच त्याचा अर्थ असतो.

केशवसुतांच्या कवितेत स्वर्गपृथ्वीसंगमाची कल्पना आठ दहा वेळा तरी येऊन गेली आहे. स्वर्ग सुखसंपन्न असून त्याचा पृथ्वीशीं संयोग झाल्यास येथील मर्त्य लोक सुखी होतील अशी त्यांची एक आवडती कल्पना होती. पृथ्वीवरील मानवाने सुखी होणें म्हणजेच स्वर्ग असाहि त्यांचा अभिप्राय असावा. हें मानवाने करावयाचें आहे असेंहि त्यांचें म्हणणें दिसतें. या कल्पनेची प्रातिनिधिक म्हणून ' स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य ' ही कविता या स्तवकांत घेतली आहे. ' झपूझा ' ही कविता नवनिर्मितीस आवश्यक असणाऱ्या तन्मयतेच्या अवस्थेचें वर्णन करणारी आहे. हिला खरोखर जीवनविषयक तत्त्वज्ञान म्हणतां येणार नाही. जीवनांतील एका महत्त्वाच्या प्रश्नासंबंधी रूपकात्मक पद्धतीने आणि गूढगुंजनाच्या रूपांत लिहिली गेली असल्याने इतर गूढगुंजनस्वरूपाच्या कवितांवरोंवर तीहि

याच स्तवकांत घेतली आहे. ही नवनिर्मिति केवळ काव्यविषयकच असती तर मात्र ती काव्यविषयक कवितांवर धरणे योग्य झाले असते. 'तत्त्वतः वघतां नामावेगळा' या कवितेत विषय सर्वस्वी तत्त्वज्ञानात्मक आहे. परंतु त्यांतील परिभाषा रूढ व सांकेतिक असल्याने केशवसुतांच्या स्वतंत्र विचाराची द्योतक म्हणून तिचे महत्त्व शंकास्पद वाटते. केशवसुतांच्या विशेष प्रसिद्ध अशा तीन-चारच कविता या स्तवकांत येतात. परंतु केशवसुतांच्या कवितांत त्यांचे महत्त्व फार आहे यांत शंका नाही.

* * *

७२. तत्त्वतः बघतां नामावेगळा

तत्त्वतः बघतां नामावेगळा

कोण नाही सांगा मजला ?

भिन्नव्यक्तित्व नामाला,

नामकरण होतसे.

नाम म्हणजे अभिधान

अभिधान म्हणजे तें वरून

धारण केलें, ज्यामधून

अन्तःसाक्ष पटतसे.

भाव शब्दस्पर्शहीन

तैसे रूपरसगंधावाचुन

अतएव ते विषय जाण

इन्द्रियांचे नव्हेत.

ही तों वाणी मिथ्या वाटे,

कारण, पंचविषयांचे थारें

भाव नटती, खरेंखोटें

विचारुनी पाहिजे.

७३. कोठे जातोस ?

“ कुठे जाशी ? ”—“ शर्करा घ्यावयाला;
अमुक पंताला पुत्र असे झाला;
म्हणुनि आता इष्टांस वाटण्यास
हवी आहे शर्करा बहू त्यास. ”

“ कुठे जाशी तूं ? ”—“ फुलें आणण्यातें;
तमुक रावाच्या असे लग्न येथे;
वधुवरांला त्या गळां घालण्याला,
करायाच्या आहेत तेथ माळा. ”

“ आणि कोठे तूं ? ”—“ नविन पसारा तो
संसृतीचा मांडीत आज आहे;
म्हणुनि बाजारा करायास जातो:—
घरीं जिवलग ती वाट वघत आहे ! ”

“ आणि तूं रे ? ”—“ जातसें आणण्यासी
वैद्यबोवाला, अमुक वृद्ध यासी
वायु झालाहे ”—“ जा, परेत-वर्ले
विकत घेउनि शोध तूं गोवऱ्या रे ! ”

पुढुनि दिसतें मग मढें एक येतां
“ कुठे बाबा जातोस सांग आता ? ”.—
हवेंतुनि हे पडतात शब्द पाहीं
“ कुठे जातो हें मला कळत नाही ! ”

७४. स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य

आरंभीं, म्हणजे मनुष्य नव्हता तेव्हा, क्षितीपासुनी
होता स्वर्ग न फार दूर; अपुल्या कान्तिप्रसन्नेक्षणीं
तो पृथ्वीप्रत सौख्य नित्य वितरी, तेव्हा पुढे त्यावरी
गेली प्रीति जडून गन्धवतिचे चित्तांत भारी खरी.
निर्मीला नर नन्तर स्वतनुव्या तीने मळीपासुनी
इच्छा आपुलिया धरून हृदयीं हीः—गायनें गाउनी
स्वर्गा आळवुनी नरे सुकुशलें मोहूनिया टाकजे,
स्वर्गे येउनि खालती मग तिशीं प्रेमें सदा राहिजे.
या दुष्टे पण मानवे स्वजननी-पृथ्वीस ताडूनिया
लाथेने अपुल्या मनीं अवाथिलें स्वर्गावरी जावया;
ती पाहूनि कृतघ्नता निजमनीं तो स्वर्ग जो कोपला,
आवेशांत उडूनि दूरवर तो जाता तधी जाहला.
तेव्हापासुनि ही धरा झुरतसे; माते ! चुकी जाहली !
स्वर्गा ! तूंहि अम्हां क्षमस्व सदया ! ये खालता भूतलीं—
ये वा ! आणिक या धरेस अगदी देऊं नको अन्तर !
आहे तूजवरी तसेंच वसलें स्वर्गा ! तिचे अन्तर.

खेड, ११ एप्रिल, १८९०

७५. कल्पकता

[खालच्या पद्यांत वर्णिलेली देवी ती कल्पकता होय. सर्व जग आपल्या आहार-निद्रादि ठरीव व्यवसायांत निमग्न असतां ती एकान्तांत बसून भारत-रामायणां सारखीं काव्यें लिहिते, शाकुंतल, हॅम्लेट यांसारखीं नाटके रचिते, गुरुत्वाकर्षणासारखे गहन शास्त्रीय सिद्धान्त सुचविते, आणि एडिसन्च्या फोनोग्राफसारखीं यंत्रें तयार करिते. तेणेंकरून नवीन आयुःक्रम पृथ्वीवर सुरू होतो, आणि स्वर्ग पृथ्वीला जवळ होतो.]

खा, पी, नीज, तसा उठूनि फिरुनी तें तेंच जा चिन्तित,
आवर्तीं जग या ठरीव अपुल्या होतें हळू रांगत;
एका दुर्गम भूशिरावरि, परी देवी कुणी बैसली,
होती वस्त्र विणीत अद्भुत असें ती गात गीतें भलीं.
होते शोधक नेत्र, कर्णादि तिचे ते तीक्ष्ण भारी तसे,
होतें भाल विशाल देवगुरुने पूजा करावी असें.
सूर्याचीं शशिचीं सुरम्य किरणें घेऊनि देवी सुधी
होती गोवित इंद्रचापहि तसें, त्या दिव्य वस्त्रामधी.
मेघांच्याहि छटा, तशीच कुटिला विद्युत्, तसे ते ध्वनि
लाटा, पाउस, पक्षि ते धवधवे—यातें पटीं ती विणी,
तारांचें पडणें, तसें भटकणें केतुग्रहांचें, पहा,
सारे सुंदर भव्य घेउनि तिने तें वस्त्र केलें अहा !
आली भू कुतुकें तिथे तिस तिने तें वस्त्र लेवीवळें;
तो त्या वृद्ध वसुंधरेवरि पहा ! तारुण्य ओथंबळें.
भूदेवी मग हृष्ट होउनि मनीं, नाचावया लागली,
' आता स्वर्ग मला सर्वेचि वरण्या येईल, ' हें बोलली.

१७ फेब्रुवारी, १८९१

करमणूक, २१-२-९१

कल्पकता : १८७

७६. स्वप्नामध्ये स्वप्न !

All that we see or seem

Is but a dream within a dream. ”

—E. A. Poe

हैं चुम्बन निजमुखावरी माझे घे
जातां जातां हैं मज वोल्हं दे गे:—
वाटे तुज की माझे दिवस पळाले
स्वप्नापरि, तें खोटें नच गे बाले !
तथापि जर ती गेली आशा निघुनी
एका रात्रीतुनि वा दिवसामधुनी
स्वप्नामधुनी किंवा न कशांतुनिहि
तर ती गेली कमती का गे कांही ?
सर्व अम्ही जें बघतों करितों वा जें
स्वप्नांतिल तें स्वप्नच, सखये माझे !
कळोळांच्या क्षोभें गर्जत आहे
त्या सागरतीरीं उभा गडे ! मी आहे.
धरिले असती मी या स्वकरांमाजी
स्वर्णवालुकाकण, जे नसती राजी;
किती थोडके, परी कसे ते गळती—पहा ते पळती
माझ्या बोटांमधुनि सागरा जाती;
माझ्या नेत्रांमधुनि, आंसवें चलति—आंसवें गळती !
अहा ईश्वरा ! घट्ट मूठ ही वळुनी,
पकडायी ते शक्त मी न कां म्हणुनी ?

अहह ! ईश्वरा ! शक्ति न कां राखाया
एकहि कण निर्घृण लाटेपासुनि या ?
बघतों आम्ही करितों वा जें सारें
स्वप्नांतिल तें स्वप्नचि व्हावें कां रे ?

१५ डिसेंबर, १८९२

७७. आहे जीवित काय ?

आहे जीवित काय ? केवळ असे निःसार भासापरी ?
किंवा स्वप्न असे ? उठे बुडबुडा कालप्रवाहावरी ?
दुःखे काय अनंत त्यांत भरलीं ? कीं कष्ट जीवा पडे ?
सौख्याचे न त्यांत नांव अगदी एकावया सापडे !
नाही स्वप्न, न भास वा बुडबुडा; जीवित्व साचें असे !
प्रेमाने परमेश्वरास भजतो जो निर्मलें मानसे !
लोटी निर्मल सौख्यसिंधुलहरी त्याचेवरी जीवित,
तो आनंदनिधानशैलशिखरीं क्रीडा करी संतत !

करमणूक, ११-३-९३

७८. झपूझा

[आपल्यास जें कांही नाही असें वाटतें, त्यांतूनच महात्मे जगाच्या कल्याणाच्या चिजा बाहेर काढतात. त्या महात्म्यांची स्थिति लक्षांत वागवून पुढील गाणें वाचिल्यास, तें दुर्वोध होऊं नये असें वाटतें.]

हर्षखेद ते मावळले
हास्य निमालें । अश्रु पळाले;
कंटक—शल्यें बोथटलीं
मखमालीची लव वठली;
कांही न दिसे दृष्टीला
प्रकाश गेला । तिमिर हरपला;
काय म्हणावें या स्थितिला
झपूझा, गडे झपूझा !

१

हर्षशोक हे ज्यां सगळें
त्यां काय कळे । त्यां काय वळे ?
हंसतिल जरि ते आम्हांला,
भय न धरूं हें वदण्यालाः—
व्यर्थां अधिकाचि अर्थ वसे
तो त्यांस दिसे । ज्यां म्हणति पिसे;
त्या अर्थांचे बोल कसेः—
“ झपूझा—गडे—झपूझा ! ”

२

झपूझा : १९१

ज्ञाताच्या कुंपणावरून
 धीरत्व धरून । उड्डाण करून
 चिद्घनचपला ही जाते,
 नाचत तेथे चकचकते;
 अंधुक आकृति तिस दिसती
 त्या गाताती । निगूढ गीति;
 त्या गीतींचे ध्वनि निघती
 “ झपूझा—गडे—झपूझा ! ”

३

नांगरल्याविण भुई बरी
 असे कितितरी ! पण शेतकरी—
 सनदी तेथे कोण वदा
 हजारांतुनी एखादा !
 तरी न तेथुनि वनमाला
 आणायाला । अटक तुम्हांला;
 मात्र गात हा मंत्र चला--
 “ झपूझा--गडे--झपूझा ! ”

४

पुरुषाशी त्या रम्य अति
 नित्य प्रकृति । क्रीडा करिती;
 स्वरसंगम त्या क्रीडांचा
 ओळखणे हा ज्ञानाचा

हेतु; तयाची सुंदरता
व्हाया चित्ता—। प्रत ती ज्ञाता
वाडेकोडे गा आता
“ झपूझा--गडे--झपूझा ! ”

५

सूर्यचंद्र आणि तारे
नाचत सारे । हे प्रेमभरें
खुडित खपुष्पें फिरति जिथे
आहे जर जाणें तेथे,
धरा जरा निःसंगपणा,
मारा फिरके । मारा गिरके,
नाचत गुंगत म्हणा, म्हणा—
“ झपूझा—गडे—झपूझा ! ”

मुंबई, २ जुलै १८९३

करमणूक, २६-७-९३

७९. “ कोणीकडून ?-कोणीकडे ? ”

कोणीकडून ? कोणीकडे ?
‘ इकडुनि--तिकडे ’ म्हणती गडे !
येथुनि--तेथे, मागुनि पुढे
हे तर नित्यच कार्नी पडे;
पण समाधान का कधी तयाने घडे ?—जिवलगे !

कोणीकडे ग कोणीकडून ?
तिमिरामधेच तिमिरामधून;
घडीभर पडे मधेच ऊन
अर्त्री तैही जातें उडून
हृदय हे उले त्यामुळे निराशा जडून ! जिवलगे !

भोगांचीं अवशिष्टें तुसें
घशांत खुपतीं, लागे पिसें;
मागे पुढे न कांही दिसे
संशयडोहीं नौका फसे;
मग वदे ‘हरे राम रे ! करावें कसे ? ’ जिवलगे !

गोत्यांत अशा आलों कुठून
कोठे जाइन कैसा सुटून
असें विचारी जेव्हा झटून
भ्रमबुद्बुद तो जातो फुटून;
मग अहा विभिन्नच दिसे दृष्टि पालटून ! जिवलगे !

शून्य म्हणूं जें मागे पुढे,
त्यांतुनि दीप्ती दृष्टी पडे,
मधला उजेड तिमिरीं दडे;
निजधामाहुनि आलों, गडे,
तर ऋणें फेड, चल सुखें स्वधामाकडे; जिवलगे !

मडगांव, १७ ऑक्टोबर, १९००

काव्यरत्नावली, मार्च १९०२
मनोरंजन, जाने० १९०२

८०. म्हातारी

घेउनि हृदयार्शी
म्हातारी आली
हात पुढे केले
तिच्या शिरावरुनी
हसत वरी करुनी
त्या चलनें वरती
खिदळत तें बघतां
दडपण संसृतिचें
मन्मनही लागे
वारा तों तिजला
चुंबुनि वत्सेला

थांब ! थांब ! जाशी
वयस्कता माझी
तर माझी सोनी
तुजला पाहूं दे,
मज वय विसरूं दे,
ते दिन पुष्पांचे,
हे दिन-हाय !—
हे दिन चिंतांचे
हे दिन—जाऊं दे—

सुतेला, स्थित मी दारार्शी;
तरंगत, मुलगीला दिसली.
धराया तिला तिने अपुले;
तधी ती गिरक्या घे उडुनी.
हात ती धरूं झटे फिरुनी;
उडाली म्हातारी परती.
उडाय़ा पाही मम दुहिता !
निघालें मम चित्तावरचें;
तरंगूं म्हातारीसंगें !
लागला दूरच न्यायाला.
वदें मी मग म्हातारीला:—

अशी कां ? फिर, ये गे मजशीं;
म्हणुनि जर करिसी इतराजी.
पाहुनी ये गे परतोनी !
तियेला खिदळत राहूं दे !
मुग्ध मधु बाल्यीं उतरूं दे !
कोवळ्या किरणीं खेळाचे !
परंतू लटिकें हसण्याचे !
मला तुज गाणें गाऊं दे.

म्हणती म्हातारी
तव जनि—मृति न दिसे
कोठुनि तूं येसी
स्वैरपणें भ्रमसी

येर्शा तूं का गे ?
कैशा वागुनिया
झिजवित नित्य जिणें
वद त्यांची रीति

वा गंधर्वांचें
वद असरी का तूं
सूक्ष्म देह धरुनी
दिव्य असें गाणें
तें मज पाप्याला
परि मम वत्सेतें
म्हणुनिच उल्हासें

अज्ञातामधला
अर्थ तुझा कोण
कळेल जर मज तो,
मी तो अंधार

तुज, कधी होतिस तरुण परी ?
अजामर रूप तुझें भासे !
न वदवे, कोठे तूं जासी;
यदृच्छा मूर्तच तूं गमसी !

यक्षिणीकुंजांतुनि ? सांगें
मिळविती अक्षय यौवन त्या ?
तयांला पडतें का मरणें ?
ध्यावया आम्ही लागूं ती.

विमानच सूक्ष्मरूप साचें
तरंगत वातावरणांतून् ?
असति का तुजवरि ते बसुनी ?
गात ते असतिल सौख्याने,
कशाचें ये ऐकायाला !
गमे तें परिसाया मिळतें;
अशी ही वेडावुनि हासे !

मूर्त तूं गमसी ध्वनि मजला;
मला तो देइल सांगोन ?
तर जर्गी भरला जो दिसतो—
लोपवूं झटेन साचार !

खपुष्प तूं असशी
तुझे रंग वास
जर ते कळतील
मग तुज धरण्यातें

स्वरूप सत्य तुझे
तरी तुझ्या ठायीं
प्रत्यक्षांतुनि तें
तेथे स्वच्छंदें
मग गणमात्रांतें

काय गे—सांगुनि दे मजसी.
न कळती मर्त्य मानवास.
तर इथे स्वर्गच होईल !
मुलांपरि मोठे झटतिल ते !

मुळींही तें मजला नुमजे;
वसतसे अद्भुत तें कांही.
परोक्षीं शीघ्र मला नेतें;
विचरतां मोद मनीं कोंदे,
जोडणें केशवपुत्रातें !

२५ जानेवारी १९०१

मनोरंजन, जून १९२०

८१. हरपलें श्रेय

[उदात्त बुद्धीला संसारांत राम नाही. अलौकिक असें जें कांही तिला पाहिजे असतें, तें तिच्या हक्काचें असून देखील, त्याच्या प्राप्तीकरिता तिला झुरत पडावें लागत नाही काय ?]

त्रिखंड हिंडुनि धुंडितसें,
न परि हरपलें तें गवसे !

धु०

होत्यें अजाण माहेरीं
तो खेळ खेळल्यें परोपरी;
लटूपटीच्या घरदारीं
लटकीच जाहल्यें संसारीं;
तेन्हाचें सुख तें आता
खन्या घरींहि न ये हाता !

चुकचुकल्यापरि

वाटे अंतरिं

होउनि बावरि

निज श्रेय मी पाहतसें,
न परि हरपलें तें गवसे !

१

‘ प्राप्त जाहलें तें तुजला
तूं मागितलें जें देवाला;
ज्याचें मोल तुवां दिधलें
तेंच तुझ्या पदरीं पडलें.’

हरपलें श्रेय : १९९

या वचनें चुकला सौदा
उमगुनि हृदया दे खेदा.
दिलें हिरण्मय
हार्ती मृण्मय
हा ! हतविनिमय !
परत मला मम मिले कसे ?
न परि हरपलें तें गवसे !

२

क्रिण झरोक्यांतुनी पडे
अणूसवें त्यांतून उडे;
परोक्षविषयी मन माझे
विसरुनिया अवर्धी काजे;
हयगय त्यांची मज जाची
परि न मला पर्वा त्याची.
वेडी होउन
वसल्यें अनुदिन
एकच घेउन
मज माझे लाभेल कसे ?
न परि हरपलें तें गवसे !

३

जेथे ओढे वनराजी,
वृत्ति रमे तेथे माझी;

कारण कांही साक्ष तिथे
मम त्या श्रेयाच्ची पटते;
म्हणुनी विजनीं मी जात्यें,
स्वच्छंदें त्या आळवित्यें.

स्वभास दावुनि
परि तें झटदिनि
जाई लोपुनि

मग भी हांका मारितसें !
न परि हरपलें तें गवसे !

४

भीडभाड माझी फिटली
जग म्हणतें की ' ही उठली ! '

जनमर्यादा धरुनि कसें
अमर्याद तें मज गवसे !

एक शब्द बोलेन जरी
सकलां कुंठित करिन तरी !

अशी आगळी
परी बावळी
आहे दुबळी;
कां कीं त्याविण सुचत नसे;
न परि हरपलें तें गवसे !

५

हरपलें श्रेय : २०१

स्वपतिचितेवरी उडी सती
 संसृतिविमुखी घेई ती;
 दीपशिखेवरि पतंग तो
 प्रेमें 'प्राणाहुति देतो;
 मी न करिन का तेवि तधी
 माझें मज लाभेल जधी
 मजपासोनी ! हाय ! हिरोनी ! नेलें कोणीं—
 म्हणुनि जीव पाखडीतसें—
 न पारि हरपलें तें गवसे !

६

चिपळूण, २५ मे, १९०५

काव्यरत्नावली, जून, १९०५

मनोरंजन, ऑगस्ट, १९०५

८२. तुझे नाम मुखीं—

तुझे नाम मुखीं,	ध्यान तुझे डोळां
वृत्ति या चंचळा	स्थिरावल्या !
चिंता भय दुःखें	अवर्षीं दूर झालीं
अनाथांचा वाली	जवळी केला.
भिकार या जर्गी	इच्छित न मिळे कांहीं
म्हणुनी तुझे पार्यीं	मिक्षां—देहि
केशवसुत म्हणे	देवा दीन—नाथा !
तुझे पार्यीं माथा	वाहियेला !

टीपा

स्तवक : १

१ गोष्टी घराकाडिल : कवितेच्या प्रारंभीच ही देख म्हैस—हिचा आलेला उल्लेख चमत्कारिक वाटला, तरी तो वास्तव स्थितीचा निदर्शक मानण्यांत येतो. वापू-केशवसुतांचे धाकटे वंधु कै. श्री. सीताराम केशव दामले. पुढे एल्एल्. वी. होऊन पुण्यांत वकिली, आणि विशेषतः राष्ट्रीय प्रवृत्तीच्या वर्तमानपत्रांचें संपादन व इतर लेखन करीत. त्यांनी 'जग हें त्रिविध आहे' या नांवाची कादंबरी लिहिली. 'दिवटी धरिशील काय' ही केशवसुतांची अपेक्षा त्यांनी कांही प्रमाणांत पुरी केली असें म्हणतां येईल. दिवटी शब्दाचा उपयोग केशवसुतांना चांगल्या अर्थी अभिप्रेत आहे हें उघड आहे. बुधवारवन-पुण्यांत बुधवार चौकांत पूर्वी असणारी लहानशी वाग. चतुरशिंगी-पुण्यांतील गणेशखिंडीच्या दक्षिण वाजूस असणारी चतुर्शुंगी देवी व ती असलेली टेकडी. खासगीवाल्यांचें घर—केशवसुतांचें पुण्यांतील त्यावेळचें वास्तव्यस्थान. आज तेथे नू. म. विद्यालय आहे.

२ नैर्ऋत्येकडील वारा : Ode to the West Wind सारख्या इंग्रजी कवितांच्या धर्तीवर लिहिली गेलेली कविता. कविता लिहिली गेली त्यावेळीं कवि खानदेशमध्ये होता. त्याच्या नैर्ऋत्येस कवीची जन्मभूमि होती; म्हणून तिकडून येणाऱ्या वाऱ्यास उद्देशून लिहिलेली. कोकणच्या नारळीपोफळींचा उल्लेख पुढे सहाव्या श्लोकांत येत आहेच. या कवितेचे तीन स्पष्ट भाग पडतात. पहिला आरंभीच्या सात श्लोकांचा—निसर्गवर्णनाचा; दुसरा पुढील दहा श्लोकांचा वैयक्तिक; तिसरा शेवटल्या चार श्लोकांचा व्यापक जीवनविषयक विचारांचा. खोलहि नद्या—हि हें अव्यय खरोखर नद्या या शब्दाला जोडून यावयास हवें होतें. मोठे उच्च—या पहिल्या दोन विशेषणांचा संबंध श्लोकांतील शेवटून चौथा शब्द 'अद्रीश' याजवरोवर आहे. दूरान्वयाचें असें उदाहरण

कचित्तच सापडेल. या व पुढील श्लोकांत मूर्त, प्रत्यक्ष गोष्टींस अमूर्त, नेत्रगोचर गोष्टी उपमान म्हणून घेतल्या आहेत. यास अमूर्तोपमा म्हणतां येईल. या पद्धतीच्या उपमा शेलीसारख्या कवीच्या अनुकरणाने अर्वाचीन मराठी काव्यांत आल्या. **इतिहासपत्र पडकें**—किल्ल्याला इतिहासपत्र म्हटलें. त्या दृष्टीने पडकें याऐवजी फाटकें हा शब्द योग्य ठरला असता. किळा पडका असेल, पत्र फाटलेलें असतें. रचनेच्या सोईकरिता पडकें हा शब्द योजला. ऐन, पाईर, खैर हीं झाडें सर्पणास चांगलीं असतात. **माल्यकूट**—खरें मालगुंड गांव. या श्लोकांतील रचना अर्थदृष्ट्या गुंतागुंतीची झाली आहे. **वाग्देवीसुत**—कवि. केशवसुत आपल्यास आपणच कवि म्हणवून घेत आहेत यावद्दल कित्येकांचा त्यांच्यावर रोष आहे. तथापि वाग्देवीपति न म्हणतां तिचा सुतच म्हणवून घेतल्याने या अपराधाचें स्वरूप सौम्य झालें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. **जगदुद्धरा**—खरी जगवुडी. अचानक मोठा पूर येण्यावद्दल हिची प्रसिद्धि आहे. **तान्हा वाळ**—वाल्यावद्दलची ही विशेष आसक्ति केशवसुतांनी इतरत्रहि व्यक्त केली आहे. **आजोळ**—केशवसुतांचें आजोळ चिपळूणजवळील मालदौली येथील करंदीकरांच्या येथील. **निज**—नीज = झोप. वृत्ताच्या सोईकरिता नी ऱ्हस्व झाली. **कान्ता**—केशवसुतांनी या दोन श्लोकांत आपल्या पत्नीविषयी जी भावना व्यक्त केली आहे, तीवहन त्यांच्या आपल्या पत्नीवरील प्रेमासंबंधी कोणास आशंका असल्यास ती निरस्त होण्यास प्रत्यवाय नाही. **अज्ञेयावरती**—केशवसुत हे आपले गुरु आगरकर किंवा मित्र वा. व. पटवर्धन यांच्याप्रमाणे अज्ञेयवादी असण्याचा संभव या शब्दाने व्यक्त होत आहे. आतापर्यंतच्या वऱ्याचशा प्रसन्न वृत्तीमधून केशवसुत एकदम गंभीर होऊन नैराश्याकडे कां वळतात तें समजत नाही. **नाटक शोकसंकुल**—ट्रॅजिडी, जीवनाविषयीची केशवसुतांची ही कल्पना स्थिर वा अखेरची होती असें म्हणतां येईल काय ? **किरकिच्या वाळास**—केशवसुतांनी स्वतःचें केलेलें हें वर्णन वऱ्यार्थाने घेऊन त्यांच्या जीवनाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न कित्येक वेळा होतो.

३. **आईकरिता शोक** : केशवसुतांची माता १९०२ या सालीं निवर्तली. त्यानंतर ही कविता लिहिलेली असल्याने ही कविता वैयक्तिक भावाविष्कारात्मक असावी असें म्हणतां येतें. अत्यंत साध्या निवेदनांतहि उत्कट भावाविष्कार होत असल्याचें हें उदाहरण होय. केशवसुतांची भाषाविषयक अडचण येथे

मुळींच अनुभवास येत नाही. उत्कट भावनेने रचना सहज होऊं शकते. कठिण जर्गी—जगाविषयीचा केशवसुतांचा हा अनुभव नेहमीचा होता कीं तात्कालिक भावनेतून निर्माण झालेला आहे ?

४. दुर्मुखलेला : हे शिक्षक कोण ? काव्ये नवीं—ही कविता लिहिली त्यावेळीं केशवसुत वीस एक वर्षांचे होते. याच वेळीं काव्यलेखनाविषयीचें आपलें ध्येय त्यांनी ठरवून टाकलें होतें असें दिसतें. हीं काव्येहि नवीं व्हावयाचीं आहेत अशीहि खूणगांठ त्यांनी वांधून ठेविली होती. राखेचीं ठिपळें—आपल्या काव्यांत सामाजिक सुधारणेचे नवे विचार प्रकट करून त्यामुळे विचारांची उलथापालथ व्हावी अशीहि त्यांची अपेक्षा होती असें दिसतें. केशवसुत क्रांतीच्या प्रवाहांत सापडले होते, क्रांतिकारक स्वतः नव्हते असें माधवराव पटवर्धन म्हणतात. पण प्रवाहांत सापडलेल्या माणसाला आपण काय करणार आहोंत अशी पूर्व जाणीव असण्याचा संभव नसतो. केशवसुतांना ती होती हें स्पष्ट दिसतें. सुंदर—सरसवाङ्मन्य—केशवसुतांनी आपल्या कवितेवद्दल केलेली ही अपेक्षा पूर्ण झाली असें कित्येकांस वाटणार नाही. त्यांची कविता सुंदर असण्यापेक्षा खडबडीत अधिक प्रमाणांत असे, व रसापेक्षा विचाराला प्राधान्य तींत अनेक वेळा असे. सुतादि—हें खरें झालें, पण रसापेक्षा विचारसौंदर्यामुळे किंवा विचार-गुस्त्वामुळे. होता कसा आननीं—केशवसुतांचें छायाचित्र उपलब्ध नसल्याने पुढील लोकांना हें औत्सुक्य वाटूनहि, तें पूर्ण मात्र होत नाही. केशवसुतांनी आपल्या कवितेविषयी कांही अपेक्षा या कवितेंत व्यक्त केली आहे. पुढील स्तवकांत त्यांच्या काव्यविषयक कल्पना आणखी तपशीलाने करून येतील.

स्तवक : २

५. फुकट दवडलेला तास : आपल्या मनांतील अर्थ व्यक्त करण्यास केशवसुत कांहीतरी रूपकाचें साहाय्य घेत. त्या रूपकांत कांही चमत्कृतीहि असे. याला पटवर्धन क्लृप्ति असें म्हणतात, व केशवसुतांचें काव्य क्लृप्तिप्रधान असे असा आक्षेपहि घेतात. म्हणण्याचा आशय असा की त्यांत भावनेस महत्त्व कमी असून अर्थचमत्कृतिपूर्ण विचारासच महत्त्व असे. अर्थात् भावनोत्कटत्व नसे. केशवसुतांच्या कांही कवितांवद्दल हें खरें आहे. त्यांपैकी ही कविता आहे.

पण इतर अनेकांत क्लृप्तीपेक्षा इतर गोष्टींना महत्त्व असे. क्लृप्तीचा केशवसुतांचा अर्थ मात्र वेगळो म्हणजे कल्पना एवढाच होता. त्यांत चमत्कृति असो वा नसो.

केशवसुतांनी ज्या चार श्लोकी शार्दूलविक्रीडितामधील २०-२१ कविता लिहिल्या आहेत, त्यांपैकी 'दुर्मुखलेला' ही जशी, तशीच हीहि. यांत कांही इंग्रजी सुनीतांचीं भाषांतरे आहेत. इतरहि सुनीतसदृश व सुनीतयोग्य विषयांवर लिहिलेल्या दिसतात. सुनीतासारखी रचना संपूर्णपणे साधल्यावर नंतर त्यांनी अशा चार श्लोकी कविता रचिल्या नाहीत. त्यावरून सुनीतपूर्व, परंतु सुनीत-सदृश असें या कवितांना म्हणतां येईल.

प्रस्तुत कवितेंत 'वा, कांहीतरि गा नवीन' असा कवितेकडून आदेश मिळाल्याचें केशवसुत सांगतात, एवढेंच ही कविता येथे घेण्याचें कारण आहे. या वाक्यावरूनहि नवीन कवितेची रचना केशवसुतांनी जाणीवपूर्वक केली असेंच अनुमान निघतें. कवितेमधील इतर विचारांत फुकट घालविलेल्या कालावद्दलचा पश्चात्ताप आणि पुढील कालाने शिकविलेला आशावाद एवढाच लक्षांत घेण्याजोगा भाग आहे. रूपकाचा इतर भाग चांगला साधलेला आहे. जवळून, पाठ फिरवून जाणारा, पण पाठीवर जळजळीत अक्षरें लिहिलेला तास, तदनंतरचा पश्चात्ताप, आणि त्यानंतरच्या नव्या तासाने आणलेली आशा इत्यादि गोष्टींच्या उल्लेखाने ही रूपक-कथा पूर्ण झाली आहे.

६. कविता आणि कवि : कवितारचनेवरील बन्धनें झुगारून देण्याचा विचार केशवसुतांनी प्रथम या कवितेंत व्यक्त केला. तंत्रबद्धतेचें स्तोम त्यांना नको होतें. काव्याची रचना मूलतः स्वतःच्या समाधानार्थ करावयाची असते हा विचार त्यांनी चौथ्या श्लोकांत सांगितला आहे. इतरांच्याकरिता काव्य-रचना करणाऱ्यास ते सभारुचि पाहून रंगभूमीवर नटीला नाचविणाऱ्या सूत्रधाराची उपमा देतात. रचना आणि शब्दयोजना या दृष्टींनी कविता चांगली म्हणतां येत नाही. लाडीगुडी (गोडी), युव्याशीं हीं रूपें श्रुतिकठोर वाटतात. पढीक या शब्दास अर्थ चांगला असतां तो 'पढाविलेले' या अर्थाने वापरला आहे. कवीसर्वे यांतील सर्वे या शब्दाचा अर्थ 'ला' असा घेतला आहे. 'मुदाला' म्हणजे आनंदाला असा पुल्लिंगी प्रयोग केलेला दिसतो. मुद म्हणजे आनंद स्त्रीलिंगी आहे. 'मी म्हणें' या शब्दप्रयोगाची चरणांतील त्याच स्थली पुनरुक्ति झाली आहे. 'तयाचिया, खिडकीचिया' अशीं रूपें वृत्तसुखार्थ लागोपाठ

आणल्याने निर्माण झालेलें कर्णाचें असुख, 'हो' या संबोधनाची लागोपाठ दोन ओळींत पादपूरणार्थ योजना, इत्यादि रचनेवरील अप्रभुत्वाचीं द्योतकें या कवितेंत वरींच आहेत. कवितेवरील बंधनांविरुद्ध बंड करावयाचें असलें तरी रचना सदोष असण्याचें समर्थन होऊं शकत नाहीं !

७. कवितेचें प्रयोजन : या कवितेचा काल उपलब्ध नाही. परंतु ८ व्या श्लोकांत, निशाण आणि तुतारी या दोन शब्दांच्या उल्लेखावरून ती १९०० च्या सुमाराची 'निशाणाची प्रशंसा' ही कविताहि लिहून झाल्यानंतरची असावी असें वाटतें. दुसऱ्या श्लोकामधील माता, सुजला, सुफला इत्यादि शब्दांच्या योजनेवरून 'वंदे मातरम्' गीत परिचित झाल्यानंतरचें हें लेखन असावेसें वाटतें. या कवितेंत कवितेची समाजोपयुक्तता कवि विशेषत्वाने प्रतिपादीत आहे. पण हें उत्तर कवितेवर सद्यःस्थितीच्या दृष्टीने अनुपयुक्ततेचा आक्षेप घेतला गेल्यामुळे दिलेले आहे असें पहिल्या दोन श्लोकांतील आक्षेपोल्लेखावरून दिसून येतें. यांतील 'गेलें वैभव' गाण्याचें काम केशवसुतांच्या कवितेने केव्हाच केलें नाहीं. आशेपेक्षा नैराश्याचेंच दर्शन त्यांच्या कवितेंत अधिक झालें. पूर्वाजांच्या 'वीर्या'च्या कथाहि विनायकांप्रमाणे केशवसुतांनी सांगितल्या नाहींत. 'तुतारी' फुंकून सामाजिक विचार-जागृती मात्र केली असें फार झाल्यास म्हणतां येईल. याची जाणीव असल्यानेच जणू कांही शेवटीं 'गाण्याने श्रम वाटतात हलके हेंही नसे थोडकें' एवढाच दावा ते सांगत आहेत. नवीन काव्याकडे होणाऱ्या दुर्लक्षामुळे त्यांना विषाद वाटावा हें साहजिकच होतें. पण त्याकरिता काव्याचें जें प्रयोजन त्यांना स्वतःलाच नीटसे पटलें नसावें त्याचा पुरस्कार त्यांनी करावयास पाहिजे होता काय ? 'प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें' हा कवींचा वाणा असल्याचा उल्लेख या कवितेंत आहे; पण त्याचा आणि पुढील प्रयोजनाचा लागावा तसा संबंध लागत नाहीं.

८. काव्य कोणाचें ? : कवितेचा मुख्य आशय कवितेचें कर्तृत्व एका दिव्य शक्तीकडे देण्याविषयीचा आहे, व ती शक्ति म्हणजे सृष्टींतील रम्यता हें होय असें ते म्हणतात. त्या रम्यतेने कवितेमधील रम्यता साधते. रम्य कल्पना, हृदयंगम पंक्ति, रेखलेलें वर्णन हे जे कवितेचे एकेक घटक, ते मूळ सृष्टीमधील रम्यतेमुळे तीमध्ये येतात. त्या मूळ रम्यतेमुळे काव्य स्फुरतें व त्यांतील अंगोपांगोहि रम्य होतात. म्हणून कवीने त्याचें श्रेय आल्याकडे देण्याचें कारण

नाही असें त्यांना वाटतें. या दिव्य शक्तीस शारदा असेंहि ते म्हणतात, पण सामान्यतः शारदेच्या कल्पनेंत स्पष्ट नसलेली सृष्टीतील रम्यतेच्या मुळाशीं असणारी शक्ति त्यांना अभिप्रेत आहे. कवितेमधील एकेक वाची या आपण निर्मिलेल्या नसून संबंध कविता मात्र आपलीच आहे असें म्हणण्यांत जो विरोधाभास किंवा अर्थचमत्कृति आहे, तिचा परिहार हें सारें शारदेचें, दिव्य शक्तीचें आहे असें म्हणण्याने होतो. बाकी कांही लक्षांत घेण्याजोगें या कवितेंत नाही. कित्येक शब्दांच्या योजनेंतील अप्रसन्नता येथेहि आहे. कवे, लिहीयेले, सदा गाऊं इत्यादि उदाहरणें पहिल्याच श्लोकांत सापडतील. जी कविता अद्यापि वाचावयाची आहे, तीमधील श्लोक सुंदर असल्याचें विधान आधीच म्हणून ती सदा गाण्याचें आश्वासन देण्यांत कांहीच अर्थ नव्हता. केशवसुतांनी काव्य-कर्तृत्वाचें श्रेय शारदेकडे दिलें असलें तरी तें पूर्वीच्या कवींप्रमाणे परमेश्वरी कर्तृत्व नसून रम्यत्वाची, सौंदर्याची अधिष्ठात्री अशी कोणती देवता असेल तर तिच्याकडे तें श्रेय जातें असें त्यांना सांगावयाचें आहे हें मात्र विसरतां कामा नये.

९. **सृष्टि आणि कवि** : ही कविता अमेरिकन कवि इमर्सन् याच्या The Apology या कवितेचें भाषांतर आहे. या कवितेंतहि सृष्टि आणि तिजमधील सौंदर्य हा काव्याचा उत्तम विषय व स्फूर्ति ठरतात हा आशय आहे. केशवसुतांची ही कविता त्यांच्या सर्व भाषांतररूप कवितांमध्ये मूळांतील अर्थ सामान्याने आणण्याच्या दृष्टीने यशस्वी म्हणावी लागेल. मूळ कविता 'केशवसुत : काव्यदर्शन' या ग्रंथाच्या परिशिष्टामध्ये दिलेली पाहावी.

१०. **दूर कोठे एकला जाउनीया** : तारका ही प्रकाशदात्री आणि आकाशांत असल्याने ती वाच्यार्थाने दिव्य असते. कवीमध्ये प्रकाशदायकत्व व दिव्यत्व लक्ष्यार्थाने असतें, म्हणून तारकेचें आणि त्याचें असें, वंधुभगिनीचें नातें केशवसुतांनी कल्पिलें आहे. कवीच्या दिव्यत्वापुढे जग भिकारी असल्याचें तारकेने सांगतांच कवीस समाधान वाटतें. तें खरें असो नसो, केशवसुतांस तो अर्थ व्यक्त करावयाचा आहे हें स्पष्ट आहे. हें सांगण्याकरिता त्यांनी रूपकाचा आश्रय केला आणि प्रथमपुरुषीं लेखन केलें. यांत स्वतःच्या कवित्वाची जाणीव व्यक्त करावयाची होती असें समजण्यापेक्षा कवीसंबंधी सामान्यपणें हें सांगावयाचें होतें असें समजणें योग्य होईल. या कवितेंत काव्याचें दुःखित मनाला आराम

देण्याचें कार्य किंवा हृदयापासून निघालेले बोल म्हणजे काव्य होतें ही कल्पनाहि आली आहे. काव्याचें मुख्य रहस्य तें आहे, कलाज्ञान नव्हे, हे विचार अनुपंगानें आले आहेत. तानसेन, गायन इत्यादि शब्दांनी काव्यकला व गायन-कला यांमधील कला म्हणून असणारें साम्यहि व्यक्त होतें. केशवसुतांच्या प्रस्तुत कवितेंत व इतर कित्येक कवितांतून सांगावयाच्या आशयाच्या मानाने ' कला-ज्ञान ' फारच गौण असल्याचें दिसतें ही गोष्ट सर्व-मान्यच आहे.

११. शब्दांनो ! मागुते या : काव्यरचनेत अनुकूल-शब्द-संपत्तीचें महत्त्व किती आहे तें व्यक्त करण्याचा हेतु या कवितेंत आहे. शब्द हें वाग्देवीचें वाहन आहे. पण प्रतिकूल मनःस्थितीत हे शब्द सुचत नाहीत व रचना होऊं शकत नाही हा अनुभव केशवसुत या कवितेंत सांगतात. ही कविताहि रूपकात्मक व पटवर्धनांच्या मताने क्लृप्तिस्वरूप आहे. कवीच्या मनाची काव्यानुकूल अवस्था पाहून (हिरवी चित्तभूमि) शब्द या वाग्देवीच्या वाहकांनी तिचा आपल्या पाठीवरील देव्हारा तेथे उतरविला. त्या शब्दांसंगें कवीने आपल्या हृदयवनांत विहार करून वाग्देवीवर कल्पनापुष्पें वाहिलीं व त्या कार्यातच तो दंग झाला त्यामुळे व्यवहाराकडे त्याचें दुर्लक्ष झालें. त्या व्यावहारिक जगाने कवीस अर्थात् नीट वागविलें नाही. त्यामुळे त्याचें मन अस्वस्थ होऊन त्याची काव्यानुकूलता नष्ट झाली व शब्द उडून गेले; काव्य सुचेनासें झालें. हा अनुभव केशवसुतांनी यांत व्यक्त केला आहे. शब्दांची अडचण याहि कवितेमध्ये दिसते आहे. फिरनि याऐवजी फिरवुनि असा शब्द, नूतन ऐवजी नूतन हें कोशबद्ध रूप, मला या ऐवजी ' या जनाला, ' ' तुच्छ मानलें ' याऐवजी ' लोटिलें तुच्छतेला ' असे. शब्दप्रयोग हे ही अडचण स्पष्टच दर्शवितात. केशवसुत शब्दांना फार महत्त्व देत असें अनुमान कित्येकांनी या कवितेवरून काढिलें आहे. भावार्थ असा की, काव्यांत अर्थाला ते महत्त्व देत नव्हते. यासारखा विपर्यास दुसरा कोणताहि नसेल. केशवसुतांनी शब्दलालित्याकडे अधिक लक्ष द्यावयास हवें होतें ही तर खरी स्थिति, त्या मानाने अर्थाकडे किंवा अर्थगौरवाकडेच त्यांचें लक्ष अधिक, म्हणून शब्द नीट जुळोत न जुळोत, अर्थ प्रकट व्हावा ही त्यांची इच्छा व धडपड. शब्दांना ते महत्त्व एवढ्याकरिता देत की योग्य अशा काव्यानुरूप शब्दांची उपस्थितीच मुळी त्यांना फारशी लाभलेली नव्हती. त्यामुळे अर्थाकडे दुर्लक्ष्य होई असें नाही.

१२. दिव्य ठिणगी : रूपकात्मक अथवा कल्पितस्वरूप अशी ही आणखी एक कविता. कवि किंवा प्रतिभावान् लोकांना वेळोवेळीं जें प्रतीत होतें त्याचें मूळ म्हणजे केवळ ज्ञानमय असा प्रकाश होय. त्या प्रकाशाची एक ठिणगी म्हणजे कवीची प्रतिभा अथवा तीमुळे मिळणारा बोधप्रकाश होय. तो मिळण्याकरता कवीस सर्वस्वत्याग करावा लागतो, म्हणजे ऐहिक स्वार्थाकडे दुर्लक्ष करावें लागतें. पण कवीस वाईट वाटतें तें यामुळे नव्हे; तर हा त्याग कऱ्हा लोकांना त्याने आणलेल्या संदेशाचें महत्त्व कळत नाही यामुळे होय. येथेहि केशवसुतांनी केलेली तक्रार कांही अंशीं स्वतःसंबंधी असण्याचा संभव असला, तरी एकंदरीत कविजनांच्या वतीने केलेली आहे. कवींच्या काव्यामुळे व्हावयाच्या उद्बोधना-विषयी आणि त्याकडे सामान्य माणसांचें जें दुर्लक्ष होतें त्याविषयीचें वर्णन आहे.

१३. सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्यदृष्टि : रूपकात्मक चार श्लोकी सुनीतसदृश कवितेचें आणखी एक उदाहरण. साध्या विषयांतहि मोठा आशय पाहण्याची केशवसुतांची दृष्टि. सृष्टीतील सर्वच वस्तूंमध्ये असा आशय असतो; तो पाहणारा मात्र पाहिजे आहे. सृष्टि मानवाला तो आशय पाहण्याचें सतत आवाहन करीत असते. तो आशय पाहण्याची शक्ति असली, तरीहि तसा प्रयत्न केल्याशिवाय तो दिसत नाही. साधा धोंडा, पण त्यावावत झटून प्रयत्न केला की त्यांतून मूर्ति निर्माण होते. निसर्गातील प्रत्येक गोष्टीकडे असें पाहिल्यास व प्रयत्न केल्यास असा आशय-मूर्ति निर्माण होऊं शकतात. 'धोंड्यामधूनी दिसतें कवीला' असें केशवसुत आपले मित्र कै. वा. व. पटवर्धन यांना लिहिलेल्या कवितेंत म्हणतात. त्याच विचाराचा आशय असणारी ही स्वतंत्र कविता आहे. 'माझी दृष्टि असे अलौकिक' हे शब्द केशवसुतांवर आत्मकवित्वाच्या अतिरिक्त जाणीवेचा आरोप करणारांस उपयुक्त आहेत. परंतु शीर्षकांत आपल्या कवित्वापेक्षा सृष्टींत भरून राहिलेल्या तत्त्वदर्शनाकरिता लागणाऱ्या प्रतिभावान्तांच्या दिव्य दृष्टीचाच विचार प्रधान दिसतो. गंभीर ध्वनीची भाषा आकाशवाणीस अनुरूप म्हणून संस्कृत योजिलेली दिसते. पण 'कुत्राप्यस्मिच सर्ववस्तुषु' या शब्दांत अपि व च या दोन पादपूरकांनी संस्कृतवरील प्रभुत्व अपुरें पडल्याचें व्यक्त होतें. 'भोः' यांतील विसर्ग पुढील क च्या आधी लुप्त होण्याचें कारण नव्हतें. पुढील 'कुत्रासि' या शब्दांनी आधीच्या भो मुळे कांही श्वानसंबंधी अर्थ मनांत येतो. त्यामुळे हें सारेंच हास्योत्पादक झालें आहे.

१४. क्षणांत नाहीसे होणारे दिव्य भास : कविजनांना काव्यनिर्मिती-वाचत अनेक वेळा येणारा एक अनुभव या कवितेत प्रथित केला आहे. येथेहि एका रूपकाचाच आश्रय केला आहे. आत्माराम म्हणजे कवीचा आत्मा, आणि आका म्हणजे जीवनांतील कठोर व्यवहार. वाकीचा अर्थ स्वतः केशवसुतांनी दिलेल्या टीपेवरून कळण्यासारखा आहे. निसर्गात, जीवनांत कांही नवीन सौंदर्य दिसल्यासारखे वाटते. ते शब्दांनी व्यक्त करण्याचा, शब्दनिवद्ध करण्याचा प्रयत्न, कवि करितात. पण तो पूर्ण व्हावयाच्या आंतच त्याच्या काव्यसमाधीत व्यवहाराचा व्यत्यय येतो व तिकडे लक्ष जातांच इकडचा भास विलीन होतो. पण कांही सुंदर पाहिल्याची हुरहूर वा लुप्त झाल्याची रुखरुख ल्याला वाटत राहते, व पुनः केव्हा तत्सदृश परिस्थितींत जे पूर्वी भासमान झाले होते त्याची स्मृति झाली तरी ते परत अनुभवास येत नाही. बहुतेक कलावंतांना येणारा हा अनुभव केशवसुतांनी या कवितेत वर्णिला आहे. अर्थात् अनुभवाखेरीज त्याची यथार्थता पटण्यासारखी नाही. ज्यांना अनुभव आहे, त्यांना मात्र त्यांतील तथ्य पटण्यासारखे आहे.

१५. चिन्हीकरण : काव्यनिर्मितीची प्रक्रिया हा या कवितेचा विषय आहे. येथेहि रूपक आहेच. हे एक साद्व समस्तवस्तुविषयक रूपक आहे. चिन्हीकरण म्हणजे चिन्हांनी व्यक्त करणे. शब्द हे भावना व्यक्त करण्याचे साधन, म्हणजेच भावनेची चिन्हे आहेत. यांनीच काव्य होते. म्हणजेच भाव (ना) आणि त्यांचे आकार, म्हणजे शब्द, म्हणजेच मूर्ति, यांचा संगम म्हणजे काव्य होय- भावना आणि शब्द यांचा लिंगविपर्यय करून त्यांचा उल्लेख करण्यांत भाव हा वर म्हणजे श्रेष्ठ व शब्द म्हणजे मूर्ति ही वधू म्हणून त्यापेक्षा कमी असा तरतमभाव अभिप्रेत असावा. काव्यावरील हे मुख्य रूपक झाल्यावर त्याच्या इतर अंगांवर आणखी रूपके करण्यांत आली आहेत. ध्यान किंवा एकतानता हे त्या वधूवरांच्या संगमाचे स्थान, म्हणजेच अनुकूल मनःस्थिति होय. कवीचा आत्मा या दोहोंचा संगम घडवून आणणारा उपाध्याय ठरला. त्या उपाध्यायाने स्फूर्ति. रूपी अग्निज्वालेमध्ये स्वतःच्या जीविताचा लाजाहोम केला व असे त्यांचे लग्न लागले. काव्यरचना करणे म्हणजे मामुली वाच नसून आपले जीवितहि त्या- करिता समर्पण करावे लागते हा भावार्थ. अशा या विवाहाची मधुर फळे, अपत्ये म्हणजे सुरस कल्पित (कल्पना) आणि (सुरस?) विचार होत. या

मोठ्या रूपकांतील अंगभूत रूपकें स्थूल मानानेच घ्यावयाचीं आहेत. कवीचा आत्मा त्याच्या भावनांपासून वरापेक्षा उपाध्याय जितका विलग असावा तितका वेगळा काढतां येईल काय याविषयी शंका वाटते. स्फूर्ति म्हणजे कवीच्या जीविताची आहुति घेणारी ज्वाला होते की काव्यरचनेस अनुकूल अशी वधू-वरांची सखी होते याबद्दल भिन्न मत होणें शक्य आहे. तसेंच भावना व शब्द यांचा विचार आणि कल्पना यांच्याशीं जनकसंबंध आहे की इतर कांही संबंध आहे हाहि प्रश्न चिन्त्य आहे. रूपकांतलि हीं अंगोपांगें एकंदर काव्य-निर्मितीशीं संबद्ध आहेत एवढें मात्र खरें. या कवितेंत वर्णिल्याप्रमाणेच त्यांचे संबंध आहेत काय हा कविमानसशास्त्राचा प्रश्न होईल.

१६. प्रतिभा : हें खरोखर केशवसुतांचें शेवटचें सुनीत आहे. प्रतिभेच्या कार्याविषयीचें उज्ज्वल शब्दांनी केलेलें हें विवेचन आहे. ती एक अत्यद्भुत आणि गूढ अशी शक्ति आहे हें पहिल्याच ओळींत केशवसुत सांगतात. संचारणें शब्दाने भूतसंचारासारखी अचाट शक्ति असा अर्थ सूचित होतो. अशा वेळीं कवीचा आत्मा मुक्तपणें आकाशांत म्हणजे उच्च वातावरणांत विहार करितो. त्याला पाहून इंद्राश्व विचकतो. इंद्र ही लब्धप्रतिष्ठ जनांची देवता. कवीचे मुक्त विचार ऐकून या देवतेस भय वाटूं लागतें; कारण कवीच्या नवविचारांनी त्याचें स्थान डळमळीत होऊं लागतें. इंद्राचा अश्व पुराणांतरीं उच्चैःश्रवा म्हणून प्रसिद्ध होता, पण इंद्राचें वाहन म्हणून ऐरावत तारतम्याने अधिक प्रसिद्ध आहे. दैत्यांचें बल आणि देवांचें सत्त्व यांत शारीर आणि नैतिक बल वा सामर्थ्य असा भेद अभिप्रेत असावा. सायुज्य हेंच नाम असल्याने त्व हा प्रत्यय अनवश्यक आहे. विराट् पुरुषाशीं सायुज्य म्हणजे परमेश्वराशीं गुणधर्मदृष्ट्या समरूपत्व म्हणावयास हरकत नाही. हिरण्मय मंडल म्हणजे तेज. त्यां मंडलाला अरा अनेक असल्या तरी त्यावर धार लावीत नाहीत, ती मंडलाच्या धावेवर लावतात. केशवसुतांचा थोडा घोटाळा झालेला दिसतो. देव = सत्कल्पना, सद्विचार; जुनीं शस्त्रें = जुने विचार. त्यांना नवीन धार लावावी लागते. दानव = असत् कल्पना. पतंग = कीटक. कवींनी नवीन विचार प्रकट केले की, त्याप्रमाणे नवीन निर्मिती होते म्हणजेच नवनिर्मितिकर्ता ब्रह्मदेव ते विचार घेतो. अशा तऱ्हेची ही देवजननी ज्यावर प्रसन्न होते, त्यास जग तुच्छ न वाटलें तरच नवल. जुनें वाजूस काहून नवीन आणलें पाहिजे ही केशवसुतांची कल्पना त्यांच्या प्रतिभा-कल्पनेच्या

मुळाशीं आहे. त्या दृष्टीने 'अपूर्वस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा' ही व्याख्या त्यांना मान्य होण्यास कांहीच हरकत नाही.

१७. कवि : प्रतिभेप्रमाणे ती ज्यांच्याजवळ असते अशा कवींविषयीहि केशवसुतांच्या कल्पना विशेष असाव्या हें साहजिक होतें. या कवितेंत कवींचें माहात्म्य त्यांनी वर्णिलें आहे. काव्यें हीं त्यांच्या मंदूचीं फुलेंच होत. त्या कवींच्या मनाची काव्यनिर्मितीच्या वेळची स्थिति समाधीची असते. त्यांच्या जगण्याने जगास पोषक असें वैचारिक वातावरण निर्माण होतें. अर्थात् संहारक वायु तो कवि नष्ट करितो. इतकें कवींचें सामर्थ्य व माहात्म्य खरोखरीच असतें तर 'काव्याचें प्रयोजन' किंवा 'दिव्य ठिणगी' या कवितांत कवीकडे होणाऱ्या दुर्लक्ष्याविषयी तक्रार करण्याचा प्रसंग स्वतः केशवसुतांवर येता ना.

१८. आम्ही कोण ? : केशवसुतांच्या सुनीतांपैकी हें रचनादृष्ट्या यशस्वी असें सुनीत आहे. यांतहि मागील कवितेप्रमाणे कविमाहात्म्य हा विषय झाला आहे. काव्यविहारास कवीस मोकळें असणारें क्षेत्र म्हणजे सर्व विश्व होय. कवीस दिक् आणि काल यांच्या मर्यादा नसून तो मागचें तसें पुढचेंहि पाहूं शकतो. कवि आणि कलावंत यांच्या हातांत कोणत्याहि गोष्टीस अधिक सुंदर रूप प्राप्त होतें. कवीखेरीज इतर लोक फोल गोष्टींवर परिश्रम करितात; कवि मात्र त्यांतलि सार तेवढें निवडतात. शून्यांत सुर म्हणजे देव, म्हणजेच सत्कल्पनांची निर्मिति व स्थापना कवीच करितात, व पृथ्वीवर स्वर्गांतल्याप्रमाणे सुखाची अभिवृद्धि करण्याचा ते प्रयत्न करितात. कवींवाचून सर्व फुकट आहे. तेच शरण्य आहेत. असा या कवितेचा आशय आहे. शेवटच्या दोन ओळींनी मूल विचारास परिणामकारकता आली आहे. या सुनीतांत कोणास अहंकाराचा दर्प येतो. अहंकार आहे, पण तो वैयक्तिक नसून कविजातीवद्दल आहे, आणि कदाचित् कवींवद्दल काढलेल्या अनुदार उद्गारांची ती प्रतिक्रिया आहे. स्वतःच्या कवित्वावद्दलचा उल्लेख हा नव्हे हें लक्षांत घेणें आवश्यक आहे. या कवितेची जीं अनेक विडंबनें झालीं आहेत, तीं त्या कवितेच्या सर्वपरिचितत्वाचीं द्योतक आहेतच, पण तीं मूल कवितेच्या यशार्चींहि द्योतक आहेत.

१९. धूमकेतु आणि महाकवि : महाकवि हे केव्हा आणि कां अवतरतात याची मीमांसा करितां येत नाही. ते स्वयंप्रकाशी असतात; म्हणजे इतरांची छाप त्यांच्यावर नसते; त्यांच्यामुळे जगांतलि विचारांत क्रांति होते. म्हणून ते

त्या क्रांतीचे सूचक ठरतात; हे विचार या कवितेत केशवसुतांनी मांडिले आहेत. महाकवींचे साम्य धूमकेतूंनी सूचित करणारे शब्दप्रयोग केशवसुतांनी बुद्ध्या केलेले आहेत.

२०. फिर्याद : वरवर प्रेमगीत, पण वस्तुतः काव्यदेवतेस उद्देशून असलेली अशी ही कविता मानण्यांत येते. कवि किंवा त्या कवितेचा नायक कुंजांत वसला असतांना कोणी सुंदर रूपगुणखनी अशी युवती येथे आली व त्याचे चुंबन घेऊन त्याच्या कानांत मधुर गीत गुणगुणली. हा व्यवहार जीवनांत सामान्यपणे न घडणारा असल्याने येथे मुख्यार्थबाध होतो व म्हणून या वर्णनांचा अर्थ लक्ष्यार्थाने लावावा लागतो. ती युवती मधुर गीत गात होती यावरून ती गीतदेवता वा काव्यदेवता समजणे योग्य होईल. हा अर्थ एकदा घेतल्यावर पुढील कवितेमधील इतर अर्थहि त्या संदर्भात, पण लक्ष्यार्थाने घेतां येतो. वस्तुतः ही कविता १९०२ मध्ये लिहिली गेली. त्यावेळीं केशवसुतांनी वऱ्याच कविता लिहिल्या होत्या, तथापि आपण केलेली काव्यरचना अत्यंत अल्प आणि सर्वस्वी मनासारखी उतरली नाही असें असमाधान कोणाहि महत्त्वाकांक्षी कवीस वाटणे अगदी साहजिक होतें. एवढ्याच अर्थाने ही कविता वाचावयाची आहे. काव्यरचना मुळींच झाली नाही म्हणून केशवसुतांची ही तक्रार होती असें समजणे चुकीचें होईल. आपल्याच काव्य मुळींच जुळत नाही याच्या जाणीवेचा हा कवीने दिलेला कबुलीजवाब म्हणून या कवितेच्या आधारे केशवसुत हे कवीच नव्हते हें सिद्ध करण्यास हा पुरावा उपयोगी पडण्यासारखा नाही.

२१. रूष्ट सुंदरीस : मागील कवितेप्रमाणेच हीहि कविता प्रसन्न न झालेल्या काव्यसुंदरीस उद्देशून लिहिली आहे, असा कित्येकांचा समज आहे. मागील कवितेप्रमाणे मुख्यार्थबाध होतो म्हणून सरळ प्रेमगीताप्रमाणे अन्वय न करितां काव्यदेवता मानावी लागते असें मात्र येथे होत नाही. मात्र रूपकाच्या आधाराने तसा अर्थ शक्य आहे. 'रूष्ट सुंदरीस' हें शीर्षक कीटस् कवीच्या 'निर्दय रमणी' La Belle Dame Sans Merci या शीर्षकाप्रमाणे वाटतें. त्या कवितेत ती कीर्ति असावी असें दिसतें. म्हणजे याहि कवितेत कीर्ति असण्याचा संभव नाही असें नाही. या कवितेत केशवसुतांनी दैवत आणि प्रेयसी या दोन भूमिकांची भेसळ केली आहे. दैवतावद्दल भक्ति व प्रेयसीवद्दल प्रेम या दोनहि भावनांचा संकर या कवितेत झालेला दिसतो. वस्तुतः या कवितेची रचना

२१.६ : हरपलें श्रेय

अशी झाली आहे की, ती केवळ प्रेमविषयक, काव्यविषयक किंवा कीर्तीसारख्या एखाद्या आकांक्षेविषयीची असें कोणतेंहि स्वरूप तिचें मानतां यावें. 'तुजवरि पद्यें कितीतरी गाइलों' याचा अर्थ पद्यरचनेची अडचण नव्हती असा घेऊन ही पद्यरचना कवितेपेक्षा निराळ्या व्यक्तीकरिता असावी असें समजतां येईल. अथवा पद्यरचनेची अडचण न वाटतांहि काव्यदेवतेचा खरा कृपाप्रसाद झाला नाही अशीहि कवीची भावना असणें शक्य आहे. सारांश, तिचा अर्थ असा संदिग्ध आहे. स्वतः कवीने कांही किल्ली देऊन ठेविली असती तर वरें झालें असतें. सध्या तिचा समावेश काव्यविषयक कवितांच्या अखेरीस व प्रेमविषयक कवितांना निकट असा करणें हेंच उचित होईल.

स्तवक : ३

२२. थकलेल्या भटकणाराचें गाणें : ही कविताहि काव्यदेवतेस अनु-लक्षून आहे असें कित्येकांस वाटतें. लक्षणने तें अर्थात् तसें घेणें अशक्य नाही. पण सरळ प्रेमगीत धेतल्याने अन्वय सहज लागतो. या गीतांत भावनोत्कटता चांगल्या प्रकारें व्यक्त झाली आहे, व केशवसुतांच्या कवितेंत अनेक वेळा अभावाने जाणवणारा प्रसादगुण या कवितेंत प्रकर्षाने व्यक्त झाला आहे. कंडन = कांडणें या धातूपासून झालेलें अथवा केलेलें नाम. केशवसुतांच्या अर्थ-चमत्कृति नसणाऱ्या व भावना सहजतेने व्यक्त झालेल्या कवितांमध्ये या कवितेचा क्रमांक वराच वर लागेल.

२३. जरी तूं ह्या येथे : केशवसुतांच्या वैयक्तिक प्रेम-विषयक अशा फार थोड्या कवितांमधील ही एक आहे. पण हीमध्येहि चमत्कृतीला स्थान मिळालेलें आहे. आरंभीच्या या प्रेमकवितांवर संस्कृत शृंगारिकतेची छाया पडलेली दिसते. 'प्रियेचें ध्यान,' व 'अपर-कविता-दैवत,' या दुसऱ्या दोन कवितांत ती अधिकच दिसते. 'तुला लोलुप,' 'खासें झालें असतें,' 'इथतिथे,' 'दिसवुनी,' 'श्रुतिद्वारें चित्तीं दवाडिलीं असतीं,' 'लकडिने,' 'पुरी हाताच्याने नच करवतीं' इत्यादि शब्दप्रयोग काव्यानुरूप न वाटण्यासारखे आहेत. वियोगा-मुळे होणाऱ्या परिणामाचें अतिशयोक्तिपूर्ण चित्र असें या कवितेसंबंधी म्हणतां येईल.

एखाद्या ग्रंथ संज्ञा. ठा. स्थलप्रदीपा : २१७

२०४४०. वि. ...कल्प...

क्रमांक ...१.३.३.३..... नां: दि: ...१.३.१.१८६

२४. प्रीति : केशवसुतांची प्रेमविषयक अशी प्रसिद्ध कविता. प्रेम आपल्या-बाहेर शोधण्यांत अर्थ नसतो, स्वतःच्या हृदयांत तें आधी असावयास पाहिजे, प्रीतीने प्रीति संपादावी लागते, त्याकरिता आपल्या प्रियजनाला प्रीतीचे उपचार करावे लागतात. आपण कांही प्रेमळ—प्रेम व्यक्त करणारें कृत्य केल्याविना आपल्यास प्रेम मिळणार नाही हा या कवितेचा मुख्य आशय आहे. प्रेम निर्माण कां होतें याविषयी मात्र कांही सांगतां येत नाही, असेंच कवीस वाटत असावें. नाहीतर कल्पवृक्षाचीं बीजें हृदयांत पडल्यामुळे प्रेमोत्पत्ति होते अशी उपपत्ति त्याने दिली नसती. या कवितेच्या पहिल्या कडव्यांत वृत्तदृष्ट्या रचना शिथिल झाली आहे. ती पुढे केलेल्या दोन तीन मुक्तच्छंदसदृश रचनेच्या प्रयोगाची पूर्वसूचक तर नसेल ?

२५. प्रयाणगीत : निसर्गातील कांही घटनांचा आपल्या दृष्टीने अर्थ लावून वियोगानंतर पुनः भेट होणें हें शक्य आणि स्वाभाविकपणें होतें असें सांगण्याचा प्रयत्न या कवितेंत आहे. 'प्रीतीचा पथ वर्तुळ आहे' म्हणून मागे असलेल्या प्रियेच्या हातास पुरुष सहजच लागतो हा विचार प्रत्ययकारी आहे काय ? असें असतें तर स्वतः कवीनेच चिरवियुक्तावद्दल कविता लिहिली आहे त्याचें काय ? निसर्गातील घटनांचा आपण लावलेला अर्थ खरोखर तर्कदृष्ट्या विश्वसनीय असतो काय ? प्रस्तुत क्षणीं कवीला किंवा विरही माणसाला प्रियेची समजूत घालावयाची आहे म्हणून ओढून ताणून केलेला हा युक्तिवाद तर्कतः नव्हेच, पण काव्यदृष्ट्यासुद्धा विशेष यशस्वी झालेला नाही.

२६. माझा अन्त : या कवितेच्या पद्यप्रकाराचें वर्णन वृत्तवैचित्र्य असें केशवसुतांनी केलें आहे. या कवितेंतील प्रत्येक श्लोकांत पहिले तीन चरण इंद्रवज्रेचे असून चौथा चरण वसंततिलका वृत्ताचा आहे. वैचित्र्य असलें तर चौथा चरण वेगळ्या वृत्तांत लिहिण्याचें आहे. याला जुन्या छंदःशास्त्रांत विषम वृत्त असें म्हणत. विषम असलें तरी त्यांत नियमितता आहेच. पूर्वीच्या वृत्त-रचनेंत समवृत्ते अधिक, त्यामुळे त्यांत एक प्रकारची कंटाळवाणी एकरूपता येई. इंग्रजी कवितेंत यापेक्षा वैचित्र्य असे. तसें वैचित्र्य आणण्याचा केशवसुतांचा पहिला प्रयत्न होय. पहिल्या कडव्यांत वृक्षावर बीज पडून त्याची जी स्थिति झाली ती गोविंदाप्रजांच्या 'प्रेम आणि मरण' या कवितेचा विषय झाली आहे.

२१८ : हरपलें श्रेय

२४. प्रीति : केशवसुतांची प्रेमविषयक अशी प्रसिद्ध कविता. प्रेम आपल्या-चाहेर शोधण्यांत अर्थ नसतो, स्वतःच्या हृदयांत तें आधी असावयास पाहिजे, प्रीतीने प्रीति संपादावी लागते, त्याकरिता आपल्या प्रियजनाला प्रीतीचे उपचार करावे लागतात. आपण कांही प्रेमळ—प्रेम व्यक्त करणारें कृत्य केल्याविना आपल्यास प्रेम मिळणार नाही हा या कवितेचा मुख्य आशय आहे. प्रेम निर्माण कां होतें याविषयी मात्र कांही सांगतां येत नाही, असेंच कवीस वाटत असावें. नाहीतर कल्पवृक्षाचीं बीजे हृदयांत पडल्यामुळे प्रेमोत्पत्ति होते अशी उपपत्ति त्याने दिली नसती. या कवितेच्या पहिल्या कडव्यांत वृत्तदृष्ट्या रचना शिथिल झाली आहे. ती पुढे केलेल्या दोन तीन मुक्तच्छंदसदृश रचनेच्या प्रयोगाची पूर्वसूचक तर नसेल ?

२५. प्रयाणगीत : निसर्गातील कांही घटनांचा आपल्या दृष्टीने अर्थ लावून वियोगानंतर पुनः भेट होणें हें शक्य आणि स्वाभाविकपणें होतें असें सांगण्याचा प्रयत्न या कवितेंत आहे. 'प्रीतीचा पथ वर्तुळ आहे' म्हणून मागे असलेल्या प्रियेच्या हातास पुरुष सहजच लागतो हा विचार प्रत्ययकारी आहे काय ? असें असतें तर स्वतः कवीनेच चिरवियुक्तावद्दल कविता लिहिली आहे त्याचें काय ? निसर्गातील घटनांचा आपण लावलेला अर्थ खरोखर तर्कदृष्ट्या विश्वसनीय असतो काय ? प्रस्तुत क्षणीं कवीला किंवा विरही माणसाला प्रियेची समजूत घालावयाची आहे म्हणून ओढून ताणून केलेला हा युक्तिवाद तर्कतः नव्हेच, पण काव्यदृष्ट्यासुद्धा विशेष यशस्वी झालेला नाही.

२६. माझा अन्त : या कवितेच्या पद्यप्रकाराचें वर्णन वृत्तवैचित्र्य असें केशवसुतांनी केलें आहे. या कवितेंतील प्रत्येक श्लोकांत पहिले तीन चरण इंद्रवज्रेचे असून चौथा चरण वसंततिलका वृत्ताचा आहे. वैचित्र्य असलें तर चौथा चरण वेगळ्या वृत्तांत लिहिण्याचें आहे. याला जुन्या छंदःशास्त्रांत विषम वृत्त असें म्हणत. विषम असलें तरी त्यांत नियमितता आहेच. पूर्वीच्या वृत्त-रचनेंत समवृत्तें अधिक, त्यामुळे त्यांत एक प्रकारची कंटाळवाणी एकरूपता येई. इंग्रजी कवितेंत यापेक्षा वैचित्र्य असे. तसें वैचित्र्य आणण्याचा केशवसुतांचा पहिला प्रयत्न होय. पहिल्या कडव्यांत वृक्षावर बीज पडून त्याची जी स्थिति झाली ती गोविंदाप्रजांच्या 'प्रेम आणि मरण' या कवितेचा विषय झाली आहे.

२१८ : हरपलें श्रेय

या कवितेतहि अर्थचमत्कृतीचा आश्रय कवीने केला आहे. 'मी भूत हें मम असें' या वाक्याने तिचा उत्कर्ष शेवटच्या चरणांत साधलेला आहे.

२७. फार दिवसांनी भेट : बहुत दिवसांनी भेट झालेल्या विरही स्त्री-पुरुषांचें हें स्वभावोक्तिपूर्ण चित्र आहे. दुसऱ्या कडव्यांतील 'कालें आणि कष्टदर्शने' इत्यादि ओळींची रचना गुंतागुंतीची व क्लिष्ट झाली आहे; ती सोडल्यास इतर कविता प्रसादपूर्णच म्हणतां येईल.

२८. प्रणयकथन : 'प्रीतीची भाषा' या आपल्या दोन श्लोकांच्या दुसऱ्या एका कवितेत केशवसुतांनी प्रीतीची भाषा ही मूकच असते असें प्रतिपादिलें आहे. त्या उलट या कवितेत प्रेम शब्दांनी व्यक्त झालें तरच प्रणयी जीवांचें समाधान होतें; इतर अनेक उपचारांनी तें व्यक्त झालें तरी समाधान होत नाही असें मत मांडिलें आहे. व्यवहारांत जें वाटतें तें बोलण्यापेक्षा करून दाखवावें हें चांगलें मानण्यांत येतें. परंतु व्यवहाराची कसोटी प्रीतीला लावतां येत नाही. तर व्यवहार, सुज्ञपणा या गोष्टी विसरून 'प्रिय, जिवलग' असें संग्रोधून तूं आपलें प्रेम व्यक्त कर असें एक प्रेमिक आपल्या प्रेयसीला म्हणत असल्याची भूमिका या कवितेत आहे. हें सिद्ध करण्याला जलाशय-झरी, नदी-समुद्र, सागरलहरी-किनारा, हवा-गिरि इत्यादि निसर्गातील दाखले अर्थात् काव्यापुरते खरे आहेत. पण असें असलें तरी त्यांच्या मुख्य आशयांत तथ्य आहे असें म्हणतां येईल. प्रीतीची भाषा मूक असते किंवा शब्दांशिवाय प्रेमाची अभिव्यक्ति नीट होत नाही या दोनहि परस्पर-विरोधी विधानांत परिस्थिति, प्रेमिकांची मनःस्थिति यांच्या संदर्भांत तथ्य कांही ना कांही प्रमाणांत असतेंच. रचनादृष्ट्या कविता प्रवाही व प्रसादपूर्ण आहे असें म्हणतां येईल.

२९. मनोहारिणी : प्रेमकवितांत बाह्य सौंदर्याचा फारसा उल्लेख केशवसुत करीत नसत; पण ही कविता स्त्रीसौंदर्याचें वर्णन करण्याकरिताच केशवसुतांनी लिहिलेली दिसते. सौंदर्यावद्दलची, विशेषतः स्त्री-सौंदर्यावद्दलची रसिकता केशवसुतांच्या इतर कवितांत व्यक्त होत नाही. सौंदर्यदर्शनाचा परिणाम भान विसरण्यामध्ये होतो. गौर भाल, तेजस्वी नेत्र, उत्फुल्ल गुलाबी गाल, मधुर हास्य, सिंहकटित्व, पान वक्षःस्थल, गुरु नितंब, गजगति, इत्यादि शारीर सौंदर्याचें वर्णन केशवसुत या कवितेत करतात. अशारीर सौंदर्याचा उल्लेख शेवटीं शालीन्य, गांभीर्य, उदात्त मुद्रा इत्यादि वावर्तात येतो. या संदर्भांत रामायण आणि भारत यांच्या

उपमा देण्यांत नावीन्य साधलें आहे यांत शंका नाही. शारीरसौंदर्य म्हणजे काय व तेंहि आपल्या दृष्टीला समजतें हें दाखविण्याचा केशवसुतांचा हा प्रयत्न आहे. भाषेंत संस्कृत-प्रचुरता जशी, तशीच सौंदर्याबाबतहि संस्कृत कल्पनाच प्राधान्याने डोळ्यांपुढे दिसते.

३०. राजा शांतनु : शांतनु याएवजी शंतनु असेंच नांव पाहिजे. केशवसुतांनी पौराणिक कथांवर दोन प्रेमकथा-कविता लिहिल्या, त्यांपैकी ही एक आहे. दुसरी कच-देवयानी यांविषयीची आहे. मोरोपंतांच्या आर्यावृत्ताचा आश्रय या दोनहि कवितांतून केशवसुतांनी केला. मोरोपंती भाषेचें व रचनेचें अनुकरणहि जाणून केलें असावें असें वाटतें. मोरोपंती क्लिष्टता मात्र यांत आली नाही. चौथ्या आर्येमधील गंगे-भंगे-अंगे इत्यादि शब्दांचा यमकानुप्रास, काम-धाम-काम यांची दामयमकपट्टश योजना, ' ये ! ये ! धीर न धरवे, करवे ना काज मज पहा कांही ' या पंक्तीमधील धीर-धर, धरवे-करवे, काज-मज इत्यादि अनुप्रास मोरोपंतांची आठवण करून दिल्याखेरीज कसे राहतील ? पण अर्थप्रतीतीच्या दृष्टीने सर्व कविता सुबोध झाली आहे. जुन्या पद्धतीची सोडून नवीन रचना केल्यानंतर रुचिपालटाकरिता पुनः आर्येकडे केशवसुत वळलेले दिसतात. शंतनूच्या व्याकुळतेशिवाय इतर कांही वघण्याजोगें या कवितेंत असेल तर तिचें हें रचनावैशिष्ट्यच होय.

स्तवक : ४

३१. मयूरासन आणि ताजमहाल : केशवसुतांचें पहिलें सुनीत; मिल्हनी पद्धतीचें; ८ आणि ६ ओळींचे खंड; स्वार्थाने प्रेरित अशा मानवकृतीपेक्षा प्रीतिप्रेरित अशा त्याच्या कृति अधिक काल टिकतात, स्वार्थमूलक, वैभवदर्शक कृति नष्ट होतात, असें प्रीतीचें माहात्म्य या कवितेंत गाडलें आहे. यांतील विचारसरणी ही अर्थात् तर्कशुद्ध नाही. मयूरासन हलविणें शक्य होतें व ताजमहाल चोरून नेणें अशक्य होतें, म्हणून तो राहिला व मयूरासन पळविलें गेलें. ताजमहालसारख्या, पण प्रीतिप्रेरित नसलेल्या, इतर इमारती राहिल्या आहेतच. पण या एकाच व्यक्तीने निर्मिलेल्या दोन कृति एकदम लक्षांत घेतल्या म्हणजे केशवसुतांना सुचलेला विचार हा स्वाभाविकपणें मनांत येणारा आहे. कविता लिहावयास एवढें पुरेसें आहे.

३२. चिरवियुक्ताचा उद्गार : पहिल्या आठ ओळींत वियोगानंतर

पुनः मीलन होतें असें दाखविणाऱ्या निसर्गातील घटना आल्या आहेत, पण चिरवियुक्ताला ही आशा नसते, अशी पुढील सहा ओळींत या विचाराला कलाटणी. मिल्टनी पद्धतीचें सुनीत. कल्प-अन्त—वृत्ताच्या सोईकरिता संधिविश्लेष. एकंदर रचना व्यग्रस्थित; संस्कृत-प्रचुरता वरीच.

३३. वियुक्ताचा उद्गार : हा याच मथळ्याच्या दुसऱ्या एका सुनीताचा दुसरा पाठ आहे. आधीच्या सुनीताची रचना मिल्टनी, तर या सुनीताची शेकस्-पियरी आहे. पहिल्या सुनीतामध्ये पहिल्या आठ ओळींत निसर्गातील अवियुक्त अशा आठ जोड्यांचा उल्लेख येतो, व या युग्मांचें दर्शन होतांच मनांत कालवाकालव होते, मत्सर उत्पन्न होतो व विरह हा अधिकच दुःखद होतो असा विचार आला आहे. या पाठांत आठांपैकी चारच युग्में घेऊन पहिल्या आठ ओळींत तीं युग्में व आपण यांमधील अंतर सांगितलें आहे. पण पुढे हीच कल्पना चालवून त्यांचें दर्शन नको म्हणून डोळे मिटून घ्यावे, तर माया-ईश्वर, प्रकृति-पुरुष, वाक्-अर्थ हीं युग्में दिसतात. म्हणून डोळे उघडून पाहावें तों पुनः सूर्य आपल्या द्युतीसह दिसतो. येथे ही कल्पना उत्कर्षाप्रत गेली आहे, व तिचा समारोप शेवटच्या द्विपदीने केला आहे. शेवटची द्विपदी असावी तेवढी वेधक व परिणामकारक नसली, तरी आधीच्या वारा ओळी चांगल्या साधल्या असल्याने हें सुनीत यशस्वी गणावयास हरकत नाही.

३४. स्मरण आणि उत्कंठा : शीर्षकामध्येच दिसतें त्याप्रमाणे या सुनीतांत स्मरणाचा भाग पहिल्या आठ ओळींत व उत्कंठेचा भाग पुढील सहा ओळींत अशी विभागणी झाली आहे. पहिल्या आठ ओळींतील स्त्रीपुरुष-संवाद व त्यांतील उत्तर-प्रत्युत्तरावरोवर झालेल्या क्रियांचें वर्णन एकंदरींत अधिकच वाटतें. सुनीतांत इतका संवाद हाहि एक विशेष असला, तरी अनुरूप वाटत नाही.

स्तवक : ५

३५. अढळ सौंदर्य : निसर्गविषयक जी भूमिका केशवसुतांनी स्वीकारिली होती, तीमध्ये मानवापेक्षा निसर्ग श्रेष्ठ आहे ही कल्पना प्रधान आहे. त्यामुळे या कवितेमध्ये मानवी सौंदर्यापेक्षा निसर्ग-सौंदर्य हें श्रेष्ठ आहे अशी या कवितेची वैठक आणि तिचें प्रतिपाद्य आहे. मानवी सौंदर्य हें भंगुर, जराग्रस्त होऊं शकणारें, विनाशी असें आहे, आणि निसर्गाचें सौंदर्य तसें नसून अढळ आहे असें त्यांना सांगावयाचें आहे. वस्तुतः मानव जसा विनाशी, त्याचप्रमाणे येथे उदाहरणा-

दाखल घेतलेले तरु, पक्षी, वेली, फुलें या निसर्गातील गोष्टीहि विनाशी आहेत. एक सूर्य तेवढा अढळ आहे. पण त्यालाहि दररोज अस्त आहे. तरुलतांना आलेलीं सुंदर फुलें तर मानवापेक्षा कितीतरी अल्पजीवि व भंगुर आहेत. त्यांना पुनः पुनः फुलें येतात, पण तीं तींच आहेत असें कोण म्हणूं शकेल ? एकदां पाहिलेली सुंदर वस्तु पुनः पाहिल्यास तेवढेंच कौतुक उत्पन्न करील असा जीवनांतला अनुभव नाही, पण निसर्गांत तो येतो आणि म्हणून त्यांतील सौंदर्य अढळ आहे असें केशवसुतांना म्हणावयाचें आहे. तें अढळ आहे म्हणण्यापेक्षा पुनः पुनः ताजें होणारें आहे हें खरें; आणि एवढ्या मर्यादित अर्थाने केशवसुतांचें म्हणणें कोणालाहि मान्य होईल. पण हाच न्याय एकेकट्या मानवाला नसला, तरी मानवजातीला लावतां येणार नाही काय ? नवनवीन वालकसृष्टि असाच आनंद देत नाही काय ? रचनादृष्ट्या या कवितेंत विशेष वेधक असें कांही नाही. एकदोन ओळींची पुनरुक्ति कां केली आहे तें सहज समजण्यासारखें नाही. त्याचप्रमाणे ' काय समजुनि समजलें तुम्हांला का ? ' या ओळींचें स्वारस्य लक्षांत येणें कठिण आहे.

३६. एक खेडें : ही कविता मुळांत निसर्ग-विषयक नाही. परंतु तींत आलेल्या निसर्ग-वर्णनामुळे ती विशेष वेधक झाली आहे. केशवसुतांच्या जन्मभूमीमधील निसर्गाचें एक चित्र त्यांत दिसतें. कवितेची प्रेरणा जीवनविषयक स्वप्नापासून मिळाली आहे. हें कवीचें एक मनोराज्य आहे. तरुणपर्णी भावनेच्या ऊर्मावरोवर साध्या जीवनावर तुष्ट राहण्याची कल्पना आकर्षक वाटते. जीवनाविषयीचें साधें ध्येय या वेळीं डोळ्यांपुढे असतें. सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं असलेल्या या काल्पनिक खेड्यांत लहानशा शेतांत श्रम करून उपजीविका करण्याची कल्पना कोणास रम्य वाटणार नाही ? कवीला वाटतें आपलें यावर समाधान होईल. धन, शिक्षण, कीर्ति या गोष्टी कवीस नको आहेत. तेथे भविष्याची चिंता असणार नाही असा कवीचा भोळा भाव आहे. म्हणून मंदिरांत रोगराई असते, झोपड्यांत ती नसते असें कवि म्हणतो. कीर्ति म्हणजे एक पीस आहे किंवा शिंग आहे. पीस डोक्यावर चढावयाचें तर पक्ष्याला मरावें लागतें, व शिंग फुंकणाऱ्याची छाती फुटून जाते. या उदाहरणांमधील समर्पकता पटणें कठिण आहे. देवळांत देव नसून तो निसर्गांत आहे हें विधान मात्र देवाचें अस्तित्व मान्य असल्यास पटावयास हरकत नाही. निसर्गांत ओढे देवाचें स्तोत्र

गातात, वारे आपला सूर त्यांत मिळवितात, वृक्षगण तें ऐकून डोलत असतात तेथे देव राहतो. खेड्याच्या आसपास नैसर्गिक भव्यता वास करिते. हें सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं असलेल्या खेड्याविषयीच खरें ठरेल. त्या भव्यतेला कवि उदास म्हणतो तें कोणत्या अर्थाने ? उदासतेचें आकर्षण कवीस मूळचेंच आहे काय ?

ही कविता केशवसुतांनी भाषेचा साधेपणा स्वीकारल्याची द्योतक आहे असें माडखोलकरांना वाटतें व तें मान्य होण्यासारखें आहे. ' केशवसुतांनी नव्याने पत्करलेलें भाषेचें मराठी वळण ' असें याचें वर्णन ते करितात. ' चाड ' वद्दल चाडी, लहान्या गरजा, चित्तास चिंता न त्रासिती इत्यादि प्रयोग सोडल्यास भाषा खरोखरच साधी असून मनोहर आहे.

या कवितेंत आलेलें हें अल्पसंतोषाचें तत्त्वज्ञान म्हणजे विचारपूर्वक कायम केलेलें जीवन-विषयक तत्त्वज्ञान होऊं शकत नाही हें सांगावयास नको.

३७. भृंग : भृंगाचें गाणें हें सृष्टीचें कवन आहे, तें परमानंदाने परिपूर्ण असतें, कारण भृंग हा या जगाविषयी उदासीन असून सृष्टीशीं तन्मय झालेला असतो. मानवाच्या हृदयांत जग दुःखाने भरलें असल्याचें ठरून गेलें आहे, म्हणून आम्हांला सुंदरतेलाहि कुसें आहेत असें वाटतें; परंतु भृंगाचें तसें नसतें. त्याच्या गानांत सृष्टि ही आनंदपूर्ण असते असा भाव आहे. प्रीति, चारुता आणि आनंद भावनासृष्टीच्या मुळाशीं आहेत. त्यांचेंच गाणें भृंगाच्या गायनांत असतें, हा विचार या कवितेचा बराच भाग व्यापतो. मानवसृष्टीपेक्षा निसर्ग हा फार चांगला आहे ही केशवसुतांची समजूत येथेहि व्यक्त होते. सृष्टि ही कवयित्री आहे, फुललेल्या कळ्या या तिच्या कल्पना, त्यांतून बाहेर पडणारा सुगंध हा तिच्या काव्यांतील रस आहे, पहाटेची अर्धतिमिर, अर्धप्रकाशाची अवस्था म्हणजे कवीच्या मनाच्या अवस्थेसारखीच आहे असें सृष्टि व काव्य यांतील साम्य कटाक्षाने सांगण्यांत आलें आहे. सृष्टीशीं विरोधाने मानवी मनाची स्थिति दुःखाने कशी करपल्यासारखी झालेली असते याचें वर्णन चांगल्या शब्दांनी केलें आहे.

या कवितेंत बालानंद जातीचा उपयोग केला आहे. ती धावती चाल असून भृंगाच्या सतत गतीला अनुरूप आहे. जुन्या मणिवंध या अक्षरगण वृत्ताऐवजी तें मात्रावृत्त समजून रचना केल्याने रचनेंत अधिक सुकरता येते, हें ओळखून

केशवसुतांनी या चालीचा आश्रय केला असावा. पुढे वालकवींनी हिचा खूपच उपयोग केला व इतर कवींच्या कवितेतहि तिचा वराच उपयोग झालेला दिसतो. भृंग कविता लिहितांना केशवसुतांच्या पुढे शेलीची स्कायलार्क ही कविता असावी असें कवितेच्या शेवटीं चंडोलाचा जो उल्लेख आहे, त्यावरून वाटते. मात्र 'स्कायलार्क' मधील उत्प्रेक्षांवर उत्प्रेक्षा करण्याची पद्धति येथे अवलंबिलेली नाही. ती केशवसुतांनी म्हातारी या कवितेत योजलेली दिसते.

३८. फुलांची परखरण : ही कविता कविता म्हणून लिहिण्यापेक्षा गाणें म्हणून लिहिण्याची कल्पना असावी. त्यांत एक चमत्कृतिपूर्ण ध्रुवपद आहे. 'टिप् फुलें टिप्' ही शब्दयोजना व यमकाकरिता आलेला 'झिप्' शब्द यांनी हें गाणें नर्तनानुकूल व झिम्म्याच्या सोईचें म्हणून लिहिण्याचा प्रयत्न असावा असें वाटते. या कवितेत चरणांमध्ये ठराविक अक्षरसंख्या, मात्रासंख्या किंवा लगक्रम नाही. चरणांची लांबीहि सारखी नाही. यमकयोजना मात्र आहे. कडव्याची बांधणीहि नियमित दिसते. मुक्तच्छंदाकडे झुकणारी अशी रचना करण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न वाटतो.

प्रथमदर्शनी ही कविता निसर्गपर कविता दिसते. परंतु हिचें पर्यवसान मात्र असें आहे की, ती निसर्गाच्या रूपकाने जीवनविषयक कांही आशय सांगत आहे. सकाळच्या उल्हासदायी वातावरणाचें साधें, पण वैशिष्ट्यरहित असें चित्र पहिल्या दोन कडव्यांत येतें. परंतु तिसऱ्या कडव्यांत 'मग तापिल तें ऊन' या शब्दांनी भविष्यांतील कठोर अनुभवांची सूचना येते. 'फिरुनी ऐशी वेळ गडे ग ! कवितरि येइल का ?' या प्रश्नाने या 'सकाळ'चें स्वरूप वेगळेंच असावें असें वाटूं लागतें. एरवी सकाळ पुनः पुनः येते, फुलांचे वहर पुनः पुनः येतात. मग ही 'सकाळ' जीवनाची तर नव्हे ना, की जी एकदाच येते, असें वाटूं लागतें, आणि मग ही कविता निसर्गपर नसून त्याच्या आश्रयाने जीवनविषयक विचार प्रकट करणारी असावी असें वाटूं लागतें. साधे शब्द, साधे विचार व साधी कथनपद्धति यांमुळे या कवितेस एक प्रकारचें साधें सौंदर्य लाभलें आहे असें म्हणतां येईल.

३९. पर्जन्याप्रत : केशवसुतांच्या केवळ निसर्गवर्णनात्मक अशा ज्या एक-दोन कविता आहेत, त्यांपैकी ही एक आहे. पावसाळ्याच्या प्रारंभापूर्वीची परिस्थिति या कवितेत सविस्तर वर्णिली आहे. केशवसुतांच्या कवितेत निसर्गाचें

इतकें तपशीलवार वर्णन इतरत्र क्वचितच आढळतें. कांही बोध काडण्याकरिता किंवा प्रेमभावनेच्या आविष्काराकरिता उदाहरणादाखल निसर्गाचा उपयोग ते अनेक वेळा करीत. परंतु या कवितेंत मात्र त्यांनी निसर्गवर्णन हाच हेतु मनांत धरिलेला दिसतो. ग्रीष्मऋतूची अखेर व वर्षाऋतूच्या स्वागताची निसर्गातील पक्षी व कीटक इत्यादि प्राणिसृष्टीने चालविलेली तयारी यांचें तपशीलवार वर्णन या कवितेंत आलें आहे. यामुळे ऋतुसंहारांतील वर्णनाची ओझरती आठवण ही कविता वाचत असतांना होते. अनेक संस्कृत शब्दांची योजनाहि यास कारणीभूत होत असेल. साधी मराठी योजण्याचा वाणा या कवितेपुरता तरी केशवसुतांनी वाजूला ठेवला असावा. दर्दुरपती, खद्योतिका, वापीतळ, समुत्सुक, झंझावातहय, पश्चिमाब्धि, कृषीवल, निजकंठशोष इत्यादि शब्द यांची उदाहरणें होतील तपली (तापली), ईक्षती (पाहती), विरमसी (गमतोस) हे संस्कृत धातु योजण्यांत सहेतुकता किती व रचनेंत वाटणारी अडचण किती हें ठराविणें कठिण आहे. विरमणें, फिरकणें या धातूंचे मूळ अर्थहि केशवसुतांनी फिरवून घेतलेले दिसतात. निजकंठशोष यांतील ' निज ' हा शब्द अनवश्यक, पादपूरणार्थ वाटतो. निसर्गाचें स्वभावोक्तिपूर्ण वर्णन म्हणून मात्र तें लक्षणीय झालें आहे.

४०. पुष्पाप्रत : निसर्गातील एक अव्याजमनोहर अशी वस्तु म्हणून फुलाकडे कवीचें मन आकृष्ट होतें. लहानपणीं आपल्याहि ठिकाणीं अशीच ' मुग्ध मधुरता ', अव्याज निष्पापता होती, पण आपलें मन आता तसें राहिलें नाही या तीव्र जाणिवेवर ही कविता आधारलेली आहे. पुष्प हें सुंदर असतें ही गोष्ट सर्वपरिचित असते असें मानून त्याच्या सौंदर्याच्या वर्णनाचा केशवसुत विस्तार करीत नाहीत. फक्त ' तूं किती सुंदर आहेस ' एवढाच उद्गार काढतात. सौंदर्यापेक्षाहि त्याच्या ' सौकुमार्य-माधुर्य ' या गुणांविषयी त्यांना आकर्षण वाटत होतें. त्यांचा उल्लेख ते पुनः पुढील दोन कडव्यांत करीत आहेत. फुलांचें सौकुमार्य वाच्यार्थाने कळलें, तरी त्याचें माधुर्य हें लक्षणेनेच कळण्यासारखें, व म्हणून संदिग्धार्थक, अनिश्चितार्थक आहे. यांतूनच त्याचें पुढे उल्लेखिलेलें दिव्यत्व आलें आहे असें दिसतें. पुष्पासंबंधीच्या या कल्पनेची अतिशयोक्ति करून तें चिरतरुण असतें, चिररुचिर असतें असेंहि कवि म्हणतो, व ' कालहि तुझिया दिव्यत्वाला वाटे नमन करी ' असेंहि आपलें मत कवि प्रकट करितो. वस्तुतः

फूल किती अ-चिरजीवि असते हें सर्वपरिचित आहे. एकेक फूल न घेतां पुष्पांची जाति, सतत चालणारी परंपरा असा अर्थ घेतल्याविना चिरतरुण, चिररुचिर हीं विशेषणें यथार्थ ठरत नाहीत. हा अर्थ बुद्ध्या घेऊन आपल्या नैराश्यपूर्ण जीवनाचा तुलनेने विचार मनांत येऊन कवि उद्विग्न होतो. तें नैराश्य 'मृत आशांच्या चितांवरुनि या-पिशाच माझें भटकत आहे-शांति नसेचि तया' या शब्दांनी फार चांगलें व्यक्त झालें आहे. वयाला सव्वीस वर्षे पूर्ण होतात न होतात, तोंच कवीला एवढें नैराश्य कां यावें? का निसर्ग व मानव यांच्यामधील भेदाचें व मानव तुलनेने न्यून, हीन असल्याचें तत्त्वज्ञान एकदा स्वीकारल्यामुळे, त्या भूमिकेच्या निर्वहणाकरिता स्वतःवर आरोपित केलेलें असें हें नैराश्य आहे? शेवटच्या कडव्यांतील अर्थ संदिग्ध आहे. अखेरीच्या श्लोकांत भृंग हाच निसर्ग-स्तोत्र गाणारा खरा कवि ही 'भृंग' या कवितेंतील कल्पना पुनः आली आहे.

अंजनी-गीतामध्ये लिहिलेल्या या कवितेंत नेहमीच्या यमकरचनेंत फरक करून यमकरचना झाली आहे. पहिल्या तीन चरणांचें एक यमक असे, त्या-
 ऐवजीं १, २ व ४ अशा चरणांचें यमक साधून तिसरा चरण निर्यमक सोडून दिला आहे.

४१. **फुलपाखरुं** : कवितेमधील व्यंग्य अर्थ पुढीलप्रमाणे असात्रा असें वाटतें. सौंदर्यवस्तूचें दर्शन व आस्वाद दुरूनच घ्यावयाचा असतो. परंतु माणसांना ती वस्तु आपल्याजवळ असावीशी वाटते, हाताळावीशी वाटते; त्या वस्तूविषयी स्वामित्वाची व उपभोगाची वृत्ति त्याच्या मनांत असते. सौंदर्य-वस्तूंना स्वातंत्र्य देऊन आपण केवळ दर्शनसुखावर संतुष्ट असावें हें त्याला मानवत नाही. या वस्तु हस्तगत करण्याची त्याची धडपड चालते. ही सौंदर्य-वस्तु स्त्रीहि असूं शकेल, व तशी ती असल्यास वाळ्या हा पुरुष जातीचा प्रतिनिधि व ताई ही स्त्रीचें म्हणजे सौंदर्यवस्तूचें हृदय जाणणारी म्हणतां येईल. स्त्रीविषयक व्यंग्यार्थ न घेतला, तरी सर्वसामान्य सौंदर्यावद्दलची व्यंजनाहि हृदय होईल. स्त्रीची सूचना घेतली तर तीमध्ये भावनेचा प्रवेश अधिक होईल इतकेंच. फुलपाखरुं हें सौंदर्याचें प्रातिनिधिक समजावयाचें. ही कविता यामुळे निसर्ग-कविता म्हणण्यापेक्षा ध्वनिकाव्य म्हणूनच पाहावयास हवी. या ध्वनीच्या मानाने हिची भाषा अत्यंत साधी, म्हणजे गद्यप्रायच म्हणावी लागेल. त्यात अलंकरण, शब्दांचें किंवा अर्थांचेंहि नाही असंच दिसून येईल. दोन लहान

मुलांमधील संवाद या दृष्टीने सहेतुकपणेच केशवसुतांनी तशी रचना केली असावी. रचनेत यमक-योजना असली, किंवा कडव्यांची घडण ठराविक असली, तरी त्यांतील चरण-रचना मुक्त, गद्यसदृश अशीच आहे. केशवसुतांनी कविता मुक्तशैलीत लिहिण्याचे जे दोन-तीन प्रयत्न केले, त्यामधीलच हाहि एक आहे.

कवितेच्या व्यंग्यार्थास अनुकूल असणारे पुढील शब्दप्रयोग लक्षांत घेण्यासारखे आहेत. ' तें सुरेख आहे म्हणूनच तर मागतों,' ' मला खेळायला तें धरून दे,' ' त्याला खपणार नाही आपल्या खेळाचा चाळा-त्याचा होईल चोळामोळा,' ' तें हवेमधेही तरतें.' इ०

४२. फुलांतले गुण : ही बोधवादी कविता आहे. निसर्ग हा मानवापेक्षा चांगला या भूमिकेवरून लिहिलेली ही आणखी एक कविता होय. त्या फुलाचें रंगरूप काय आहे हें नेहमीप्रमाणे केशवसुत सांगत नाहीतच. त्यांच्या दृष्टीने तें महत्त्वाचें नाही. त्या फुलांत ' सुंदरता ' आहे असें ते सामान्यपणेच सांगतात. त्या फुलांत प्रीति आहे, सद्गुण आहेत, दिव्य जादू आहे असें ते म्हणतात, त्यावेळीं इंद्रियगम्य गुणांपेक्षा इतर कल्पनागम्य गुणांचाच आरोप ते त्यावर करितात. ' मार्दव ' गुणाचा उल्लेख ते करितात, त्यालाहि हा कल्पनागम्यच अर्थ असावा. फुलांत गाणें असतें असें पुढे ते म्हणतात, त्याचाहि अर्थ लक्षणेनेच घ्यावा लागतो. फुलांतल्या या गुणांपैकी मानवांत मात्र किती आहेत, याबद्दल केशवसुत मधमाशीच्या मुखाने शंका प्रकट करितात, तें त्यांच्या मानव-निसर्गविषयक भूमिकेला धरूनच आहे.

कवितेकरिता मात्रारचनेचा या एक निराळा प्रयोग केशवसुतांनी करून पाहिला. या प्रकारास माधव जूलियन् यांनी ' उन्मनी ' हें या कवितेंतील एक शब्द घेऊन नांव दिलें व नवीन छंदोरचनेची नोंद करून ठेवली आहे.

४३. संध्याकाळ : ही कविता संपूर्णपणे निसर्गविषयक नाही. तिचें पर्यवसान विरहशृंगारांत झालें आहे. एकलेपणाने कवीला उदास वाटत आहे. त्याचा परिणाम संध्याकाळाचें जें दृश्य त्याला दिसतें त्यावर होतो. सूर्य मावळतो म्हणण्याऐवजी ' दिवस मृत्युंगत होतसे ' असें कवि म्हणतो. रवि हा समुद्रामधील लाटांचें चुंबन घेण्याकरिता खाली उतरत आहे असें म्हणत असतांनाच मातींत गळून पडणाऱ्या फुलांची स्मृति कवीस होते. आकाशांत

विखुरलेल्या ढगांवर सुंदर रंग दिसत असूनहि दिवस मृत्यु पावून त्यावर तेजाच्या लाटा पसरल्या आहेत असें त्याला वाटतें. पुढील श्लोकांत पक्षी-पिलें, गार्ड-त्रासरें यांच्यांतील वात्सल्य कवीला दिसत असलें, तर त्यापुढील श्लोकांत नवोढ दंपतींच्या शृंगारापेक्षेचें चित्र त्याच्या डोळ्यांपुढे उभें राहतें. या तरुण प्रणयी जनांच्या सुखी परिस्थितीचा हेवा वाटत नसल्याचें कवि सांगत असला तरी आपल्या एकलेपणाच्या जाणिवेमुळे त्याचें मन उदास होतें व कविता याच मनःस्थितींत समाप्त होते. या कवितेस कवि स्वतः 'संध्याकाळ' असें शीर्षक देतो व तिचा पूर्वार्ध निसर्ग-वर्णनास प्राधान्य देतो, म्हणूनच निसर्ग-विषयक कवितांत तिचा समावेश करावयाचा. एरवीं विप्रलंभ-प्रेमाचीच ही कविता आहे.

४४. **फुलपाखरुं** : फुलपाखरावरील या दुसऱ्या कवितेंत केशवसुतांची निसर्गविषयक वृत्ति पुनः प्रकट होत आहे. फुलपाखराला म्हणजे निसर्गाच्या लाडक्या प्राण्यास चिन्ता माहीत नसते, 'उद्या'चा विचार त्यास शिवत नाही, मानवाला मात्र तो अकालीच मृत्युमुखीं नेऊं पाहतो. 'तिमिरीं आम्ही निल्य रखडणें-विवंचनांतचि जिणें कंठणें,' आम्हांला फुलपाखराची स्थिति कुठची लाभणार ? निर्वेधपणें इकडेतिकडे वागडावें याखेरीज इतर त्याला कांहीच उद्योग नसतो, म्हणून त्याचा हेवा वाटतो, इत्यादि विचार कवि प्रकट करीत आहे. याच मनःस्थितीला कांहींसें अतिशयोक्त रूप देऊन कवि जेव्हा फुलपाखराला मरण नाही, ग्रीष्माचें खरें स्वरूप त्याला दिसत नाही अशा गोष्टी सांगू लागतो, त्यावेळीं मात्र हेत्वाभासाला प्रारंभ होतो. फुलपाखराच्या इतस्ततः संचाराचें, त्याच्या तरल गतीचें कवीने चांगलें वर्णन केलें आहे. कवीच्या तरल कल्पनेची किंवा मुग्धेच्या पतिसहवासस्वप्नांची उपमा देऊन इंग्रजी पद्धतीच्या अमूर्तोपमांची केलेली योजनाहि चमत्कृतिपूर्ण आहे. शेवटीं निराळ्या वृत्तांत समारोप करितांना आलेल्या दोन ओळी आता सर्वपरिचित झालेल्या आहेत.

४५. **दिवाळी** : या कवितेच्या प्रारंभीं शरदऋतूचें अलंकारिक वर्णन आलें आहे. पुढील भागांत दिवाळीमध्ये आनंदांत मग्न असणाऱ्या मानवतेचें वास्तव वर्णन आहे. वर्णनांत वास्तव तपशिलावर केशवसुतांनी इतरत्र क्वचितच भर दिलेला आढळतो. तपशील वराच दिला असल्याने दिवाळीचें चित्र चांगल्या प्रकारें डोळ्यांपुढे उभें राहण्यास मदतच झाली आहे. या कवितेंत

केशवसुत यथार्थ वर्णनाकडेच लक्ष पुरावितात. बोध वा उपदेश करण्याचा हेतु मुळींच नाही. तरीहि 'साध्याला विसरून लोक धरिती भक्ती कसे साधनीं' हा एक गंभीर आशय ओझरता का होईना त्यांच्या मनांत आल्यावाचून राहिला नाही. तथापि एकंदर वृत्ति प्रसन्न आहे. परंतु तिचाहि विपर्यास एका टीकाकाराने केला आहे. कारण कवि इतरांस दिवाळींत मौज करावयास सांगून आपण मात्र गिरणातीरावर 'उन्मन अवस्थेंत वेड्यापरी गाऊन कालक्षेप' करणार असं तो म्हणत आहे. 'उन्मन' 'वेड्यापरी' या शब्दांचा अर्थ चुकीचा केल्यामुळे हें झालें आहे. ही अवस्था नैराश्याची नसून आनंदाचीच आहे व तीमध्ये आपण 'गाणार' आहोंत, रडणार नाही असं कवीच म्हणत आहे. 'आता भार नसे कुणास' या श्लोकांत कवीने संस्कृत काव्यांतील 'परिसंख्या' अलंकाराची जाणीवपूर्वक योजना केलेली दिसते. चारहि ओळींत एकेक परिसंख्या आलेली आहे.

स्तवक : ६

४६. अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न : सामाजिक प्रश्नावर लिहिलेली ही केशवसुतांची पहिली कविता. हेंच या कवितेचें वैशिष्ट्य. समकालीन अस्पृश्यताविषयक परिस्थितीचें चित्रण करणारा एक प्रसंग याचा आधार. त्या कालांतील अस्पृश्यांतील स्त्रियांची म्हणजे एकंदरींत सर्व अस्पृश्यांची 'स्पृश्य थोर, आपण नीच' अशी समजूत यांत व्यक्त केली; पण मुलाच्या म्हणजे त्यांतील नवीन पिढीच्या मनांत त्यावद्दल प्रश्न निर्माण होतो. कविता साधी, लेखनहि अगदी साधें. परिणामकारकतेकरिता अर्थाला चमत्कृति आणण्याचा प्रयत्न मुळींच नाही. भाषा अस्पृश्य स्त्रीस साजेशी नाही. 'नीच' 'नित्य' हे संस्कृत शब्द ती योजते. कवीला या परिस्थितीचें सार म्हणून जें सांगावयाचें आहे, तो शेवटला श्लोक रचनादृष्ट्या सदोष आहे. 'म्हणूनी कहूनी' या शब्दांचें स्वारस्य कळत नाही. विषयदृष्ट्या कवितेस महत्त्व असलें, तरी काव्यदृष्ट्या ती रसहीन वाटते.

४७. मजुरावर उपासमारीची पाळी : मागची कविता सामाजिक विषमतेवर लिहिलेली असली, तर ही आर्थिक विषमतेवरील आहे. हीमध्ये रसाचा परिपोष अधिक झाला आहे. आपल्यावर अवलंबून असलेल्या मुलांची

उपासमार होणार म्हणून मजुराचें अंतःकरण पिळवटून वाहेर आलेले उद्गार या कवितेंत आहेत. आपल्या व आपल्या वाडवडिलांच्या श्रमावर बांधल्या गेलेल्या उंच उंच मंदिरांत नाचणाऱ्या श्रीमंतांच्या वडलाचा समाजवादी विचार त्याच्या मनांत येत आहे. पण त्यास द्वेषाचें स्वरूप अद्यापि आलेलें नाही. त्या श्रीमंतांचा हेवा आपल्यास वाटत नाही, कष्टांत मरायला आपण तयार आहों, पण भुकेने मारुं नकोस असें तो 'देवा'स म्हणतो. देव सर्वांना 'सारखें वधतो' अशीहि त्याची भावना दिसते. आज या कल्पनांत आणखी फरक झाला आहे. भाषेविषयी मागच्या कवितेंत जें म्हटलें तेंच याही कवितेविषयी खरें आहे. सुग्रास सद्ग, तत्पर, 'माझ्या वडीलांच न काय बांधिलीं' हे शब्द मजुराचे वाटणार नाहीत. मागच्या कवितेपेक्षा या कवितेंत रसाविष्कार अधिक होत असला, तरी रचनादृष्ट्या विशेष सुधारणा झाली असें दिसत नाही.

४८. **रूढि, सृष्टि आणि कलि (?) :** रूढीविरुद्ध विचार स्पष्टपणें व्यक्त करणारी केशवसुतांची ही पहिली कविता. या कवितेंत विचारासच प्राधान्य आहे व तो विचार कांहीसा रूपकाच्या साहाय्याने प्रकट केल्याने पटवर्धन जिला कृतिप्रधान म्हणतात, तशा स्वरूपाची ही कविता झालेली आहे. रूढीचा खरा आधार सृष्टिनियम, परंतु ती त्या नियमांना सोडून दूर जाऊं लागली, म्हणजे हितकारक न राहतां, जुलमी होते. निसर्गविषयक ज्ञान आता अधिकाधिक होऊं लागल्याने आपण जुन्या रूढींवावत नवीन विचारसरणी स्वीकारुं लागतो, व जुन्या समजुतीचे लोक 'कलि' आला असें म्हणूं लागतात. नवीन विचार ग्रंथांच्या द्वारे प्रकट होतात, म्हणून ते म्हणजे कागद हीं या 'कली'चीं म्हणजे नवीन कालाचीं असें होतात. कलि हें नांव बदलून अर्थात् नवीन युग हें नांव येईल. 'सृष्टीचा जयजयकार' म्हणजे निसर्गाचा जयजयकार होय. जों जों निसर्गविषयक खरें ज्ञान अधिक प्रसृत होईल, तों तों अज्ञानमूलक रूढीचें प्रस्थ कमी होत जाईल, हा समाजजीवनविषयक विचार या कवितेंत महत्त्वाचा आशय होतो. विचार रूपकाच्या आश्रयाने प्रकट झाला की काव्यरूप पावतो या कल्पनेस धरून ही कविता लिहिली गेली आहे. भावनेची उत्कटता प्रत्ययास येत नाही.

४९. 'पण लक्षांत कोण घेतो'च्या कर्त्यास : 'रूढिका-राक्षसी'चा उल्लेख करणारी ही दुसरी कविता आहे. आपल्याकडील रूढि या स्त्रियांच्या

चावत फार अन्याय करणाऱ्या होत्या. 'पण लक्षांत कोण घेतो' या कादंबरीत महाराष्ट्रीय ब्राह्मण विधवा स्त्रीवर होणाऱ्या केशवपनाच्या जुलमी रुढीचें चित्र अत्यंत परिणामकारकपणें हरिभाऊ आपटे यांनी काढलें आहे. यूरोपमध्ये मध्ययुगांत 'नाइट्स् ऑफ शिव्हलरी' होऊन गेले. स्त्री-दाक्षिण्य हें त्यांचें एक व्रीद असे, व त्यांना संकटमुक्त करणें हें ते आपलें कर्तव्य मानीत. त्या 'नाइट'चा आपल्याकडील अलीकडील अवतार म्हणून केशवसुत हे हरिभाऊंचा गौरव या कवितेंत करीत आहेत. रुढीचा पराभव करण्याचें या कवितेंतील अन्न लेखणी हें आहे. 'राऊत' शब्दास साधा घोडेस्वार एवढाच अर्थ आपल्याकडे होता, व 'रडत राऊत' हाच वाक्यप्रचार अधिक रुढ होता. केशवसुतांनी 'विशिष्ट ध्येयप्रेरित मध्ययुगीन घोडेस्वार' इतका अर्थ त्यास दिला. उमदा हें विशेषण मागे दोन्ही ठिकाणीं आपला अर्थ विशद करण्याकरिता त्यांनी लाविलें आहे. मागील व ही, या दोनही कविता विचारप्रधान सुनीतच व्हावयाच्या. केशवसुतांनी सुनीतरचनेच्या दिशेने जे चार श्लोकी कविता लिहिण्याचे प्रयत्न चालविले होते, त्यांतील हे दोन्ही प्रयत्न होत. यापुढील या स्वरूपाची कविता सुनीतच झाली (मयूरासन व ताजमहाल).

५०. तुतारी : केशवसुतांच्या सर्व कवितांत हिच्याइतकी लोकप्रसिद्ध कविता नाही. तिच्या वाह्यांगाचें व अंतरंगाचें अनुकरण पुढील कवींनी केलें; तिच्या नांवानें एक मंडळ स्थापलें गेलें; तिचा एक काव्यसंप्रदायच झाला. मराठी काव्यांतच नव्हे, तर स्वतः केशवसुतांच्या कवितेंत तिने कांही निराळा प्रकार सुरू केला. सुधारणेचा प्रत्यक्षोपदेश ओजस्वी अशा शब्दांत काव्यांत असा तुतारीनेच सुरू केला. कविजनांनी पुकारलेलें सुधारणेचें हें पहिलें वंड होतें. या आधी केशवसुतांनी रुढिविरोधी कविता लिहिल्या होत्या. परंतु तळमळीने, इतक्या आक्रमक वृत्तीने तें काम या कवितेंतच प्रथम झालें. नवीन प्रतिपादनाकरिता पद्यप्रकारहि नवा व अनुरूप पाहिजे म्हणून पादाकुलकाचा चरण घेऊन केशवसुतांनी नवीन पद्ययोजना केली. या पद्याच्या एकेका खंडांत पांच पांच चरण आहेत. त्यांपैकी पहिल्या व पांचव्या चरणांचें एक, व मधल्या तीन चरणांचें एक, अशी यमकरचना केली. पहिल्या चरणांत वाक्यार्थाचा उपन्यास मधल्या तीन चरणांत त्याचा विस्तार, व पांचव्या चरणांत त्याचा समारोप अशी अर्थदृष्ट्या स्थूल रचना असते. हाच पद्यप्रकार सुधारक-काव्यांत माधव जूलियन

यांनी योजला. त्यांनी त्याचें ' चाल धावती-मारी ठोकर ' असें केलेलें वर्णन यथार्थ आहे.

आपल्यास जें सांगावयाचें आहे, तें लोकांना जागें करणारें, धक्का देणारें आहे याची कल्पना केशवसुतांना होती. जागे करण्याकरिता एखादें कर्कश वाद्यच हवें, म्हणून केशवसुतांनी इतर वाद्यें वाजूस साहून तुतारीच पसंत केली. परंतु ती दुसऱ्यांच्याजवळ मागितली हें विसंगत वाटतें. वस्तुतः ' तुतारी द्या ' या मागणीचा इतर सार्थी वाद्यें नकोत असा निषेधपरच अर्थ आहे. तथापि ती तुतारी दुसऱ्यांजवळ न मागतां ' ही मी तुतारी वाजवीत आहे ' असें म्हटलें असतें, तर पुढील वंडखोर वृत्तीशीं तें सुसंगत झालें असतें यांत शंका नाही. पहिल्या तीन कडव्यांनंतर कवि एकदम प्रतिप्राय रुडिबिरोधाला हात घालतो. रुडींनी समाजास कोड लागली आहे, जुनें तें सोडून द्या; नवीन कांही करा, संघशक्ति नाहीशी झाली आहे; पूर्वजांनी केलेल्या पापाचें प्रायश्चित्त घेण्यास तुमचें रक्त हवें आहे; धर्म व नीति यांत धर्म हा नीतीवर अधिष्ठित असतो, अनीतीवर नाही; नियम माणसांकरिता असतात, माणूस नियमांकरिता नसतो; ते नियम प्रगतीस विरोध करूं लागले तर झुगाहून द्या; समतेचा ध्वज उंच धरा; देव-दैत्यांच्या सतत चाललेल्या युद्धांत देवांना साहाय्य करा इत्यादि विचार-प्रचार त्यांनी केला आहे.

या कवितेच्या दोन आवृत्ति झाल्या. पहिल्या १८९३ च्या आवृत्तींत आर्थिक विषमता, स्त्रियांचें अज्ञान, पुनर्विवाहाचा त्यांना नसणारा अधिकार व अस्पृश्यता या सुधारणेच्या प्रश्नांचा उल्लेख केलेला आहे. हीं कडवीं काव्यदृष्ट्या चांगलीं असलीं, तरी दुसऱ्या १९०१ सालच्या आवृत्तींत कवीनेच गाळलीं. सुधारणेचे एकेक मुद्दे सांगण्याची आवश्यकता नव्हती. आहे या स्थितींतहि मांडणीच्या दृष्टीने सुश्लिष्टता कमी असून विचार जसे आले तसे मांडले गेले असें झालेलें दिसतें. निसर्गाविरोवर झगडण्याच्या कल्पनेकडून संघशक्तीच्या विचाराकडे जातांना, किंवा ' मऊ मेंढरें वनूं नका ' या बोधविचाराकडून धर्मनीतिभेद-विचाराकडे, किंवा तेथून पुढे नियमन हें मानवासाठी, मानव नियमनासाठी नाही, या विचाराकडे कवि जात असतां अर्थान्तर एकदम होतें असें वाटतें.

प्रत्यक्षोपदेश हीच या कवितेची भूमिका आहे, तेव्हा तो किती परिणामकारक होतो यावरच तिचें यश अवलंबून आहे. परिणाम घडवून आणण्याइतका

ओजोगुण या कवितेंत खास आहे, व या गुणाचा प्रत्यय येण्यास आवश्यक असा प्रसादगुणहि तीमध्ये आहे. ओजोगुणास पोषक, पण ग्राम्य वाटतील असे शब्दप्रयोग कवीने टाळले नाहीत. ग्राम्य नसणारे असे ओजोगुणयुक्त प्रयोग अर्थात् आहेतच. सहजगत्या आलेलीं 'अवडम्बरलीं हीं ढगें कितीतरी,' 'प्राप्तकाल हा विशाल भूधर' इत्यादि रूपकालंकार यांत आहेत. 'निसर्ग निर्घृण', 'पुराण पडक्या,' 'धार धरिलिया प्यार जिवावर' इत्यादि अनुप्रासीह सहजगत्याच आलेले दिसतात. पण या सजावटीच्या भागापेक्षा या कवितेंतील विचार-सौंदर्य किंवा अर्थगांभीर्य अधिक महत्त्वाचें व आकर्षक आहे. यामधील विषमते-विरुद्ध वंड व समतेची द्वाही, कर्मठ धर्मापेक्षा मानवांच्या परस्पर संबधावर आधारलेली नीति इष्ट असल्याची घोषणा, माणसांकरिता नियम असल्याने नियमांचे गुलाम होण्याची अनेकता, निसर्गाकडे दुर्लक्ष करून प्रचलित रुढींचे पत्करलेले दास्य, वर्तमानकालांत स्वतः कांही करून दाखविण्याची आवश्यकता, जुन्यांतूनच निघालेल्या, पण नवें असलेल्याचा स्वीकार इत्यादि गोष्टींचा उपदेश केशवसुतांचा खास स्वतःचा नसला, तरी त्यांच्या वेळीं व अजूनहि महत्त्वाचा आहे. तो काव्यांत नवीनच होता. तो एका नवीन प्रकारच्या पद्यरचनेच्या द्वारे करण्यांत आल्याने त्याला अधिकच वैशिष्ट्य व ओज प्राप्त झाले. हें केवळ समाजसुधारणेचें स्तोत्र नसून राष्ट्रीय काव्य होय. केशवसुतांना अनेक वेळा भासणारी अडचण त्यांच्या मनांतील भावनावेगापुढे पार वाहून गेली होती असें या कवितेवरून दिसते.

५१. स्फूर्ति : तुतारी—वाङ्मयांत वसणारी केशवसुतांची ही दुसरी कविता आहे. ही स्फूर्ति काव्यरचनेची नसून नवविचारप्रवर्तनाची आहे, वंडाचा संदेश आणणारी आहे. या कवितेंत केशवसुत वंडाची, जग उलयून देण्याची भाषा वोलतात. क्रान्ति हा शब्द अलीकडील आहे. वंडाचे विचार प्रकट करावयास जिभेवरील बंधनें शिथिल व्हावयास हवीत व तीं शिथिल होण्यास लागणारे मद्य, म्हणजे बेभान करणारी रूढिविरुद्ध वंडाची भावना. प्रस्तुत 'वंड सामाजिक आहे हें 'रूढीचे दास' या शब्दप्रयोगावरून कळते. गरुड अमृत आणण्याकरिता स्वर्गांत गेला, त्याप्रमाणे कल्पनेच्या नैकेंतून उच्च विचार-वातावरणांत जाऊन नवविचारांचीं रत्नें इतस्ततः फेकून देण्याची कल्पना दुसऱ्या कडव्यांत येते. हें करितांना जर आज सामाजिक दृष्ट्या सुप्रतिष्ठित असणारे लोक (देव) त्याला

अडथळा कऱुं लागले, तर त्यांनाहि वाजूला करावें लागेल. कारण सामाजिक उच्चनीचतेच्या, प्रतिष्ठेच्या कल्पना आपणच निर्माण केलेल्या असतात. (देवदानवां नरें निर्मिलें). तिसऱ्या कडव्यांतील पद्यपंक्तींची तरफ घेऊन ती जनताशीर्षावर टेकून जग उलथून देण्याची कल्पना शास्त्रीय स्वरूपाची असली व म्हणून कदाचित् गद्यस्वरूप वाटली, तरी अर्थपूर्ण आहे.

या कवितेंतील आवेश तुतारीच्याच तोडीचा आहे, पण कवितेचा पद्यप्रकार सुटसुटीत नसल्याने व अधिक गेय असल्याने, तो आवेश वाचतां वाचतां तितका प्रतीत होत नाही. भाषेची अडचण येथेहि नाही. तुतारीमधील ग्राम्य शब्दप्रयोग या कवितेंत नाहींत. कविता तीनच कडव्यांची, आटोपशीर अशी आहे. ध्वन्यपद आव्हाणात्मक, भावनानुरूप व चपखल आहे.

५२ मूर्तिभंजन : ही एक रूपकात्मक कविता आहे. मूर्ति म्हणजे रूढि. मूर्ति ज्याप्रमाणें देवविषयक कल्पनेचें प्रतीक असतात, त्याप्रमाणेच रूढीसुद्धा त्या त्या काळीं माणसास योग्य वाटणाऱ्या भावनांचें आचारांतील प्रतीक असतात. त्यावेळीं त्या प्रतीकांना अर्थ असतो. पुढे पुढे तो अर्थ जाऊन आचार तेवढा शिल्लक राहतो. या आचारांस केवळ उपचारांचें स्वरूप राहिलें, तर अपाय न झाला तरी दंभास वाव मिळतो. पण हे आचार कित्येक वेळा अपायकारकहि होतात. त्यावेळीं त्यांचा भंग करणें क्रमप्राप्त होतें. या सर्व घटनेस उद्देशून ही कविता-अभंग-केशवसुतांनी लिहिली आहे. यांतील रूपकाचा उलगाडा करणें अवघड नाही. मूर्ति म्हणजे जुनी रूढि. कैदाशीण तीच. डोंगरींचे द्राड आडदांड लोक म्हणजे सुधारक. मूर्तीच्या आंतील संपत्ति म्हणजे त्यांच्या पाठीमागील उपयुक्त अर्थ. मूर्ति विकणारे लोक म्हणजे त्या रूढ चालींपासून फायदा करून घेऊं इच्छिणारे लोक मूर्तिभंजकांच्या कल्पनेस महमद घोरी व त्याचे लोक, किंवा युरोपांतील हन् लोक यांचा आधार दिसतो. दोघेहि डोंगरींचे आडदांड. रूढिमुक्त होण्याची इच्छा असूनहि, वाहेर पडण्याचा मार्ग न सुचणें म्हणजे कोडें. केशवसुत केवळ मूर्तिभंजनाची भाषा मात्र बोलत नाहींत. त्या पुनः जोडून देऊं असेंहि म्हणतात. त्यांचा कटाक्ष आहे, तो त्या रूढीमुळे आपला फायदा करून घेऊं पाहणाऱ्या कर्मठ लोकांवर. त्यांना ते तुकारामाप्रमाणेंच चोर, हरामखोर अशा शिव्या देतात.

लहानशा अभंगांत सामावेल एवढा आवेश या कवितेंत आला आहे. त्यास

अनु रूप अशी कांहीशी खडबडोत भापाहि कवीने योजिली आहे. ' मूर्ति फोडा ! धावा ! धावा, फोडा मूर्ति ' या ओळींइतक्या काव्यप्रतिकूल ओळी दुसऱ्या कोणत्याहि आधुनिक कवीने लिहिल्या नाहीत असें एका टीकाकाराने म्हटलें आहे. परंतु या कवितेंतील भावनेस खडबडीतपणा अनुरूप आहे हें त्याच्या लक्षांत आलेलें नाही. मनांतील उत्कट भावना त्या शब्दांनी व्यक्त होत आहे. शब्दावर आक्षेप घ्यावयाचाच असेल, तर तो खळी या शब्दावर घेतां येईल. त्यास आज गालावरील नाजुक खोलगट भाग असा अर्थ आला आहे. या भागांत माणसें गडप होणें वाच्यार्थाने तरी कठीण आहे. केशवसुतांच्या भाषेंत खळीचा नाजुक अर्थ कदाचित् नसेलहि.

५३. नवा शिपाई : तुतारीसंप्रदायांतील ही आणखी एक कविता. विश्व-बंधुत्व हा तिचा विषय आहे. तुतारी लिहितांना आपला समाज डोळ्यांपुढे असला, तर या कवितेंत संबंध मानव-समाज आहे. म्हणून अर्थदृष्ट्या ही अधिक व्यापक अशी आहे. तुतारींत दुसऱ्यांना करावयाच्या उपदेशाची भूमिका असेल, तर या कवितेंत स्वतःच्या भूमिकेचें विशदीकरण आहे. समाजांत सुधारणा करावयास निघालेल्या किंवा क्रांति करूं पाहणाऱ्या माणसाचें हें मूलभूत तत्त्वज्ञान आहे. शिपाई हा शब्द सैनिक या अर्थाचा आहे. ध्येयप्राप्तीपर्यंत झगडूं इच्छणाऱ्या सैनिकास कोणीहि अडवूं शकत नाही अशी त्याची दृढ श्रद्धा आहे. तो ब्राह्मण नाही, म्हणजे जात्यतीत नाही; तो हिंदु नाही म्हणजे धर्माच्या अतीत आहे. अर्थात् कोणत्याहि पंथाच्या पलीकडे आहे हें सांगावयास नकोच. पहिल्या कडव्यांत विश्वबंधुत्वाचा विचार प्रकट केला आहे, सर्वांच्या वर एकच आकाश, व पायाखाली एकच पृथ्वी आहे. 'सर्व माणसें माझीं भावंडे आहेत, तीं माझीं-मी त्यांचा आहे.' या नव्या शिपायास स्वत्वाची जाणीव आहे, म्हणून 'मी स्वतःचीच पूजा करितों' असें तो म्हणतो, परंतु त्याचा 'मी'चा अर्थ संकुचित नाही. त्यांत तो विश्वाचा अंतर्भाव करितो, व त्यामुळे सर्वच व्यक्ति सारख्या, समान आहेत असें त्याचें मत आहे. लहान-मोठे, साधु-अधम, किंवा दूर-जवळ हा भेद त्याच्याजवळ नाही. मुळांत सर्व मानव सारखे असूनहि जीवनांत त्यांमध्ये भेद पडलेले दिसतात, त्यांच्यांत कलह होतो. हा कलह कसा मिटून जाईल हा एक विचार त्याला सारखा त्रास देतो. विश्वांत शांतीचें साम्राज्य व्हावें अशी त्याला उत्कट इच्छा आहे व त्या दृष्टीने तो झटत असतो.

या कवितेच्या ध्रुवपदामध्ये असलेला आवेश पुंडील भागांत मात्र आलेला नाही. याचें कारण यांत भावनाविष्कारापेक्षा तत्त्वविचारावरच अधिक भर आहे. शेवटच्या कडव्यांतील कल्पना क्लिष्टपणें व्यक्त झाल्यानेहि आविष्काराच्या ओजस्वीपणास धक्का लागला आहे. मानवी जीवनास कवि हलव्याची उपमा देतो. मूळ मानव हा तिळाप्रमाणे सर्वत्र सारखाच असतो. 'मी आहे' ही अहंस्फूर्ति सर्वांना समानच असते. परंतु हलव्यांत तिळावर साखरेचा पाक आपण चडवतो, त्याप्रमाणेच प्रत्येक मानवावर त्या त्या धर्माचे, संस्कृतीचे संस्कार होत असतात, करण्यांत येतात. मानवाला सुसंस्कृत करण्याचे हे प्रयत्न सद्धेतूने केले जात असले, तरी त्यांमुळे हलव्याच्या प्रत्येक दाण्यावर वोचणारे कांटे उभे राहतात, त्याप्रमाणे इतर धर्मीयांना वोचणारे असे मनोधर्म प्रत्येक मानवांत निर्माण होतात व त्यामुळे सर्वत्र कलह माजतो असा या रूपकाचा अर्थ आहे. मूळ मानव सम, निर्गुण असल्यासारखा असतो, परंतु सांस्कृतिक वा धार्मिक कल्पनांचे त्याच्यावर संस्कार झाले की तो सगुण वोचक विशेषांनी युक्त होतो. हें सर्व क्लिष्टपणें व शेवटच्या कडव्यांत आल्याने परिणामदृष्ट्या हानिकारक होतें. म्हणून तत्त्वज्ञानदृष्ट्या ही कविता श्रेष्ठ दर्जाची असून परिणाम-दृष्ट्या तुतारी किंवा स्फूर्ति यांच्या खालीच वसवावी लागते.

५४. निशाणाची प्रशंसा : हिंदी दोहा वृत्तांत लिहिलेली ही आणखी एक ओजोगुणसंपन्न कविता आहे. निशाण म्हणजे केवळ एक प्रतीक आहे. त्याचें केवळ रूप पाहिलें तर एक काठी व एक फडकें एवढेंच आहे. पण त्याला आता केवढा अर्थ आला आहे व शक्तीहि आली आहे. युद्धांत शूर वीरांना मारावयास किंवा मरावयास नेण्याचें सामर्थ्य त्यांत आहे. समुद्रावर जहाजां-वरील निशाण म्हणजे साहसाचें प्रतीक आहे. उंच देवळें, राजवाडे, किल्ले यांवर तें दिसतें. त्यावरून भक्ति, दिव्यत्व, उत्सव, वीर्य, ऐश्वर्य यांचें तें प्रतीक बनतें. मानवचित्ताची सतत उंच जाण्याची जी हाव तिचें तें प्रतीक आहे. याशिवाय या कवितेंत शेवटीं आलेले विचार म्हणजे ओजस्वी कवीलाहि निशाण हें स्फूर्तिदायक वाटतें हा आणि शेवटीं 'संसार हें समर' असून त्यांत झटून भिडून प्राण देण्याची तयारी असली पाहिजे असा विचार हें होत. निशाणाची प्रशंसा करितां करितां कवि शेवटीं 'संसारा' पर्यंत कां जातो हें कळणें कठिण असलें, तरी केशवसुत स्वतःच्या कवितेला 'रंडागीत'

समजत नसावेत असे वाटते, व जीवनांत नैराश्य न स्वीकारतांना झगडण्याचाच आदेश देत आहेत, हेही लक्षांत घेण्यासारखे आहे.

५५. गोफण : मागच्या कवितेप्रमाणे या कवितेतहि केशवसुतांनी हिंदी दोह्याचा उपयोग केला आहे. यामुळे दोहा हा ओजोगुणात्मक कवितेसच योग्य आहे अशीहि कित्येकांची समजूत झाली. केशवसुतांच्या अखेरच्या कवितांपैकी ही आहे. हिच्यानंतर लिहिलेल्या 'हरपलें श्रेय' या कवितेंतील आर्त विकलता या आधीच्या कवितेंतील अवेशाशीं सुसंगत नाही. समाजातील कांही अनिष्ट प्रवृत्तींशीं कठिण शब्दांच्या धोंड्यांनी हाणामार करावयास कवि प्रवृत्त झाला आहे. या कवितेंतील रूपक कवीनेच स्पष्ट करून सांगितलें आहे. हृदय पिळवटून काढलेले हे उद्गार त्वेपाने बाहेर पडतात व कांही व्यक्तींविरुद्ध वैराची जाहीर घोषणा करितात. आळसांत स्वस्थ वसणारे, पोकळ तोऱ्यांत वडवड करणारे, वैऱ्यांशीं भांडावयाच्याऐवजीं त्यांनी दिलेल्या तूपपोळींत कृतार्थता मानणारे, पूर्वजांचा वडिवार माजवून आपलें अकर्तृत्व मात्र सिद्ध करणारे, थप्पड मिळाली असतां उलट प्रतिक्रिया न करितां नुसते गाल चोळत वसणारे, व लहान मुलां-नाहि गरिबी शिकवून नादान करणारे हे केशवसुतांच्या वैराचा विषय झाले आहेत. याहि कवितेंत ओजोगुणास अनुरूप अशी शब्दयोजना झालेली आहे. कवितेचा आटोपशीरपणाहि तिच्या परिणामांत न्यूनता आणणारा नाहीं. वैर तयाशीं हें योग्य झालें असतां तयाला हें रूप कां योजलें हें मात्र लक्षांत येत नाही. हा इंग्रजीचा परिणाम म्हणावा काय ?

५६. गांवीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून : केशवसुतांच्या सामाजिक कविता प्रसिद्ध आहेत, परंतु देशाच्या पारतंत्र्याविषयीचे म्हणजे राजकीय विचार असलेल्या कविता फारशा कोणाच्या ध्यानांत नसतात. ही कविता अशी आहे. कवीचा एक मित्र आणि कवि देशाविषयी गोष्टी बोलत असतां त्यांना झोपेचीहि आठवण राहात नसे, व पहाट झालेली लक्षांत आल्यावर आपल्या देशाची ही न्हासाची रजनी जाऊन स्वतंत्रतेची पहाट केव्हा येईल, ती पहाट पाहण्याचें आपल्या नशिबीं आहे काय, किंवा आणण्याचे कांही यत्न आपल्याकडून होतील काय असे उद्गार निघत. हा या कवितेमधील राजकीय विचार होय. कवीच्या मित्राने 'स्वदेशपार्शीं आपणा वांधुनि' घेतलें होतें. आज कवीला कांहीच न सांगतां तो कोठेतरी निघून गेला होता.

कवीचा नवशिकेपणा या कवितेंत स्पष्ट दिसतो. श्वासांत श्वास मिळवून गोष्टी करणारा हा मित्र कवीला कांहीच न कळवतां कसा निघून जातो ? पाशांविषयीचे विचार मुद्दाम आणलेसे वाटतात. उपान्त्य श्लोकांत ' जलधारा ' शब्दांनी ' जलधरमाला ' वृत्ताची मुद्दाम सूचना केलेली दिसते. शेवटच्या श्लोकांत मित्र शब्दावर श्लेष करून श्लोकरचना केली आहे. हवा चालली, दुर्दैव्यांचे हे शब्द किंवा ' तो मत्सख निज गांवीं गेला आहे ' ही ओळ हे गयानुरूप वाटतात. एक जुने वृत्त घेऊन, त्याला जातीचें रूप देऊन, त्याची रचना करण्यांत एक वृत्त-विषयक प्रयोग केशवसुत करीत होते व असे प्रयोग करण्यास येथून: प्रारंभ झाला एवढें लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

५७. एका भारतीयाचे उद्गार : राजकीय विचार प्रकट करणारी ही कविता आधीची आहे. आपल्या देशाची श्री त्यास सोडून पश्चिमेकडे गेली आहे हा विचार पश्चिमेकडील सूर्यास्त पाहून कवीस सुचला हें तो दुसऱ्या ओळींतच सांगतो आहे. पांचव्या श्लोकांत पारतंत्र्यामुळे डोळे असून वघतां येत नाही व कान असून ऐकतां येत नाही अशी स्थिति झाली आहे हा विचार आला आहे. शेवटच्या श्लोकांत हा परवशपणा जाऊन स्वातंत्र्यसूर्य केव्हा येईल व आपला देश राष्ट्रवाप्रत केव्हा पोचेल हा विचार येत आहे. हे उद्गार आपले म्हणून न सांगतां ' एका भारतीयाचे उद्गार ' म्हणून सांगण्यांत कवीने आत्मलेखनाची पद्धति सरसकट स्वीकारली नव्हती असा काल व्यक्त होतो. कदाचित् राजकीय विचार आपले म्हणून प्रकट करणें कठिण जात असेल. रचना मात्र अगदी नवशिक्याची असल्याचें स्पष्ट दिसतें. यतिभंग (देवा ! केव्हां परवशपणा—ची निशा ही सहन), पुनरुक्ति (पारतंत्र्यामुळे हो), इंग्रजी धर्तीचे प्रयोग (त्या त्यामध्य स्वजनकुदशा वाचुनी मीं रडावें), अर्थान्तरन्यासाकरिता केलेली धडपड (जें जें चित्तीं, बहुतकरुनी तें सुशुप्तींत भासे), ' अनवितथ ' सारखा क्लिष्ट, अपरिचित शब्द हीं सारीं नवशिकेपणाचीं लक्षणें होत.

आरंभींच्या राजकीय विचारांकडून केशवसुत सामाजिक विषयांकडे वळले असें स्पष्ट दिसतें. सामाजिक विचारांकडून ते अधिक व्यापक विचारांकडे वळत होते असें दिसतें. तथापि चाळिशीच्या आंतच मृत्यु आल्याने केशवसुतांची प्रतिभा पुढे कोणीकडे वळली असती हें सांगणें कठिणच आहे.

२३८ : हरपलें श्रेय

स्तवक : ७

५८. **सिंहालोकन** : चमत्कृतीशिवाय खोल भाव व्यक्त करणारी केशव-सुतांच्या चांगल्या कवितांपैकी ही एक कविता आहे. जीवनाच्या मार्गाचें वरेंच आक्रमण केल्यावर प्रौढावस्थेंत मागे वळून पाहिलें असतां अनेकांच्यावावत अनुभवास येणाऱ्या मनःस्थितीचें हें चित्र आहे. स्वतः केशवसुत मात्र यावेळीं केवळ २५ वर्षांचे होते हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. त्यांच्या जीवनांत सिंहावलोकनाचा काल आला होता असें म्हणवत नाहीं. सिंहावलोकनाची मनोवस्था वयावर अवलंबून नसते असेंहि म्हणतां येईल. तरीहि या कवितेंतील भावना जिव्हाळ्याची वाटते. याचें मुख्य कारण या कवितेंत शब्दार्थाची चमत्कृति मुळींच नाही, व भाषा वरीच प्रसादपूर्ण आहे. दृग्, वनस्थली, घनतमिस्र इत्यादि संस्कृत शब्द या कवितेंत येऊनहि अर्थप्रतीति कमी झाली असें नाही. विचारांपेक्षा भावनाच प्रवळ असल्याने शब्दयोजनेंत सहजता येऊन रचना वरीच चांगली झाली आहे.

५९. **निद्रामग्न मुली** : या कवितेंत वऱ्याच गोष्टी विचारांत घेण्याजोग्या आहेत. कोणत्या मुलीस निजलेली पाहून ही कविता सुचली याविषयी गैरसमज राहूं नये म्हणून मूळ शीर्षकांतच ती १२-१३ वंर्षांची असल्याचा उल्लेख कवि करितो. कौमार्याने नवयौवनाला थारा अद्यापि दिलेला नसल्याने त्या मुलीच्या मुखावर साधेपणा, नम्रता, मधुरता, शान्ति हे गुण विराजत होते. त्यांमुळे आकृष्ट होऊन तिचें चुंबन घ्यावें असें कवीस वाटतें. पण प्रत्यक्षांत तें त्याच्या हातून होत नाहीच, परंतु तें वोलून दाखविल्यावद्दलहि त्याला कवितेंत खुलासा करावा लागत आहे. मुलीच्या सौंदर्यांत शरीरवर्णन कोठेच नसून शारीर नसलेल्या सौंदर्यगुणांचाच उल्लेख कवि करितो. परंतु या निद्रामग्न कुमारिकेचें हें अव्याज सौंदर्य हा या कवितेचा मुख्य भाग दिसत नाही. हें सौंदर्य फार दिवस टिकणार नाही हा विचार कवीस लगेच त्रास देऊं लागतो व या मनःस्थितीवरच कवि त्या मुलीस आशीर्वाद देऊन कविता संपवितो. थोड्याशा दिवसांतच हें तुझें कौमार्य निघून जाईल, ज्या गालांवर आज अजाणतेपण विराजत आहे, त्याच गालांवर पुढें कटु जाणतेपण नांगर ओढील व त्या नांगराने केलेल्या तासांवर भेसूर जाणतेपण वसून राहील असें कवि म्हणतो. कांहीं दिवसांनी जर मी तुला

पाहावयास आलों, तर आजच्या सुग्ध सद्बृत्ति तुझ्या चेहऱ्यावर आपणास दिसतील की नाही याची त्याला शंका वाटते. ही शंकाकुलता या कवितेत आवश्यक होती काय ? सुग्ध सौंदर्याच्या दर्शनाने आनंदून गेल्यावर तेवढ्याचाच अनुभव घेत राहण्याऐवजी आजचे हें सौंदर्य उद्या दिसणार नाही या विचाराने आकुलित होणारें मन दुःखानुभवाने निरोगी राहिलेलें नाही असें कोणास वाटल्यास तें चूक ठरणार नाही. यौवनांतहि अद्यापि पदार्पण न केलेल्या मुलीला हें जग सोडतांना म्हणजे मरतांना या जगाचा काय अनुभव आलेला असेल याची चिंता कशाला हवी ? सौंदर्यदर्शनाने आल्हाद व्हावयाच्याऐवजी शोकाकुल होऊन कवितेत द्रवणाऱ्या माणसाला आनंद होणार तरी केव्हा ?

पण केशवसुतांची मनाची रोगट वृत्ति याला कारणीभूत असण्यापेक्षा त्यांची काव्याची कल्पनाच अशा प्रकारच्या लेखनास कारण झाली आहे. कांहीं गंभीर विचार, ज्याचा आपल्या व्यापक जीवनाशी संबंध असेल, असा असल्याविना काव्य भारदस्त, म्हनीय होत नाही, या कल्पनेमुळे 'साध्याहि विषयांत मोठा आशय' पाहण्याची संवय कवि स्वतःला लावून घेतो, व मग आवश्यक असो-नसो, कवितेचें पर्यवसान जाणूनवुजून गंभीर विचारांत तो करितो. गंभीर विचार म्हटला की त्यांत खेद, विषाद, दुःख हीं आलीं पाहिजेत, असें वाटतें. नैर्ऋत्येकडील वारा इत्यादि कवितांचीं पर्यवसानें यामुळे अकारण गंभीर झालीं आहेत.

६०. रांगोळी घालतांना पाहून : 'साध्याहि विषयांत आशय कधी मोठा किती आढळे' ही केशवसुतांची प्रसिद्ध ओळ याच कवितेंतील आहे. तेव्हा तिचें स्वरूप काय असेल याची कल्पना सहजच होते. या कवितेचें गोविंदाग्रजांनी एक विडंबन केलें आहे. गोविंदाग्रजांना केशवसुतांविषयी आदर होता हें प्रसिद्धच आहे. तेव्हा त्यांची थट्टा करण्याचा त्यांचा हेतु अर्थात् नसणार. तथापि या कवितेमागील मनोवृत्तीचें विडंबन त्यांना अभिप्रेत असावें. 'इतःपर तरी होणें तयीं शाहणें' हा कवीने लोकांस केलेला उपदेश वाचकास विशेष रुचणारा नसला, तरी विडंबनीय भाग वेगळाच आहे. सर्वच विषयांत मोठा आशय असत नाही, व कवीने तो त्यांवर लादला, तरी त्यांना झेपतोच असें नाही. रांगोळी-मध्ये स्वरभूसंगम दिसतोच असें नाही, व पाहिलाच तर तो प्रतीकस्वरूप असतो. त्या प्रतीकांचा अर्थ बौद्धिक दृष्ट्या कळला, तरी आचारांत उतरणें हा भाग त्यापुढचा होय. सारांश, साध्या विषयांत मोठा आशय पाहण्याची वृत्ति ऐकांतिक

होऊं शकते व अशी झाल्यास ती काव्यानुकूल राहणार नाही हें लक्षांत घेऊनच काव्यरचना व्हावयास पाहिजे. केशवसुतांनी रांगोळींत पाहिलेला अर्थ चांगलाच आहे, पण हा अर्थ पाहिल्याने कविता चांगली ठरते असें मात्र नाही.

६१. दोन वाजी—पहिला व दुसरा वाजीराव यांची तुलना हा या कवितेचा विषय होय. तो स्वदेशीय असूनहि कवितेची मूळ कल्पना मात्र परकीय आहे. विकटर झूगो या प्रसिद्ध फ्रेंच कवि-कादंबरीकाराच्या *Napoleon le petit* या कवितेचें तरुलता दत्त हिने केलेल्या भाषांतराचें हें रूपांतर म्हणावयास हवें. कल्पना परकीय असली, तरी स्वतंत्र म्हणावी लागेल एवढा फरक दोन भिन्न देशांतील भिन्न परिस्थितीने व ऐतिहासिक घटनांनी झाला आहे. फटक्याची चाल ऐतिहासिकतेस व पहिल्या वाजीरावाची स्तुति व दुसऱ्याची निंदा करण्यास आवश्यक असणाऱ्या ओजोगुणास अनुरूपच आहे. फटक्यामधील अंतरा मात्र भावनावेगास प्रतिकूल वाटून गाळून टाकला आहे. पहिल्या तीन कडव्यांत पहिल्या चार ओळींत पहिल्या वाजीरावाची स्तुति व पुढील दोन ओळींत दुसऱ्या वाजीरावाची निंदा अशी रचना झाली आहे. पुढील कडव्यांत दुसऱ्या वाजीरावाचा उल्लेख आधीहि येतो. शेवटच्या कडव्यांत दोघांतील तुलना अधिक स्पष्ट केली आहे. दुसऱ्या वाजीरावासंबंधी लिहितांना संयम सुटून भ्याड, नीच, पाजी इत्यादि शब्दांची योजना झाल्यासारखें वाटतें, पण परिणामाच्या दृष्टीने तें उपयुक्तच आहे. शाहिरी वळणाची, परंतु अर्थदृष्ट्या वरच्या दर्जाची अशी ही एक यशस्वी कविता आहे. ओववती भाषा, ऐतिहासिक घटना वा कथा यांचा समुचित उपयोग, ओजस्वी अर्थाचा प्रवाह व उत्तम मांडणी हे गुण या कवितेंत दिसतात. रूपांतर म्हणून तें फारच चांगलें साधलें आहे हा विचार वेगळाच.

६२. घुवडः—उत्तम रूपांतराचें हें दुसरें. उदाहरण आहे. स्वतः कवीनेच आपण अमेरिकन कवि पो याच्या 'रेव्हन्' या कवितेची. कल्पना आधारास घेतल्याचें टीपेंत सांगितलें आहे. पो-च्या कवितेंतील मुख्य कल्पना अशीः प्रिया-वियोगाने दुःखी अशा माणसाच्या मनांत विचार-तंद्रींत ज्या ज्या कल्पना मनांत येतात, त्यांना नेमकें विरोधी असें उत्तर वाटणारा घूत्कार हा पक्षी काढतो व त्याच्या निराशेंत अधिकच भर घालतो. एकमेकांशीं एरवी संबंध नसणाऱ्या प्राण्यांपैकी एकाचे म्हणजे मनुष्याचे विचार आणि दुसऱ्याचे म्हणजे

रेव्हन् पक्ष्याचे उद्गार यांचा पताकास्थानाप्रमाणे आलेला अकल्पित योग हा या कवितेंतील चमत्कृतीचा भाग आहे. या चमत्कृतीवर मूळ कविता व तिचा मराठी अनुवाद, दोन्ही उभारलेले आहेत. रेव्हन्प्रमाणे घुवडाचा घूत्कारहि कानांस अप्रिय, भीतिप्रद आणि अशुभ मानला गेलेला असल्याने रेव्हन्ऐवजी घुवडाची योजना योग्यच झालेली आहे. रेव्हन्च्या शब्दाला मूळ कवितेंत पो-ने Never-more असा अर्थ दिला आहे. केशवसुतांनीहि घू-घू शब्दास जवळ येणारा ऊं-हूं, अर्थात् नकार, विरोध हाच अर्थ दिला आहे.

या कवितेंत वातावरण महत्त्वाचें आहे. तें अंधार, दुःख, भीति यांचें आहे. भूतपिशाचांच्या कल्पनेने तें अधिक चमत्कारिक झालें आहे. हें वातावरण आणि वर उल्लेखिलेली चमत्कृति यांनीच ही कविता संस्मरणीय होते. घुवडाचा घूत्कार, चिंचेचें झाड, अंधार, प्रियामरणाचें दुःख, एकलेपणा, वेताळाची स्वारी, टेंभे पाजळून नाचत जाणारीं भुतें यांनी हें वातावरण फार परिणामकारक होतें, व घूत्काराने दर वेळेस अर्थास मिळणारें जें वळण, त्याने जी चमत्कृति निर्माण होते, तिने कवितेच्या परिणामांत भर पडते. गंभीर आरंभ व तसाच भयवर्णनात्मक शेवट, स्तब्धत्व शब्दाची पुनरुक्ति केल्याने येणारा स्तब्धत्वाचा प्रत्यय, 'हे अप्रतिमे ! प्रिये ! प्रियतमे ' इत्यादि अनुप्रासात्मक रचना, ' रडूं दे, कडूं दे, पडूं दे ' यांत येणारा उद्वेगाचा प्रत्यय, भाषेची सफाईदार सहजता व सामर्थ्य या सान्या गोष्टींनी या कवितेचा परिणाम उत्कर्षाप्रत गेला आहे.

मूळ कवितेपेक्षा अनुवाद आटोपशीर आहे. मुळांतील १८ कडव्यांऐवजी येथे आठच आहेत. मुळांतील कडवीं मोठीं व ओळी लांबलचक आहेत. अनुवादांतील वृत्त अधिक सुटसुटीत आहे. मूळ कवितेंत प्रत्येक ओळींत ठराविक ठिकाणीं अंतर्गत यमक साधल्याने तींत कृत्रिमता अधिक येते. पताकास्थानाच्या चमत्कृतीचा उपयोग लहान अनुवादांतहि भरपूर करून घेतला आहे. अनुवादाइतकें सामर्थ्य या चमत्कृतीला मूळ कवितेंत नाही. मुळांतील अद्भुताचा भाग केशवसुतांनी काढून टाकला आहे. रेव्हन्पक्षी दार ठोठावतो व तें उघडतांच घरांत प्रवेश करून उंचावर वसतो ही कल्पना वास्तव वाटत नाही. केशवसुतांनी घुवडाला घरावाहेर चिंचेच्या झाडावरच वसविलें आहे. मुळांतील विस्मृति-लोकाला अनुवादांत नरकाची कल्पना तितकीशी वरी वाटत नाही, व लागोपाठ सहा वेळा घुवडाचा घूत्कार व त्यांतून व्यक्त होणारा नकार वा विरोध कवीच्या

विचारमालिकेत चपखल वसण्यांत असलेली कांहीशी कृत्रिमता या दोन गोष्टी सोडल्यास ही कविता सर्वतोपरी सुंदर उतरली आहे यांत शंका नाही.

६३. सतारीचे वोलः--मूळ कविता परकीय, परंतु कविता मात्र अगदी स्वतंत्र, अशी ही आणखी एक कविता आहे. 'घुवडा' पेक्षाहि या कवितेची रचना मूळास अगदी वाजूस ठेऊन झालेली दिसते. या कवितेचा विषय संगीताचें सामर्थ्य असा आहे. इंग्रज कवि ड्रायडन् याची 'पॉवर ऑफ म्युझिक्' या नांवाची एक कविता आहे. तींत अलेक्झांडरने दिलेल्या मेजवानीचा प्रसंग घेतला असल्याने तिला 'अलेक्झांडर्स फीस्ट' असेंहि नांव आहे. वाद्यसंगीताने जमलेल्या सर्व समाजाच्या मनांत निरनिराळ्या भावना कशा उत्कटत्वाने जागृत करितां येतात हें त्या कवितेंत सांगितलें आहे. केशवसुतांच्या कवितेंत व्यक्ति एकच आहे, परंतु वाद्यसंगीतच निरनिराळ्या भावना कशा निर्माण करूं शकतें याचेंच चित्र आलें आहे. म्हणून कवितेची कल्पना एकच म्हणावयाची. परंतु केशवसुतांनी या कल्पनेचा आविष्कार वेगळ्याच पद्धतीने व स्वतंत्रपणे केला असल्याने तिला अनुवादहि म्हणतां येणें कठिण वाटतें. ती स्वतंत्रच कविता म्हणावयास हरकत नाही. मूळ कविता सुमारे १४० ओळींची आहे; तर केशवसुतांची ८८ ओळींची आहे, हा केवळ वाह्य भेद झाला. ज्या भावना मूळ कवितेंत उल्लेखिल्या आहेत, त्यापेक्षा वऱ्याच वेगळ्या भावना व वेगळ्या क्रमाने निर्माण झाल्याचें केशवसुतांनी दाखविलें आहे. केशवसुतांच्या कवितेमधील भावनानिर्मिति अधिक सुसंगत वाटते. कवीची मूळवृत्ति संगीतविरोधी होती, कारण त्याचें हृदय जड व दुःखी होतें. परंतु हा विरोध संगीत पुढे ऐकत गेल्यावर मावळून, त्यापुढे अनुकूलता निर्माण होते. नैराश्याचें रूपांतर आशेंत होतें. तीमधून उदात्तता, त्यापुढे प्रेमरस, व अखेरीस शान्ताची भावना असा क्रम देऊन केशवसुतांनी भावनोत्पत्तीस सुसंगत रूप दिलें आहे. प्रि. राजवाडे म्हणतातः--केशवसुतांनी आपल्या कवितेंत सात्त्विक वृत्ति आणल्याने, विशेषतः विश्वकुटुंबत्वाची. (विश्वैक्याची) भर घातल्याने त्यांची कृति फारच सरस झाली आहे.

कवितेची रचना अत्यंत प्रसादपूर्ण आहे. सर्व रचना प्रवाही, अर्थवाही व सहज अशी झाली आहे. 'जड हृदयीं जग जड' 'कारण आंतिल विषण्ण वृत्ति-वाह्य भैरवीं धरिते प्रीति,' 'धीरापोटीं असतीं मोठीं फळें गोमटीं,'

‘ तम अल्प-श्रुति बहु ’ यांसारखे सुभाषितात्मक प्रयोग कवितेस विचारशोभा देत आहेत. ‘ तों मज गमलें विभूति माझी-स्फुरत पसरली विश्वामाजी ’ यांत आलेली आत्मविस्तृतीची भावना बहुतेक संगीतप्रेमी लोकांच्या अनुभवाची आहे. शान्त शब्दांच्या सहेतुक पुनरुक्तीने शांत भावनेची प्रतीति येऊन शेवट परिणामकारक होतो. क्वचित् कांही शब्ददोष दिसतात. उदा० स्वपदें उचलित यांतील स्व अनवश्यक आहे. लोचनांत तोय आलें हा शब्दप्रयोग पटवर्धनांप्रमाणे इतरांसहि खटकण्यासारखा आहे. फिदा शब्दहि यमकामुळेच समर्थनीय ठरेल. पण हे दोष अत्यल्प आहेत. एकंदर कविता फारच चांगली उतरली आहे यांत शंका नाही. रचनादृष्ट्या केशवसुतांची ही कविता कदाचित् त्यांची सर्वोत्तम कविता गणतां येईल. केशवसुतांनी इंग्रजी कवितांचीं जीं भाषांतरें केलीं आहेत तीं विशेष यशस्वी झालेलीं नाहीत; परंतु परकीय कल्पना घेऊन ज्या कविता स्वतंत्रपणें लिहिल्या आहेत, वाटल्यास त्यांना अनुवाद म्हणावें, त्या मात्र केवळ अनुवाद म्हणूनच नव्हेत, तर स्वतंत्र कविता म्हणूनहि चांगल्या ठरण्यासारख्या उतरल्या आहेत, हें त्यांच्या प्रतिभास्वातंत्र्याचेंच गमक म्हणावयास हवें.

६४. वातचक्रः—निसर्गाचें वर्णन आरंभीं आलेलें असलें तरी या कवितेचें पर्यवसान तत्त्वविचारांत झालें आहे. किंवा तो विचारच येथे अधिक प्रभावी वाटतो. पहिल्या दोन कडव्यांत वावटळीचें वर्णन आहे. वावटळ म्हणजे मरुद्गणांचा खेळ आहे किंवा तो सृष्टीचा भोवरा आहे, या दोन उत्प्रेक्षा त्यांत येतात. हा भोवरा प्रथम खेळांतला वाटला तरी पुढे तो पाण्यांत निर्माण होणारा असावासें वाटतें. पाण्याच्या भोवऱ्यांत सांपडलेली वस्तु खाली तळाशीं जाते, तर या भोवऱ्यांत सांपडणारी वस्तु वर आकाशांत किंवा स्वर्गापर्यंत जाते अशी कवि कल्पना करितो. ही कल्पना मनांत येतांच कवि आकस्मिकपणें तत्त्वविचारांत शिरतो. या भोवऱ्यांत शब्द टाकून दिले तर ते स्वर्गापर्यंत जाऊं शकतील व तेथे ते पुनः ताजे होतील अशी कल्पना कवि करितो. आज शब्दांतील तेज-सामर्थ्य कमी झाल्याची कवीची तक्रार आहे. आता शाप मारीत नाही व आशीर्वाद तारीत नाही. (हें पूर्वीं तरी होत होतें काय ?) माणसांनी त्यांचा दुरुपयोग करून त्यांमधील सामर्थ्य कमी केलें आहे, त्यांचें तेज मळविलें आहे असे कवीचें म्हणणें आहे. शब्दांचा उपयोग आवश्यक व योग्य कारणांकरिताच आपण करीत नाही हें खरें आहे. आपल्या हातून पार न पडतील अशीं वचनें

देणें व शेवटीं शब्दास न जागणें, अनाहूत अतिशयोक्तिपूर्ण स्तुति करणें इत्यादि गोष्टी आपण एवढ्या मोठ्या प्रमाणांत करितों, की शब्दांना अर्थच उरत नाही. किंवाहुना आपलें मन कळूं नये म्हणूनच भाषेचा अनेकदा उपयोग करण्यांत येतो. म्हणून शब्दांना किंमत उरली नाही. ती यावी याकरिता शब्द या भोवऱ्यांत टाकून वर स्वर्गांत पाठवावे, तेथे त्यांना पुनः अर्थ, धार प्राप्त होईल अशी केशवसुत कल्पना करितात. पण येवढ्यावरच न थांबतां कवि शेवटल्या कडव्यांत अधिकच गंभीर होऊन आपण तरी येथे कशास राहावें, पिकलें पान झालेलों आहों, ज्याला चिकटावें असें कांही जीवनांत उरलेलें नाही, असे विचार प्रकट करितो. ते समारोपाला अधिक उत्कटता आणण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरतात. स्वतः कवि 'पिकलें पण' झाला होता असें म्हणण्यासारखें त्याचें वय झालेलें नव्हतें. कवितेची भाषा अगदी प्रवाही आहे व तींत एक प्रकारची धावती गति आहे. हें वृत्त केशवसुतांनी नव्याने रचलें. त्याचा उपयोग 'घुवड' या अधिक प्रसिद्ध कवितेंतहि त्यांनी पुढे केला. त्या कवितेंतील 'श्यामाराणी' हे शब्द धेऊन या मात्रावृत्ताचें नामकरण करून पटवर्धनांनी आपल्या छंदोरचनेंत त्याचा समावेश केला आहे.

६५. दंवाचे थेंवः--या कवितेचें मूळ जे. ई. कार्पेंटर या कवीच्या The child and the dewdrops वा कवितेमध्ये आहे. या कवितेचें विडंबन 'पाहुणे' या कवितेंत श्री. प्र. के अत्रे यांनी केलें आहे. ही कविता कोणत्याच अर्थाने शिशुगीत होत नाही. लहान मुलाची वोलण्याची भाषा व तिला उत्तर देणाऱ्या आईची भाषाहि स्वाभाविक नाही. आईने चुंबन घेतलें तरी तें स्वाभाविक वाटण्याइतकें तें मूल लहान आहे. तें 'वद' हें संस्कृत धातूचें रूप योजणार नाही. उत्तरांत त्याच्याशीं वोलतांना आईहि स्वकरांत, गगनीं, असे शब्द स्वाभाविकपणें योजणार नाही. लहान मुलाला मोत्यांच्या दाण्याची उपमा सुचणें अशक्य नाही हें कवूल करूनहि, त्या मुलाने विचारलें नसतांच 'तूंहि त्या आकाशांतून आम्हांस मिळालास' हें आईचें उत्तर अप्रयोजकपणाचें वाटल्यावाचून राहणार नाही. तसेच 'ते जोंवर येथे आहेत, तोंवर त्यांचें कौतुक करून घे' अशी त्यास सूचना देण्याची आवश्यकता दिसत नाही. आपलीं पहिलीं मुलें गेल्याने त्या आईची वृत्ति अवास्तव प्रमाणांत भावनावेगी झाली होती असें मानल्याशिवाय याचें समर्थन होणार नाही. कवि तर काय, साध्या

विषयांत मोठा आशय पाहूं वघणारा होता. त्यालाहि लगेच कळवळा येऊन तो स्वतःशीच तत्त्वज्ञाच्या चिंतनशीलतेच्या ऐटीने 'होते हिमविंदु सकाळीं-कोठे ते मायंकाळीं?' असें उद्गारतो. या कवितेमधील व्यंग्य स्वाभाविकपणे येतं तर तें खरोखर परिणामकारक झालें असतें. कदाचित् तें मूळ इंग्रजी कवितेंत तसें व्यक्त झालें असेलहि. या अनुवादांत मात्र तें ओढून ताणून चिकटविलेसें वाटतें. भाषा काव्यगत व्यक्तींस अनुरूप घालावयास पाहिजे ही गोष्ट केशवसुतांच्या लक्षांत आलेली नव्हती हें अस्पृश्य स्त्री किंवा मजूर यांच्या उद्गारांमध्येहि आपण पाहिलें आहेच.

६६. दिवस आणि रात्रः—कोणत्याहि गोष्टीमधून कांही आशय, बोध मिळविण्याच्या वृत्तीमधून ही कविता निर्माण झाली आहे. तीमध्ये कांहीशी चमत्कृतीहि मिसळली आहे. साधारणपणे रात्रीपेक्षा दिवस चांगला अशी वाचकाची अपेक्षा असते. येथे उलट सांगण्याचा प्रयत्न आहे. दिवसाचें पारडें हलकें दाखविण्याकरिता व रात्रीचें जड दाखविण्याकरिता प्रत्येक कडव्यांतील पूर्वार्धाचा व उत्तरार्धाचा उपयोग करण्यांत आला आहे. ही एक प्रकारची वकिलीच आहे. या प्रतिपादनांतील हेत्वाभास सहज कळण्यासारखा आहे. रात्री अनेक पापें व व गुन्हे घडतात (म्हणूनच ती राक्षसी भासते) असें प्रतिपादन करणें अवघड नाही. एकच सूर्य असला तरी अनेक तारकांपेक्षा तो श्रेष्ठ आहे असें दिवसाला अनुकूल असें बोलणेंहि अशक्य नाही. पण हेत्वाभास असले, तरी कविता टाकाऊ होते असें नाही. दिवस व रात्र यांमध्ये असलेला विरोध दाखविण्याचें कार्य जेवढें चांगलें होईल, तेवढी ही कविता यशस्वी म्हणतां येईल. केशवसुतांनी कांही खरा व कांही काल्पनिक विरोध घेऊन कविता चांगली सजविली आहे. पण मुळांत हा विरोध खरा आहे हेंच ज्यांना पटत नाही, दोहोंविषयी अनुकूल तसें प्रतिकूल बोलणें शक्य आहे असें ज्यांना वाटतें, त्यांना या कवितेंत अर्थ-चमत्कृतीचें कौतुक यापलीकडे विशेष कांही वाटणार नाही.

६७. घड्याळः—अमेरिकन कवि लॉगफेलो याच्या 'दि ओल्ड क्लॉक आन् दि स्टेअर्स' या कवितेचा आधार 'घड्याळ' या कवितेस असावा असें वाटतें. पण या दोन कवितांचे हेतु भिन्न आहेत. केशवसुतांनी कालापव्ययाचा इषारा देणारें व शेवटीं उपदेश करणारें असें घड्याळ कल्पिलें आहे. लॉगफेलोचें घड्याळ अधिक खोलांत जाऊन बोलत आहे. त्याची कविता 'घड्याळा' पेक्षा

सरस आहे. एका घरंदाज कुटुंबाच्या घरांतील जिन्यावरचें तें घड्याळ त्या कुटुंबाची सध्या वाताहत झाली असतांनाहि आपलें कार्य करीत आहे. त्या घड्याळाच्या लंबकाच्या आवाजांत लॉगफेलोस Never-forever असे शब्द ऐकूं येतात. त्या घरांत पूर्वी लहान मुलें व मोठीं माणसें पुष्कळच होतीं; तेथे अनेक सुखदुःखांचे प्रसंग घडले. आता तेथे फारशीं कोणी नाहींत. कोणी लग्नं करून गेले, कोणी मरण पावले. अशा स्थितींत कवि प्रश्न करितो, 'ही मंडळी पुनः एकत्र केव्हा व कशीं येणार ?' त्याला तें घड्याळ दुहेरी उत्तर देतें. Never here-forever there. Where all parting, pain and care, and death and time shall disappear, forever there, but never here. या पृथ्वीवर केव्हाच नाहींत, परंतु वर स्वर्गांत मात्र चिरकाल एकत्र येणार आहेत. या कवितेंतील हा ख्रिस्तीधर्मानुरोधी गंभीर व हृदयस्पर्शी विचार केशवसुतांच्या कवितेंत उतरला नाही. Never-forever मधील ख्रिस्ती कल्पना मराठीस मानवणारी नसल्याने तो अर्थ सोडून- 'आला क्षण-गेला क्षण' हा केवळ कालात्ययाचा विचारच केशवसुतांना घ्यावा लागला, व त्यामुळे महत्त्वाचा भावपूर्ण भाग गळून निव्वळ उपदेश तेवढा शिल्लक राहिला.

कवितेंतील यमक-रचना नेहमीची द्विपदीची नाही. सम-विषम ओळीचें यमक मात्र आहे. शेवटच्या दोन कडव्यांत चारोएवजी सहा सहा ओळी आल्या आहेत. तेथे मात्र पहिल्या द्विपदीचें एक यमक व पुढील चार ओळींत सम-विषमसंख्याक ओळींचीं यमकें अशी रचना आहे. रचनेचे जे निरनिराळे प्रयोग केशवसुत करून पाहात होते, त्यांपैकी हाहि एक समजावा.

६८. विद्यार्थ्यांप्रत—ही कविता प्रत्यक्ष उपदेशपर अशी आहे; पण हा उपदेश ठराविक नाही. तो निराळ्या पद्धतीनेहि केला आहे. 'लहान मुलांना गारेवी शिकविणाऱ्यांशीं आपलें वैर आहे' असें 'गोफण' या कवितेंत त्यांनी पुढे म्हटलें. पण तीच भावना त्यांची आधीहि असावी. नाहीतर स्वतःमध्ये असणाऱ्या महतीची जाणीव त्यांनी त्याला करून दिली नसती. 'पृथ्वी मोठी आहे, विश्व त्याहून मोठें आहे, पण तुझ्यामध्ये जें मोठेपणाचें बीज (स्वसामर्थ्याची जाणीव व त्यावर विश्वास) आहे, त्याहून अधिक मोठें असें जगांत कांही नाही असें ते सांगतात. या आत्मविश्वासाला सत्य आणि सच्छील यांचा आधार पाहिजे हेंहि ते पुढील दोन कडव्यांत सांगतात. शेवटीं इतर सर्व सामर्थ्यापेक्षा

‘ तूं जो एकेक नवा शब्द शिकशील, त्याच्यांत सर्व जगाला उलथून देण्याचें सामर्थ्य आहे ’ असें सांगून ‘ जग बदलायाचें आहे ’ अशीहि जाणीव ते करून देतात. ठराविक नीतिबोधापेक्षा या चार गोष्टींचा उपदेश अर्थात् अधिक महत्त्वाचा ठरेल. या उपदेशाची मांडणीहि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. यांत ‘ जलधर-मालेच्या ’ चार चरणांचें मुख्य कडवें घेऊन त्याला दोन लहान चरण जोडून एक नवीन रचनाप्रयोग केला आहे. शिवाय सारालंकारांत असलेल्या रचने-सारखी रचना करून विद्यार्थ्यांच्या अंगांत असलेला गुण कसा श्रेष्ठ आहे, तें सांगण्याचा प्रयत्नहि ह्यांत आहे. म्हणून केवळ उपदेशपर असूनहि ही कविता नावीन्यपूर्ण व परिणामकारक झालेली आहे.

६९. पद्यपंक्ति—केशवसुतांनी सुभाषितदजा स्फुट अशा पद्यपंक्ति लिहिलेल्या आहेत, हें बहुधा त्यांची कविता वाचणारांच्या लक्षांत भरत नाही. या पंक्तींमधून बोध व अर्थचमत्कृति यांचा मिलाफ झालेला असतो. ‘ आम्ही नव्हतो अमुचे वाप. उगाच का मग पश्चात्ताप ’ या तिखट सुभाषिताला योग्य ती प्रसिद्धि मिळालेली नाही. दुसऱ्या चुटक्यांत नैराश्य व्यक्त होत असलें, तरी तितकाच कणखरपणाहि व्यक्त होतो. तिसऱ्या चुटक्यांत व्यवहाराचें मार्मिक ज्ञान व्यक्त होतें.

७०. स्फुट विचार—यांतहि सुभाषितात्मक रचना आहे व त्यांतून प्रकट केलेलें व्यावहारिक तत्त्वज्ञान लक्षणीय आहे.

७१. उत्तेजनाचे दोन शब्द—‘ विद्यार्थ्यांप्रत ’ या कवितेप्रमाणेच ही कविताहि प्रत्यक्षोपदेशाच्या स्वरूपाची असूनहि परिणामकारक होते. दोहा या हिंदी वृत्ताचा उपयोग या कवितेंत केलेला आहे.

स्तवक : ८

७२. तत्त्वतः वद्यतां—या चार ओव्यांत दोन भिन्न विचार आले आहेत. पहिल्या दोन ओव्यांत वस्तु व तिचें नांव हीं भिन्नच असतात हा विचार सांगितला, व दुसऱ्या दोन ओव्यांत भाव (भावना ?) हे शब्द रूपरसगंधहीन असतात ही समजूत खरी नसून या पांच इंद्रियविषयांच्या द्वारेच भाव प्रकट होत असतात हा विचार सांगितला. पहिल्या दोन ओव्यांतील वस्तु व पुढील दोन ओव्यांतील भाव हे एकच आहेत असे कल्पून तत्त्वतः ते व त्यांचें नामरूप हीं भिन्न असलीं, तरीहि नामरूपादि इंद्रियगम्य विषयांच्या द्वारेच ते प्रकट

होतात हेंहि तितकेंच खरें आहे, असा कांही अर्थ घ्यावा लागतो. यांत काव्य कोठे आलें तें मात्र कळत नाही. प्रि. राजवाडे यांना यांत 'ज्ञानेश्वरीचें अनुकरण करण्याची खटपट केली, पण ती साधली नाही' असें वाटलें. तत्त्वज्ञानास काव्याचें रूप येण्यास रूपकाचा व त्यांत असणाऱ्या व्यञ्जनेचाहि उपयोग येथे करण्यांत आलेला नाही.

७३. कोठे जातोस—माणसाच्या ऐहिक जीवनाचे चारपांच टप्पे येथे उल्लेखिले आहेत. परंतु मानवाची मरणोत्तर गति काय आहे हें मात्र कळत नाही असें शेवटीं कवीने सांगितलें आहे. मढ्याला प्रश्न करणें व त्याचें हवेंतून उत्तर येणें या चमत्कारिक गोष्टी गृहीत मानाव्या लागतात. कवितेची प्रश्नोत्तरात्मक मांडणी चमत्कृतिजनक आहे. शेवटचें प्रश्नोत्तर अधिकच चमत्कृतिपूर्ण आहे. डॉ. पटवर्धनांच्या भाषेंत या कवितेस क्लृप्तिप्रधान म्हणावें लागेल. केशवसुतकार्णी इंद्रजी शिद्धितांत प्रसृत असणारा अज्ञेयवाद या कवितेंत व्यक्त होत आहे.

७४. स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य—पृथ्वीला तुच्छ लेखून स्वर्गाप्रत जाण्याची इच्छा न धरणें, पृथ्वी सोडून स्वर्गाचा शोध इतरत्र करीत जाण्यापेक्षा येथेच स्वर्ग आणण्याचा प्रयत्न करणें हें मानवाच्या हिताचें आहे हें कवीस या कवितेंत सांगावयाचें आहे. अंगाच्या मळीपासून पुत्रोत्पत्ति करण्याची पौराणिक कल्पना, गन्धवती हें पृथ्वीचें न्यायशास्त्रांतील लक्षण, अव्यथिलें हा जुना वाकप्रयोग यांनी या कवितेस एक वैशिष्ट्यपूर्ण वातावरण प्राप्त होतें. मळीपासून जन्म पावलेल्या माणसाची योग्यताहि तशीच असल्याचें सुचवून, पूर्वी पृथ्वीवरील जीवन स्वर्गजीवनास अधिक जवळचें होतें, मानवाने मात्र तें विघडवून टाकलें असेंहि मत व्यक्त केलें आहे. माणूस आपल्या गायनाने स्वर्गास मोहून टाकील या शब्दांनी मानवाची काव्यशक्ति, तिचें सामर्थ्य व योग्य उपयोग याबद्दलहि केशवसुतांनी आपल्या अपेक्षा व्यक्त केल्या आहेत. कविता क्लृप्तिप्रधान आहे हें मान्य करूनहि तींत काव्य पुष्कळ आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

७५. कल्पकता—स्वर्ग-पृथ्वीसंगमाच्या कल्पनेवर ही आणखी एक कविता—कविता रूपकात्मक असली तरी तिचें शीर्षक व प्रथम दिलेली टीप यांमुळे तिचा अर्थ सहज लागतो. ही कल्पकता जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत नवनिर्मिति करण्यास लागणारी अशी शक्ति होय; केवळ काव्यप्रतिभा नव्हे. तिने निर्माण

केलेलें नवीन वस्त्र म्हणजे मानवी संस्कृति होय. हें वस्त्र कल्पक लोकांच्या नव-
नवीन शोधांनी वेळोवेळीं नवीन होत राहतें. या शोधांनी मानवी जीवन अधिक
सुखावह होतें; म्हणजेच स्वर्ग पृथ्वीवर येऊं लागतो. मानवसंस्कृतीविषयीचा हा
विचार या कवितेचा विषय झाला आहे व म्हणून केशवसुतांनी येथे रूपकाचा
म्हणजे कल्पनाचा आश्रय केला आहे.

७६. स्वप्नामध्ये स्वप्न—अमेरिकन कवि पो याच्या A Dream with-
in a Dream या भावगीताचें हें भाषांतर आहे. आपलें जीवन हें स्वप्नासारखें
भासमय व सुंदर आहे. त्यांतिल सुखाचे क्षण तर स्वप्नांतिल स्वप्न म्हणजे अधि-
कच भंगुर आहेत, ही या कवितेंतील मूळ कल्पना. हें भाषांतर असल्याची
जाणीव यांतिल इंग्रजी वळणाच्या भाषाप्रयोगांनी कायम राहते. केशवसुतांचें
जीवनाविषयीचें हें मत आहे असें मात्र यावरून वाटत नाही. पो कवीच्या
कवितेमधील आर्तता केशवसुतांना पटून त्यांनी तिचें भाषांतर केलें. कांही काळ
का होईना पोच्या भावनेशीं ते समरस झाले एवढाच याचा अर्थ आहे. तथापि
हें भाषांतर असल्याने केशवसुतांचें जीवनविषयक मत निश्चित करण्याकरिता
याचा कोणत्याच वाजूने उपयोग करूं नये हें वरें.

७७. आहे जीवित काय—या दोन श्लोकांच्या लहानशा कवितेंत पहि-
ल्यांत जीवितविषयक जुनीं मते उल्लेखून दुसऱ्या श्लोकांत जीवित म्हणजे स्वप्न
भास—बुडबुडा असें कांही नसून तें सत्य आहे, व प्रेमाने परमेश्वराचें भजन
करणारास आनंदाचा भरपूर लाभ होतो असेंहि म्हटलें आहे. या कवितेस काव्य
दृष्ट्या महत्त्व नाहीच, परंतु केशवसुतांचें जीवितविषयक मत म्हणूनहि तीस
किती महत्त्व द्यावयाचें हेंहि शंकास्पदच आहे. पुढे 'नैर्ऋत्येकडील वारा' या
कवितेंत 'अज्ञेयावरती जसें क्षणिक हें अस्तित्व हो खेळतें' असेंहि त्यांनी
म्हटलें आहे. परमेश्वरभक्तीचा उल्लेख त्यांनी या कवितेंत सौख्यसिंधूच्या प्राप्तीचा
उपाय म्हणून केला आहे. त्यांना स्वतःला हा उपाय आचरतां आला नसावा.
नाहीतर 'भिकार या जर्गी इच्छित न मिळे कांही' असें म्हणण्याचा प्रसंग
त्यांच्यावर आला नसता.

७८. अपूर्णाः—जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाशीं संबंध नसणारी, तरीहि
गूढगुंजनात्मक स्वरूपाची अशी ही कविता केशवसुतांच्या प्रसिद्ध कवितांपैकी
एक आहे. तिचें नांवच आरंभीं अत्यंत चमत्कृतिजनक वाटलें व तसें तें आहेहि.

हिचा पद्यप्रकारहि नवीनच होता. तींत विचारहि थोडासा गहन आहे. गूढतेचें व गुंजनाचें असें दुहेरी स्वरूप असल्याने ही कविता खऱ्या अर्थाने गूढगुंजनात्मक झालेली आहे.

या कवितेच्या पद्यप्रकारांत एक प्रकारचें नर्तनानुकूलत्व आहे. याच्या एकेका कडव्यांत ९ चरण व १० वा चरण ध्रुवपदाच्या स्वरूपाचा अशी चरणसंख्या आहे. यांतील चरण १, ४, ५, ६ व ९ हे चरण वालानंदाचे, व २, ३ आणि ७, ८ हे चरण ८।८ मात्रांचे आहेत. यमकदृष्ट्या पहिले तीन चरण एक-यमकवद्ध, पुढील दोन चरण निराळ्या यमकाचे, व त्यापुढील ३ चरण आणखी एका निराळ्या यमकाचे अशी रचना आहे. 'झपूझा, गडे झपूझा' हा शेवटचा ध्रुवपदात्मक चरण यमकदृष्ट्या स्वतंत्रच राहतो. वालानंदाचा चरण धावत्या चालीचा, व नर्तनानुकूल अर्थाला अनुरूप असा आहे. त्यापेक्षा त्रुटित अशा दोन दोन ओळींचे दोन अंतरे प्रत्येक कडव्यांत आल्याने या गतीस अधिकच वेग येतो. झपूझा शब्दाने जी नर्तनानंदाची मनःस्थिति व्यक्त करावयाची आहे, ती या पद्यरचनेने साधते. यमकांनी तालवद्धता अधिकच भासते.

'झपूझा' म्हणजे 'जा, पोरी जा,' या झिम्म्याच्या खेळांत पुनरुक्त होणारी शब्दसंहति होय. खेळाला वेग येतांच गति वाहून 'झपूझा' असाच नाद जवळजवळ एकावयास येतो. या अवस्थेंत खेळणाऱ्या मुलीची जी तन्मयता दिसून येते, ती व्यक्त करण्याकरिता केशवसुतांनी हा शब्द योजला आहे. ही तन्मयतेची अवस्था लाभली की, त्यांतूनच लोककल्याणाच्या नवीन नवीन कल्पना सुचतात. हा कवितेमधील मुख्य विचार केशवसुतांनी आरंभीच्या टीपेंतच व्यक्त केला आहे. ही तन्मयतेची अवस्था व्यावहारिक सुखदुःखांच्या द्वंद्यांच्या पलीकडची असल्याने हास्य-अश्रु, प्रकाश-तिमिर, कंटक-मखमल इत्यादि द्वंद्वें तिला भासत नाहीत. सामान्य जीवनांतील हर्षशोक हेच ज्यांना महत्त्वाचे वाटतात, ते त्यांपलीकडे गेलेल्या लोकांना वेडे समजतात. पण खरोखर त्यांनाच अर्थशून्य गोष्टींतूनहि अर्थ काढितां येतो. ही झपूझाची मनःस्थिति लाभली की प्रतिभा कांही वेगळ्याच वातावरणांत विहार करूं लागते व तिला नवीन नवीन गोष्टी सुचतात. अशा या नवीन गोष्टींचा शोध लावण्याचा अधिकार सर्वांनाच आहे. पण फारच थोडे लोक अशा तऱ्हेचा प्रयत्न करितात. ज्यांना कांही

नवीन नवीन शोधायचें व सांगायचें आहे, त्यांनी ही तन्मयता आत्मसात् केली पाहिजे हा या कवितेचा आशय आहे. 'झपूझा' या शब्दाचा पहिला अर्थ तन्मयतेची स्थिति असा असला तरी याच कवितेत तो आणखीहि अर्थानी योजला आहे. पहिल्या कडव्यांत त्याचा तन्मयतेची स्थिति हा अर्थ असला, तर दुसऱ्यांत त्या स्थितीत जें कांही नवीन दिसलें तें, असाहि त्याचा अर्थ होतो. तिसऱ्यांतहि हे नवीन विचार, कल्पना, अर्थ म्हणजे झपूझा होय असें दिसतें. चौथ्यांत तन्मयता हीच साधन म्हणून घेतलेली दिसते. हाच अर्थ पुढील दोन कडव्यांतहि असावा. सारांश, झपूझा म्हणजे एक मनःस्थिति, त्या मनःस्थितींत सुचणारे विचार व लागणारे शोध आणि साधन म्हणून या मनःस्थितीचा उपयोग हे अर्थ कवीला अभिप्रेत दिसतात. नांगरल्याविण भुई म्हणजे अद्यापि विचाराला, संशोधनाला मोकळें असें क्षेत्र; शेतकरी म्हणजे अशा क्षेत्रांत काम करूं इच्छिणारा; वनमाला म्हणजे स्पृहणीय असें नवें कांही. पुरुष-प्रकृतीचा खेळ म्हणजे ही अफाट सृष्टि, सृष्टिविषयक संशोधन करून पुरुषप्रकृतीच्या क्रीडांचा अर्थ लावणें हा अलीकडील सर्व भौतिक शास्त्रांचाहि प्रयत्न आहे. त्यावाचत अधिक संशोधन करण्यासहि तन्मयतेची किल्ली लागतेच. खपुष्पें खुडणें म्हणजे असंभाव्य वाटणाऱ्या गोष्टींचाहि शोध घेणें. हें करावयास व्यावहारिक जीवनांतील सुखदुःखांकडे दुर्लक्ष करावें लागतें व एकच ध्येय धरून त्याच्या पाठीमागे लागावें लागतें. जीवनाच्या गर्दीत आवश्यक ती एकाग्रता-तन्मयता लाभत नाही; व नवविचार-स्फुरण शक्य होत नाही.

७९. कोणीकडून ? कोणीकडे ?—जीवनाविषयीचा एक विशेष गंभीर व खोल विचार या कवितेत आला आहे. आपण कोठून आलों व कोठे जावयाचें आहे हा तो विचार होय. यांतील जिवलगा म्हणजे स्वतःची बुद्धि; कारण तीच अजले प्रश्न उपस्थित करिते. या प्रश्नांची सामान्यपणें येणारीं अनेक उत्तरे आहेत, परंतु त्यांनी समाधान होत नाही. वाटतें की आपण जेथून आलों तें अज्ञेय आहे, तेथे अंधारच आहे; जेथे जावयाचें तेंहि अज्ञेय आहे. तेथेहि अंधारच आहे. या जन्माविषयी काय तें कळतेसें वाटतें. थोडा प्रकाश पडल्यासारखा वाटतो. पण तोहि फार काल टिकत नाही. (२) या जीवनांत जे भोग आपण भोगतो, त्याचे अवशेष आपल्यास वोचत राहतात व मग हें काय झालें-काय व्हायचें याचा विचार आपण जोरांत सुरू करितो. या

विचाराने आपली दृष्टि पालटते व जें अंधकारमय वाटत होतें, तें खरें प्रकाशमय आहे असें कळतें. मधलें जें प्रकाशित आहे, तेंच लुप्त होतें. आपण जेथून आलों तिकडे, आपल्या घराकडे, परत आपल्यास जावयाचें आहे. मात्र येथील ऋणें फेडून मग जावें लागतें इतकेंच.

वर्ड्स्वर्थच्या ' ओड ऑन् दि इंटिमेशन्स ऑफ इमॉर्टॅलिटी ' या कवितेंत ' गॉड, हू ईझ अवर होम ' असें म्हटलें आहे—निजधाम हा आपल्यास परिचित असलेला शब्द येथे चांगलाच वसतो. लहान मुलास ईश्वराघरचा प्रकाश दिसतो (He beholds the Light and whence it flows) असेंहि तो म्हणतो. हाच प्रकाश केशवसुतांस शेवटच्या कडव्यांत अभिप्रेत असावा असें वाटतें. वर्ड्स्वर्थ आपल्या या जन्माविषयी our birth is but a sleep and a forgetting असें म्हणतो. तेंच केशवसुतांनाहि मधल्या उजेडासंबंधाने वाटत असावें असें दिसतें. मात्र केशवसुतांनी या कल्पनांस आपल्याकडील पेहराव चांगल्या प्रकारें चढविला आहे. निजधाम म्हणजे परमेश्वर, ऋणें फेडण्याची कल्पना, ज्ञानमय प्रदीप इत्यादि गोष्टी आपल्यासहि सुपरिचित आहेत. आशयाच्या गहनतेच्या मानाने केशवसुतांनी त्याची प्रतीति वरीच सुकर केली आहे यांत शंका नाही. रूपकाच्या योजनेने त्यास काव्यरूपहि मिळालें आहे.

८०. **म्हातारी:**—प्रौढ माणसांपेक्षा वालांना क्षुद्र गोष्टींतहि आनंद वाटतो याचें कारण त्यांना त्यांचा अर्थ समजतो, प्रौढ जनांचें सामर्थ्य नष्ट झालेलें असतें, हा या कवितेचा मुख्य आशय वर्ड्स्वर्थच्या वर उल्लेखिलेल्या कवितेचा विषय आहे. हा आशय व्यक्त करण्याला ' शेली ' ने आपल्या ' स्काय्लार्क ' या कवितेंत योजलेली कल्पनांवर कल्पना करण्याची पद्धति केशवसुतांनी स्वीकारली आहे. स्काय्लार्क (चंडोल) च्या मानाने म्हातारी [हवेवर उडणारें हलकें कापसासारखें पीस] ही काव्यदृष्ट्या कमीच होय. स्काय्लार्कवर केलेल्या उत्प्रेक्षा कवि, उच्चकुलीन कुमारी, गुलावपुष्प किंवा काजवा अशा दृश्य जगांतील आहेत. केशवसुतांनी म्हातारीवर केलेल्या गंधर्वांचें विमान, खपुष्प, अज्ञातामधला ध्वनि इत्यादि कल्पना प्रत्यक्षानुभूतीच्या कक्षेंत न येणाऱ्या म्हणून कृत्रिम वाटतात. त्या आपल्या जुन्या तत्त्वज्ञानामधील असल्या तरी म्हातारीच्या मानाने अवजडच वाटतात. या कल्पना आपल्यास तत्त्वज्ञानाच्या प्रांतात नेतात,

शेलीच्या कल्पना काव्यप्रांतांतच आपल्यास फिरवितात. म्हातारी कवितेंत केशवसुतांनी वर्डस्वर्थचें वाल्यविषयक तत्त्वज्ञान आणि शेलीची कल्पनापद्धति या दोघांचीहि सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो अगदी अयशस्वी न म्हटला, तरी कृत्रिम वाटतो यांत शंका नाही.

८१. हरपलें श्रेयः--केशवसुतांची सर्वांत वाद्ग्रस्त अशी ही कविता होय. या कवितेचा मुख्य प्रतिपाद्य विषय काय असावा यासंबंधी चार निरनिराळीं मतें आहेत.

(१) कै. श्री. वि. वर्तक यांस या कवितेंत अथपासून इतिपर्यंत एका स्वातंत्र्येच्छु स्त्रीचा स्वातंत्र्याकरिता स्वतःच्या मनाशीं चाललेला झगडा प्रतिबिंबित झालेला दिसतो. (२) कै. सी. के. दामले (केशवसुतांचे वंधु) यांना पुढीलप्रमाणे अर्थ असावा असें वाटतें:—“मनुष्याचा आत्मा हा या मृत्युलोकांचा कायमचा रहिवासी नसून परमात्म्यापासून...चुकून किंवा तुटून या लोकां नश्वर व जड देहामध्ये गुरफटून गेलेला असतो व या देहामधून सुटून पुनरपि परमात्म्याशीं केव्हा संलग्न होऊन जाईन अशी तळमळ त्याला लागली असतां आपलें जें कांही हरवलें आहे तें पुनः मिळत नाही ” अशी त्याची स्थिति होते. (३) कै. डॉ. माधवराव पटवर्धन यांना “ ही कविता प्रतिभा-नामक मोहक शक्तीस उद्देशून लिहिली असावी. श्रेय हा शब्द ‘ तन्मयतेचें सुख ’ व तें सुख देणारी ‘ दिव्य शक्ति ’ या दोन्ही अर्थानी वापरलेला आहे ” असें वाटतें. (४) कै. प्रि. राजवाडे यांना वर्डस्वर्थच्या सुप्रसिद्ध ‘ अमरत्वस्तोत्रा ’ मधील कल्पना या कवितेंत आहे असें वाटतें. ‘ इहलोकीं ’ येण्याच्या अगोदर आपण देवापाशीं असतो व तेव्हा सुखाला अंत नसतो. पण लहानपणींच संसाराचें खोटें ओझें ओढून घेतल्यामुळे तो प्रकाश, तें सुख हळू हळू मावळतें व खऱ्या संसारांत तें अजीवात नाहीसें होतें. तें ‘ हरपलें श्रेय ’ होय असें त्यांचें म्हणणें आहे.

स्वतः कवीने दिलेल्या टीपेंत उदात्त बुद्धीचा उल्लेख केला आहे. तीच या कवितेमधील ‘ ती ’. तिला संसारांत कांही राम दिसत नाही. तिला अलौकिक असें कांही पाहिजे असतें. तें तिच्या हक्काचें असूनहि तिला मिळत नाही. त्याच्या प्राप्तीकरिता तिला झुरत पडावें लागत नाही काय ? असें केशवसुत टीपेंत विचारतात . परंतु या टीपेचा आणि ध्रुवपदाचा मेळ घालणें सोपें नाही. ध्रुव-

पदामधील अर्थ कवितेचा सारभूत व महत्त्वाचा अर्थ असतो असें समजावयास हरकत नसते. त्या ध्रुवपदांत हरपलेल्या गोष्टीवद्दल विलाप आहे. 'हरपली' याचा अर्थ केव्हातरी पूर्वी जवळ होती असा स्पष्ट आहे. उदात्त बुद्धीला जें कांही पाहिजे असतें तें अलौकिक असतें असें कवि सांगतो. हें अलौकिक पूर्वी अप्राप्त असें असण्याचाच संभव अधिक असतो. येथे मात्र प्राप्त, पण आज हरपलेलें असें कांही तरी पाहिजे आहे. हें हरपलेलें काय असावें? याचें एक उत्तर 'वाल्यांतील निरागसता' असें आहे. 'म्हातारी' कवितेंत केशवसुतांनी 'मज वय विसरूं दे । मुग्ध मधु वाल्यां उतरूं दे' असें म्हटलें आहे. 'प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें वाणा कवीचा असे' असेंहि त्यांनी म्हटलें आहे. हें वाल्यांतील निरागसत्व हरपल्याची तक्रार वर्ड्स्वर्थ आपल्या 'अमरत्वस्तोत्रां' त अनेक वेळा करितो. जणू कांही तें त्याच्या त्या कवितेचें पालुपद झालें आहे. तेव्हा त्यांतीलच अर्थ केशवसुतांनी या कवितेंत सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे असें म्हटल्यास तें वरोवर ठरण्याचा संभव वराच आहे. 'हरपलें श्रेय' या कवितेंतील 'लुटूपटीच्या संसारा' चें प्रतिबिंब लहान मूल पुढील जीवनांतील 'a wedding or festival, a mourning or feneral' याचीं सोंगें करीत असलेल्या वर्ड्स्वर्थच्या चित्रांत दिसतें. 'जेथे ओडे वनराजी । वृत्ति रमे तेथे माझी । कारण कांही साक्ष तिथे । मज त्या श्रेयाची पटते ।-स्वभास दावुनि । परि तें झटदिनि । जाई लोपुनि, या विचाराचें प्रतिबिंब O Joy ! that in our embers, is something that doth live, that nature yet remembers, what was so fugitive इत्यादि ओळींत दिसतें. तेव्हा हरपलेलें श्रेय म्हणजे परमेश्वराशीं साह्य असणारी 'वाल्यांतील निरागसता' असा अर्थच केशवसुतांना अधिक अभिप्रेत असावा असें वाटतें. त्यांनी स्वतः टीपेंत त्याचा उल्लेख केला असता तर या कवितेच्या अर्थाविषयी असणारी गूढता वरीच कमी झाली असती. आधुनिक स्त्रीस हव्या असणाऱ्या स्वातंत्र्याकरिता निसर्गाकडे जाण्यापेक्षा समाजाकडेच जाणें आवश्यक आहे. कारण तिचें श्रेय किंवा स्वातंत्र्य हें सामाजिक स्वरूपाचें आहे. म्हणून हा अर्थ या कवितेंत घेतां येणार नाही. जीवात्म्याचें माहेर म्हणजे जन्मपूर्व परमात्म्याचें सान्निध्य होय. त्या माहेरीं तो 'अजाण' असत नाही, तेथील निवास म्हणजे लुटूपटीचा संसार नव्हे, व या जगांतील त्याचें वास्तव्य म्हणजे खरें घर कसें म्हणावयाचें ?

तेव्हा सी. के. दामले यांचा जीवात्मा-परमात्माविषयक अर्थहि येथे लागू पडत नाही. पटवर्धनांचा प्रतिभेचा व तन्मूलक तन्मयतेचा अर्थहि येथे लागू पडत नाही. कारण तो या कवितेच्या पहिल्या दोन कडव्यांत लावून दाखवणें अवघड आहे. माहेरचें अजाणपण म्हणजे आरंभींची काव्यविषयक उमेदवारी अथवा काव्यरचनेचे पहिले दिवस काय ? यावेळची काव्यकृति सदोष असेल, पण तिला लहानपटीची म्हणतां येईल काय ? ती खरी व प्रामाणिक अशीच आहे. तसेंच लहानपणची प्रतिभा मोठेपणीं गेली, हरपली असें होतेंच काय ? त्यापेक्षाहि दुसऱ्या कडव्यांतील सौदाचा अर्थ लावणें कठिण जाईल. असलेली प्रतिभा देऊन कवि कशाचा सौदा करितो ? लहानपण देऊन मोठें होण्याची त्यास घाई सुटते, व मोठें झाल्यावर 'रम्य तें बालपण' असें होतें. परंतु लहानपणीं असलेल्या प्रतिभेचा सौदा कवि कशाकरिता करितील ? सारांश, त्यांतल्या त्यांत राजवाड्यांचा अर्थच अधिक जुळता आहे असें म्हणावें लागते. राजवाडे ही कविता वर्डस्वर्थच्या कवितेपेक्षा सरस झाली असें म्हणतात तें मात्र चिंत्य वाटतें. ती मूळ कवितेपेक्षा आटोपशीर आहे हें खरें, पण तेवढ्याने ती मूळापेक्षा सरस होते असें नाही. भावनेची तीव्रता व मनाची तगमग या कवितेंत चांगली व्यक्त झाली आहे. तथापि वर्डस्वर्थची भूमिका ही वरच्या दर्जाची वाटते, व तींत खोल विचार असूनहि काव्यात्मकता उणी नाही. ('हरपलें श्रेय' या कवितेच्या सविस्तर अर्थाकरिता 'केशवसुत-काव्यदर्शन' या ग्रंथांतील विवेचन वाचावें).

८२. तुझे नाम मुर्खीः--केशवसुतांची ही अखेरची कविता. त्यांनी लिहिलेला हा तिसरा अभंग होय. आपलें नांव केशवसुतांनी यांत ग्रथित केलें आहे. केशवसुतांनी देवांचा उल्लेख पूर्वीं अनेक वेळा केलेला होता. परंतु त्याच्या पार्यां माथा वाहण्याची वृत्ति मात्र यांतच दिसते. वस्तुतः हें मोठ्या समाधानाने व खुशीने झालें आहे असें नाही. तो त्रागाच दिसतो. पण त्याच वेळीं 'चिंता भय दुःखें अवधीं दूर झालीं' असेंहि म्हणतात. पण असें असेल तर 'भिकार या जर्गी इच्छित न मिळे कांही । म्हणोनि तुझे पार्यां । भिक्षांदेहि ॥' असें म्हणण्याचें कांहीच कारण नव्हतें. या अभंगांत अशी विसंगति असल्याने त्यावरून केशवसुतांच्या अखेरच्या मनःस्थितीविषयी कांही अनुमान करणें हें सत्यान्वेपणाच्या दृष्टीने सुरक्षितपणाचें होणार नाही.

शब्दार्थ-कोश

हा शब्दार्थकोश देतांना मुख्यतः दोन गोष्टी डोळ्यांपुढे ठेवल्या आहेत. पहिली अशी:—(१) केशवसुतांनी कांही शब्द आज आपल्यास परिचित असलेल्या अर्थाने न वापरतां निराळ्या अर्थाने वापरलेले दिसतात. खळी, पठीक, दिवटी हे शब्द असे आहेत. अशा शब्दांचे केशवसुतांच्या कवितेच्या संदर्भातील अर्थच येथे दिले आहेत. (२) दुसरी गोष्ट अशी की, उत्तरोत्तर संस्कृतचें ज्ञान वेतावाताचेंच असणार आहे. केशवसुतांनी काव्याच्या भाषेत साधेपणा आणला असला तरीहि संस्कृत शब्द वरेच वापरले आहेत. अनवद्य, अनवितथ, माल्य, निशीथ, जनि-मृत्ति, गन्धवती या शब्दांचे अर्थ सामान्य मराठी वाचकास, आजहि सहज लक्षांत येण्यासारखे नाहीत. म्हणून पुष्कळशा संस्कृत शब्दांचे अर्थ येथे दिलेले आहेत. आंकडे शब्द आलेल्या पृष्ठांचे आहेत.

अग्रह—एक सुवासिक द्रव्य	६१	अप्रतिहत—अखंड, निर्विघ्न	४४
अजामर—जन्ममरणरहित	१९५	अभिधाने—(ठेविलेलीं) नांवे ५५, १८०	
अतीत—पलीकडे असणारे	१६१	अमृतध्वनि—गोड सूर	१२२
अद्रीश—मोठे डोंगर	९	अरा—चाकाची धाव (मूळ चाकाच्या मध्यापासून धावेपर्यंत जाणारे दांडे)	
अधुना—आजकाल	५५	अर्घ्य—पाणी वाहून केलेली पूजा	१०९
अधोमुखे—खाली तोंड करून	२५	अवकाश—मोकळी पोकळी, शून्य अशी जागा	१०७, १२५
अध्याहत—गृहीत	१७४	अवजारें—शिडे	१३५
अनन्तर—ल्गेच	७५	अवडम्बरलीं—भरून आलीं	१२६
अनर्घ्य—विनमोल	१०९	अवथिलें—योजिलें, वेत केला	१८२
अनवद्य—निर्दोष, चांगलें	४८	असत्—सिंहासन—खोट्याचें अधिष्ठान	
अनवितथ—खोटें, चूक	१४१		१२२
अन्तर्हित—दिसेनासें	३८, ४५	असाधारण—सामान्यतः न आढळणारें	
अन्तर—मन	१८६		४७
अन्तर देणें—दूर करणें	१८६	अहंस्कृति—स्कृतःची जाणीव	१३४
अंत्यज—अस्पृश्य	११८		
अप्रतिम—तुलना नाही असें	१५६		

अहिसा-सर्पासारखा	२९	कप-थरकाप	५४
आढ्य-संपन्न	५४	कलहंस-हंस	३३
आननीं-तोंडाने, चेहऱ्याने	१६	कल्पपुष्पें-कल्पवृक्षाचीं किंवा कल्पना-	
आभरणें-अलंकार	४७	रूप फुलें	३५
आभासला-ओझरता दिसला	२५	कलमष-दोष, वाईट भावना	१५२
आलेखिलें-काढलें, चित्रित केलें	१५१	कान्तिप्रसन्नैक्षणीं-तेजस्वी प्रसन्न	
आसक्त-प्रेमपूर्ण	७७	डोळ्यांनी	१८
आस्वर्गात्-स्वर्गापर्यंत	९	काम-इच्छा, मदन	६७
इतराजी-अवकृपा	१९६	कारभारीण-वायको	१२१
इंदुकुलोत्तंस-चंद्रवंशश्रेष्ठ	६७	कालनिदर्शनीं-वेळ दाखविणाऱ्या	
इंद्रचाप-इंद्रधनुष्य	३१	(यंत्रांत)	२५
इंद्राश्व-उच्चैःश्रवा, इंद्राचा घोडा	४१	कास घालणें-काचा घालणें, तयार	
इष्टांस-मित्रांस, स्नेह्यांस	१८	असणें	१३८
ईक्षणें-डोळे	७६	कुतुक-कौतुक, जिज्ञासा	१६५
ईक्षती-पाहती	९९	कुत्राप्यस्मि-मी कोठे आहे	३७
उत्कंठाअनल-उत्सुकतेचां ताप	४५	कुन्तलावरण-केसांचें आच्छादन	६४
उठली-संसार सोडून गेली	१२१	कुशली-सुखरूप	५७
उडुरत्नें-तारकारूपी रत्नें	१३०	कुसें-कुसळें, दोष	९३
उदयोस्तु-जयजयकार	१३१	कूप-विहीर, संकुचित जागा	१३३
उदासीन-वेफिकीर	९३	कृती-धन्य	१४९
उद्धर-वर नेणारें	३६	कृषीवल-शेतकरी	९९
उन्मन-भान विसरलेला	१०२	कृष्णकदनें पापपूर्ण अन्याय्य लढाया,	
उन्मनी-भान विसरण्याची स्थिति	१०३	युद्धें	९०
उपचार-प्रेमादराचे आचार	५६, ६२	कलृप्ति-कल्पना	३०, ४०
उलगले-संपून गेले	१६३	कैदाशीण-कजाग स्त्री	१३२
कंडन-धडधड, धपापणें	५४	कौमार्य-कुमारीस योग्य अशी	
कदर-प्रभाव, धाक, वचक	१५३	निरागसता	१४९
कदलीदल-कर्दळीचें पान	१११	कौमुदी-चंद्रप्रकाश	७५
कनकिता-सोनेरी, सोन्याची	४२	खगकूजित-पक्ष्यांची किलविल	३२

खग्रास-संपूर्ण ग्रास, ग्रहण	७५	चेतोवृत्ति-मनोवृत्ति	१५०
खद्योतिका-काजवे	९९	चोज-कौतुक	८५
खनी-खाण	६४	चोदक-प्रवृत्त करणारें	१४९
खंती-दुःख, दुःखें	९८	छंदफंद-नाद	१३१
खपुष्प-असंभाव्य, अप्राप्य गोष्ट	१९८	जडातीत-जडाच्या पलकडील	६२
खळी-खड्डा	१३२	जनिमृति-जन्ममरण	१९७
खोप-झोपडी	८८	जातिलता-जाईची वेल	७७
गजगमनें-हत्तीच्या गतीमुळे	६५	झंझावातहय-सोसाव्याचा वारा हाच	९९
गणमात्रा-पद्य	९२	घोडा	९९
गती-सतारीवरील गाणें	१६२	झरी-लहान झरा	६२
गद-रोग, दुःख	१५९	झिप्-पसरून टाकण्याचा आवाज	९५
गद्यग्रथित-अरसिक, व्यवहारी	३५	झुकतो-पसरतो	९२
गनीम-शत्रु	१५३	टोणा हाणणें-आघात करणें, विघ्न	
गन्धवती-पृथ्वी	१८	आणणें	१२९
गंधी-सुंगधाचा व्यापार करणारे	११०	डुम्वर-स्तोम	१२८
गत्रताह-गत्रताचें	८८	डवरला-झांकळून आला	९७
गीति गाणें-णीं	१९२	डाळणें-रचिणें, वांधणें	९९
गोमय-गाईचें शेण	१५१	डोंगरी-टेकडी	३७
गोष्पदें-गाईचीं पावलें	१५१	ढेरीं-फुगलेलीं, मोठीं	१२६
ग्रंथी-गांठी	११२	तटिनी-नदी	१४७
चपलधी-तल्लख बुद्धीचा	६	तति-समूह	९९
चलजलें-वाहतें पाणी	१०	तमिस्र-अंधार	१४७
चाडी-हौस, आवड	८९	तरफ-वजन उचलण्याचें यंत्र	१३१
चित्रोल्लास-वेधक, विविध क्रीडा	७६	तरी-नाव	७७
चिद्घनचपला-चैतन्यरूपी मेघांतील		तारक-तारे (लहान)	१२६
वीज	१९२	तास-नांगराने जमिनीत खोल ओढ-	
चिन्हीकरण-चिन्हांनी दाखवणें	४०	लेले पट्टे	१५०
चेतःकंद-मन	१४०	तिमिर-काळोख	५४
चेतोनिबद्धजनचित्र-मनामध्ये ठसलेल्या		तिलकांकित-तिलकपुष्पयुक्त	१०९
लोकांचें चित्र	५५		

सुग-उंच	१३५	धार-तरवारीची कड, तरवार	१२८
तुशीं-तुझ्याशीं	३४	धारेवरी-क्षितिजावर	१२०
तुसें-टोंचणारीं फोलकटें	१९४	धीर-धैर्याचा मनुष्य	१२८
त्रिपथगा-गंगा, देवनदी	४४	धुळी-धूळ	९९
दरा-मोठी दरी	९८	धूप-सुगंध	१०३
दरुं-वेडूक	९९	धृति-धैर्य	१४७
दक्षिणांक-उजवी मांडी	६७	ध्यानाभिध-ध्यान नांवाचा	४०
दतन्य-द्यावयाचें असलेलें	१७५	ध्वनिजाल-सुरांचें जाळें, संगीत	१५९
दार्ढ्य-कठिणपणा	११२	नखर-नख	१३६
दितिकन्या-दैत्यांची वहीण	१२२	नगरभवान्या-वदफैली मनुष्या !	१५४
दीपशिखा-दिव्याची ज्योत	२०२	नरवाक्-माणसाची वाणी,	९३
दिवटी धरणें-यश, कीर्ति मिळविणें	६	नाचेपोऱ्ये-नाचणारे पोरगे	१५४
दिवळ्या-दिवे	९९	निकुंज-दाट छाया असणारा कुंज	२८
दुर्दिन-पावसाळी दिवस	१०९	निगूड-विशेष गूड	१९२
दुर्भग-(१) दुर्देवी १५ (२) दुर्देव	४७	निजधाम-आपलें खास घर,	
दुर्विधिवशें-दुर्देवाने	२८	परमेश्वरसांनिध्य	१६३
दृक्-दृष्टि, डोळे	१४७	निदानीं-अखेरपक्षां	४८
दृष्टिप्रेषण-दृष्टिक्षेप, कटाक्ष	६४	नियमन-बंधन	१२९
देवसत्त्व-देवांचें सार्विक वल	४१	निरवधि-अमर्याद, पुष्कळ	७६
देवायतन-देऊळ	१३५	निर्घृण-निर्दय	१५६
दौलतजादा-तमाशांतील एक		निर्धार-निश्चय	१७६
कार्यक्रम	१५४	निर्वाण-आत्यंतिक सुख	३८,४५
द्यावापृथ्वी-स्वर्गपृथ्वी	१३०	निर्विण्णपणा-खिन्नता	१५७
द्युति-तेज, प्रकाश	७६	निवटूं-नष्ट होऊं	४८
द्युतिदेवता-प्रकाशदेवता	७५	निशीथ-मध्यरात्र	१५७
द्युमणि-सूर्य	१४२	निश्चित-चितारहित	४४
धरा-पृथ्वी	१३०	निस्सार-अर्थशून्य	१५६
धवलिता-शुभ्र झालेल्या	१४७	नूतन-नवीन	३५
घातांल-समाधान पावतील	१६	नेत्रोत्सव-डोळ्यांस आनंद देणारें	१५१

पखरण-पसरून टाकणें, पडणें	९५	प्रावारून-पां घरून	३७
पटखंड-फडकें	१३५	प्रेमकेली-प्रेमाच्या क्रीडा	४०
पठीक-पाठ केलेले [बोल]	२७	प्रेषित-परमेश्वराने पाठविलेला	
पतंग-पंखाचा कीटक	४१	संदेशवाहक	१३४
पद्मिनी-सुंदर स्त्री	६४	फसे-अडके, बुडे	१९४
पर-लहान पीस	१६३	फिरकणें-फिरणें	१०५
परविषय-मोठा, श्रेष्ठ असा विषय	१०२	वडिवार-मोठेपणा व त्याची ऐट	४३
परिमल-सुवास	९८	वढती-वाढ	१५३
परेतवस्त्रें-मृतावर घालण्याचीं वस्त्रें	१८	वंदीजन-स्तुति करणारे	१५५
परोक्ष-डोळ्यांस न दिसणारें	२००	वलिवर्द-वैल	३२
पर्याप्ति-पुरेपणा	६२	वाष्पान्तीं-रडणें संपल्यावर	२८
पर्युत्सुक-विशेष उत्सुक	४०	वाष्पें-अश्रु	५९
पांग-उत्कट इच्छा	५४	वाहो-बोलावी	६८
पाचार-बोलाव	३५	विरुद्-ब्रीद, अंगीकृत निश्चित ध्येय	१२४
पाटस्थलें-पाण्याचे पाट,	१०	वूज-चीज	४६
पाणिग्रह-पीडनविवाह	४०, ६७	भट-(१) सैनिक (२) भटजी	१५३
पायठाण-पायरी	५	भ्रमबुद्बुद-भ्रमाचा बुडबुडा	१९४
पिंड-व्यक्ति	४१	भस्मीसात्-जळून भस्म झालेले	१६
पिपासु-तहानलेले	१३०	भावशर्मा-मनोभावनानामक	४०
पिसे-वेडे	१९१	भास्करभंसित-सूर्याने जाळून टाकलेलें,	
पीठ-आसन	३५	तापविलेलें	४४
पुराण-जुनें	१२६	भास्वान्-सूर्य	९७
पुष्पपतंग-फुलपाखरूं	१०७	भिन्नव्यक्तित्व-स्वतंत्र व्यक्तित्व-	
पूजाद्रव्यें-पूजेंत लागणारें साहित्य	१३२	अस्तित्व	१८४
प्रतिवचन-उत्तर	३०	भीडभाड-लज्जा	२०१
प्रत्यय-अनुभव	१५८	भीतरीं-आंत	३७
प्रदोषसमय-संध्याकाळ, रात्रीचा प्रारंभ	१११	भुवि-(या) जगांत	१६
प्रमाद-चूक	१४७	भूधर-डोंगर	१२७

भृत्य-सवक	१२२	मैत्रीवल्ली-मैत्रीची वेल	१३८
भैरव-भयंकर	१५९	म्लान-कोमेजलेले	५९
भोगनियुक्त-भोगांनी समृद्ध	१५०	यदृच्छा-दैवगति	१९७
भौमचतुर्दशी-नरकचतुर्दशी	११०	यष्टिका-काठी	११८
मज्जा-मेंदू	४२	याद-स्मरण	७४
मंजुरव-गोड आवाज	१११	यान वाहन	३६
मंडळ-चक्र, वर्तुळ	१०५	युवे-तरुण	१०५
मंडूक-वेडूक	१३३	रखाडी-राख	८९
मधुपर्क-स्वागतास दिलेले मधपाणी	६२	रंगीं-रंगभूमीवर	२६
मधुरच्छंद-गोड गाणीं	९४	रंडागीत-स्त्रीविषयक काव्य	१३५
मनसा-मनाने	६	रव्युदय-सूर्योदय	१०९
मरुद्गण-वाऱ्याच्या देवता	९८	राऊत-घोडेस्वार	१२४
मशक-डास	१६३	रातीं-रात्रीं	१६५
मस्तिष्कतंतु-मेंदूच्या शिरा	१६	रामा-स्त्री	४५
मस्तिष्कपिंड-डोकें	१०५	राहट्या-वस्त्या	१०
मळी-मळ	१८	रिझों स्वतःची करमणूक करूं	५
माचा-(१) खाट, (२) माळा	२	रिता-मोकळा	४५
मातामहां-आईचे वडील व आई	यांस	रुधिरें रक्त	१२८
	११	रूपद्युति-रुपाचें तेज	३८
माम-माझा, माझी	६८	रोमन्थभाग-रवंथ करण्याचा घास	५
माल्यें-(१) फुलें (२) हार	४७	लज्जारोधित-लज्जेने रोखलेले	१५
मावळत-पश्चिम दिशा	१२०	लय-एकतानता	१४९
मिति-मर्यादा	४७	लव-मऊ केस	१९१
मित्र-(१) स्नेही, (२) सूर्य	१४०	लिप्सा-इच्छा	२६
मुकुर-आरसा	५५	लोंवर-गव्हाचें वा साळीचें कणीस	१०९
मुग्धतरता-निष्कपटता	१४९	वचनविलंबन-वचनभंग	६७
मुदाला-आनंदाला	२७	वठली-वाईट होऊन गेली	१९१
मृण्मय-मातीचें	२००	वनमाला-वन्य फुलांची माला	१९२
मेद-लठ्ठपणा, चरवी	१२७	वनस्थली-रानांतील स्थळें	१४०

वहिलें-चांगलें	५६	वेत्र-वेताची काठी	१५५
वयस्कता-प्रौढ वय	१९६	वेदिका-यज्ञांतील विधि चालविण्याची	
वर्या-श्रेष्ठ	६६	जागा	३६
वागर्थ-शब्द व अर्थ	७६	वेध घेणें-उद्दिष्ट दृष्टीपुढे नीट ठेवणें	४४
वागडंवर-भाषेचें अवडंवर	१२४	वेला-समुद्रकिनारा	७६
वाचाल-बोलके (चांगल्या अर्थी)	१२५	वोपिले-घातले	३७
वाडेकोडें-कौतुकाने, हौसेने	१९३	व्यर्था-निरर्थक अशा गोष्टींत	१९१
वानगी-नमुना	११०	व्यस्त-विपरीत	२८
वामांगी-डाव्या बाजूस	५७	व्योमसागर-आकाश	१३०
वारिस्थ-पाण्यांतील-वरील	१२	वर्धिष्णुता-वाढ	२९
वार्द्धक-म्हातारपण	१७१	शंसी-सांगे, वर्णन करी	३०
वार्राशि-समुद्र	१२	शर्तीने-शिकस्तीने,	१५३
विकलगात्र-गलितगात्र	४५	शलभ-टोळ	६८
विचरणें-फिरणें	४३	शारदीय-शरद्वृत्तूचा	१०९
वितरणें-देणें	१५०	शालीन्य-विनय	६६
विधि-ब्रह्मदेव	१३१	शिथिलता-सैलपणा	२९
विंधुनी-प्रहार करून	१२४	शिराणी-हौस, आवड	६७
विपिनदैवत-वनदेवता	३२	शुक्तिपुटी-शिंपल्यामध्ये	६२
विभूति-व्यक्तित्व	१६१	शूलारोपणयूप-सुळावर देण्याचा	
विमनस्कपणें-लक्ष नाही अशा प्रकारें	१५८	खांब	१२
विरमसी-रमसी, रेंगाळसी	९९	शूल--(कपाळ) दुखणें	५४
विराट्-भव्य, मोठा	४१	शेष-यज्ञप्रसादांतील उरलेला	
विशंक-निःशंकपणें	१२७	भाग	१३०
विहारपुष्करिणी-विहाराचा जलाशय	७७	शोकसंकुल-करुण (नाटक)	१२
वीथी-रस्ते	११०	शोचाया-शोक करावयास	३३
वीक्षण-पाहणें, दृष्टिक्षेप	४७	श्रमसाकल्यें-संपूर्ण श्रम करून	४७
वेंगुनीया-कवळींत धरून	३२	श्रुति-कान	४२
		श्रुतिवैचित्र्य-कानांस मोहवणारें	
		सौंदर्य	९३

महाराष्ट्र शासन, मुंबई - ठाणे. स्थलप्रज्ञाशब्दार्थ : २६३

संस्कृत : २०४४० वि: ...क.व.स.

क्रमांक ... १३३३... नां: दि: २३/१५/४६

श्रेय-अत्यंत इष्ट गोष्ट	१९९	सारस-कमळ	१५२
श्रेयस्-अधिक चांगलें.	४४	सुधें-सरळ, चांगलें	११९, १५१
श्यामा-सांवळी, काळी	१५५	सुभग-सुंदर, चांगलें	७६, १५१
संसृति-संसार	१८	सुरधुनी-देवनदी, मंदाकिनी	७६
संस्पृह्य-विशेष स्पृहणीय	११	सुवर्ती-चांगल्या छंदांनी	२६
सत्कलतिपूरित-चांगल्या कल्पनांनी		सुपुति-ज्ञोप	१४१
भरलेलें	३२	सूतिकेश-जन्म देण्याचे कष्ट	७५
सत्त्व-मानसिक, नैतिक यश-		सौगंधिकें-सुगंधी द्रव्यें	११०
वल	४१, ४३	स्त्रैण-स्त्रीसहज	१२८
सदृश-अनुरूप, चांगला	१३४	स्फीति-विपुलता, वृद्धि	६३
सनदी-अधिकारी	१९२	स्वभावभूयिष्ठ-मुळांतच पुष्कळ	२७
संतानें प्रजा, अपत्यें	१२५	स्वरसंगम-सुसंगति	१९२
समाधि-एकतानता	४२	स्वर्गसमक्षता-स्वर्ग समोर असणें	१५२
संपुष्ट-मर्यादित क्षेत्र	१३४	स्वर्ण-सोन्याचे	१८
संभ्रम-आदर, उल्हास	८५	स्ववशता-स्वतःवरचा तावा	१५९
संमार्जिले-झाडले, सडा घालून		स्वसा-वहीण	७
स्वच्छ केले	१५१	स्वार्थानपेक्ष-स्वार्थ वर्ज करून	१२८
सम्यग्युक्त-चांगले जोडलेले	७६	हतवेला-वाईट वेळ	१२५
सरसवाङ्निष्यन्द-रसपूर्ण असा		हन्त-अरेरे !	१४७
वाणीचा प्रवाह	१६	हंवारव-हंवरणें	१०५
सस्य-हिरकें गवत, करण	१०९	हरितता-हिरवा रंग	३५
सहकार-आम्बवृक्ष	७७	होटी-वाजारांत	२८
साक्ष-सद्दा	७४	हिमकण-दंभविंदु	१६५
साकल्य-संपूर्णत्व	१३३	हिरण्मय-सोन्याचे	४१
साद-हाक	१३३	क्षमता-समर्थ	४१
सायुज्य-(त्व)-एकरूपता	१३३	क्षालायला-धुवून टाकायला	१२८

* *

REFBK-0009115

केशवसुतविषयक कांही वाचनीय वाङ्मय

ग्रंथ

- (१) केशवसुत आणि त्यांची कविता, न. शं. रहाळकर, १९१९
- (२) तुतारीचे पडसाद, श्री. वि. वर्तक, १९२६
- (३) केशवसुत : काव्यदर्शन, रा. श्री. जोग, १९४७

लेख-ग्रंथगत

- (१) केशवसुतांची कविता, ग. त्र्यं. माडखोलकर, आधुनिक कविपंचक' १९२१
- (२) काव्य, ग. त्र्यं. माडखोलकर, अर्वाचीन मराठी साहित्य, १९३५
- (३) केशवसुत, मा. त्र्यं. पटवर्धन, अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक, भाग १
- (४) मराठी काव्याची उत्क्रांति व केशवसुत, वा. अ. भिडे, काव्यचर्चा, १९२५
- (५) केशवसुतांच्याविषयांचे लेख—सौ. कुसुमावती देशपांडे, पासंग, १९५५
- (६) आधुनिक मराठी कविता--भ. श्री. पंडित, १९५२
- (७) आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास—अ. ना. देशपांडे, १९५४

स्फुट लेख

- (१) केशवसुतांची कविता, परीक्षण--पां. दा. गुणे; मनोरंजन, ऑक्टोबर १९१७
- (२) केशवसुतांची कविता, चर्चा, वै. का. राजवाडे, मनोरंजन, जुलै, सप्ट-वर, ऑक्टोबर, नोव्हेंबर, १९२०
- (३) केशवसुतांची कविता, वा. कृ. ताटके, मनोरंजन, डिसेंबर, १९३०
- (४) केशवसुत, चरित्राविषयक टिपणें, शं. कां. गर्गे, रत्नाकर, फ. १९२६, नोव्हें.—डिसेंबर, १९३०, फेब्रुआरी १९३१.

केशवसुतांचा चरित्रपट

- इ. स. १८६६, १५ मार्च—जन्म, मालगुंड, जिल्हा रत्नागिरी.
- „ १८८० किंवा ८१—विवाह, केशव गंगाधर चितळे यांच्या कन्येशीं.
- „ १८८१ पर्यंत सर्व शिक्षण खेड, जिल्हा रत्नागिरी.
- „ १८८२ वडोद्यास इंग्रजी शिक्षणाकरिता, थोरले वंधु श्रीधरपंत यांच्याकडे.
- „ १८८३ वर्धा आणि नागपूर, श्रीधरपंत यांच्या निधनोत्तर इंग्रजी शिक्षणाकरिता.
- „ १८८४ पुण्यास शिक्षणाकरिता, प्रथम सरकारी हायस्कूलमध्ये.
- „ १८८४ न्यू. इ. स्कूलमध्ये इंग्रजी चौथीत दाखल.
- „ १८८९ मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा उत्तीर्ण.
- „ १८९०-९६ मुंबईस निरनिराळ्या जागीं निरनिराळ्या प्रकारची नोकरी.
- „ १८९२-९३ कांही दिवस सावंतवाडी येथे नोकरी.
- „ १८९३ मुंबईस प्रथम संसारास प्रारंभ.
- „ १८९७ प्लेगमुळे मुंबई सोडून भडगांव, खानदेश येथे दुय्यम शिक्षक म्हणून नोकरी.
- „ १९०१ फैजपूर, खानदेश येथे ए. व्ही. स्कूल हेड्मास्टर.
- „ १९०३ एप्रिलपासून पुढे धारवाड येथे सरकारी हायस्कूलमध्ये मराठीचे शिक्षक.
- „ १९०५ ७ नोव्हेंबर—हुवळी येथे चुलते हरि सदाशिव दामले च्याकडे प्लेगने वयाच्या ३९ व्या वर्षी मृत्यु.

केशवसुतांचा चरित्रपट ठामे. स्थळप्रत.

अनुसंधान २०४४००, वि. क. ल. ...

शालांक ... १३३३३३३३ नां: दि: १३/११/४९